

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757

Київський університет імені Бориса Грінченка

Київські історичні студії

Kyiv Historical Studies

Науковий журнал № 1(10), 2020

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік

Київ — 2020

Засновник:

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування — 2015
Виходить двічі на рік

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук.
Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4, журнал увійшов до
категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах Index Copernicus,
Directory of Open Access Journals, Google Scholar,
Ulrich's Periodicals Directory

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 3 від 27.04.2020 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним
проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії
та методології історичної науки, а також рецензії на фахові
публікації; перевага надається дослідженням з історичної
урбаністики, насамперед з історії Києва.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2020.1

Київські історичні студії

Науковий журнал

№ 1 (10) 2020

Січень–Червень

Головний редактор:

Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук, доцент (Україна).

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
доктор історичних наук, професор (Україна);
Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук, професор (Україна).

Відповідальний секретар:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидат історичних наук, доцент (Україна).

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна).

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
доктор історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидат історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гуменюк Олена Анатоліївна,
кандидат історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
доктор історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
доктор історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
доктор історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Ротері Марк (Rothery Mark),
доктор філософії (Велика Британія (Англія));
Русєв Ніколай (Russev Nikolai),
доктор історичних наук (Молдова).

© Автори публікацій, 2020
© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

Founder:

BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media (Series "History")
KB № 21908-11808P dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

The year of foundation: 2015
Frequency: semi-annual

The journal has been a professional publication on historical sciences since 2017. According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4), the journal is included on the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (category "B")

The journal is indexed in international scientific database Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory

The journal supports open access policy

Recommended for publication by the Academic Council of Borys Grinchenko Kyiv University
(Rec. No. 3 dated 27.04.2020)

The journal publishes materials on topical issues of history, historiography and source studies, theory and methodology of history, as well as reviews of professional publications; preference is given to research on urban history, especially the history of Kyiv.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2020.1

Kyiv Historical Studies

Scientific Journal

№ 1 (10) 2020

January — June

Chief Editor:

Vitalii Mykhaiylovskiy,
Doctor of History (Ukraine).

Deputies Chief Editor:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine).
Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine).

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD of history (Ukraine).

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD of history (Ukraine).

Editorial Board:

Vitaliy Andreev,
Doctor of History (Ukraine).
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine).
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine).
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine).
Olena Gumeniuk,
PhD in History (Ukraine).
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine).
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine).
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine).
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine).
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine).
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine).

Foreign Members of Editorial Board:

Mark Rothery, PhD in History
(England, United Kingdom);
Nikolai Russev, Doctor of History
(Moldova).

© Authors of publications, 2020
© Borys Grinchenko Kyiv University, 2020

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Шумило С., Алфьоров О. Печатка «козацького» скиту «Чорний вир» на Афоні (друга половина XVIII — початок XIX ст.)	6
Помазан Д. Вплив релігійної кризи XVIII ст. на розгортання процесу «Магічного Відродження» у Франції	12
Міхєєв А. Еволюція образу України у Великій Британії під час Першої світової війни	17
Срібняк І. Спроби використання полонених українців табору Раштат (Німеччина) для дестабілізації запілля російської армії в Україні під час Першої світової війни	26
Клиніна Т. Державний секретар США Джон Фостер Даллес: курс на особисту дипломатію?	33

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Відейко М., Гошко Т., Відейко М. Дослідження та експериментальне відтворення технологій мальованого посуду трипільської культури	39
П'янова Є. Розрахункові книги Львова як джерело для дослідження соціальної стратифікації міста у першій половині XV ст.	53
Черемісін О. Спеціальні та додаткові податки з міського населення Півдня України у 1870–1917 рр.	60
Іванюк О., Мартіянова Я. Вибори до Київської міської думи 1906 року: за матеріалами періодичних видань	67
Куцик Р., Безпалько Б. «Демонізація» ворога як прийом російської імперської пропаганди в роки Першої світової війни	75
Ядловська О. Українське питання та підтримка Центральної Ради в Херсонській губернії	83
Бігун І. Історія куреня імені князя Святослава Української повстанської армії	91
Кривошея І., Джагунова О. Динаміка формування науково-педагогічного складу Уманського державного педагогічного інституту імені Павла Тичини 1930–1998 рр.	100
Комарніцький О., Комарніцька Л. Громадська діяльність студентства педагогічних навчальних закладів Києва у 20–30-ті рр. XX ст.	108

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Мицик Ю. П'ять невідомих документів гетьмана Івана Скоропадського	117
Будзар М. До історії українського дворянства першої чверті XIX ст.: лист Катерини Юхимівни Галаган онукам Петру і Павлу (1812)	122
Ковальов Є. «Проект Д. В. К.» у підготовці скасування кріпосного права в Росії	129
Шановал А. Шлях В.М. Перетца до Університету Святого Володимира в Києві: епістолярний дискурс (до 150-річчя від дня народження вченого)	134

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Корольова І. Материнство в українському селі кінця XIX — початку XX ст.	143
Андрєєва С., Лашко М., Яковлева І. Борис Грінченко в європейському соціокультурному просторі	150
Товстоляк Н. Михайло Тарновський — перший дослідник історії родини Тарновських	158
Уткін О. Український вчений професор С.П. Тимошенко (1881–1950)	163

РЕЦЕНЗІЇ ТА ПРИМІТКИ

Рудь В. Відейко М.Ю. Зброя та військова справа у давніх хліборобів Європи у VI–IV тис. до н.е. Історія зброї та військової справи: альманах. К., 2019. № 2. С. 4–134	168
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	170
-----------------------	-----

CONTENTS

WORLD HISTORY

<i>Shumylo S., Alforyov O.</i> Seal of the “Cossak” skete “Black Whirlpool” at Athos (late 18th — early 19th c.)	6
<i>Pomazan D.</i> Impact of religious crisis in 18 century on development of “Magical Revival” process in France	12
<i>Mikheiev A.</i> The evolution of Ukraine’s image in Great Britain during the First World War	17
<i>Sribnyak I.</i> Attempts to use captive Ukrainians at the Rastatt camp (Germany) to undermine the Russian army in Ukraine during the First World War	26
<i>Klynina T.</i> US Secretary of State John Forster Dulles: course of personal diplomacy?	33

HISTORY OF UKRAINE

<i>Videiko M., Goshko T., Videiko M.</i> Research and experimental reproduction of technologies of hand-drawn pottery of Trypillian Culture	39
<i>Piankova Ye.</i> Lviv account book as a source for the social stratification of the town in the first half of the 15th century	53
<i>Cheremisin O.</i> Special and additional taxes for urban population in the South of Ukraine in 1870–1917s	60
<i>Ivanyuk, O., Martianova Ya.</i> Elections to the Kyiv City Council in 1906: based on periodicals	67
<i>Kutsyk R., Bezpalko B.</i> “Demonization” of the enemy as method of Russian Imperial propaganda during the First World War	75
<i>Yadlovskaya O.</i> Ukrainian issues and support of Central Rada in Kherson province	83
<i>Bigun I.</i> History of the Prince Sviatoslav battalion of the Ukrainian Insurgent Army	91
<i>Kryvosheia I., Dzhahunova O.</i> Quantitative and qualitative academic teaching staff of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical Institute in 1930–1980s	100
<i>Komarnitskyi O., Komarnitska L.</i> Public activity of the students of pedagogical educational institutions in Kyiv in the 20–30s of the 20th century	108

SOURCES STUDIES

<i>Mytsyk Yu.</i> Five unknown documents of Hetman Ivan Skoropadskyi	117
<i>Budzar M.</i> To the history of the Ukrainian nobility of the first quarter of the 19 century:	
<i>Kateryna Yu.</i> Galagan’s letter to her grandchildren Petro and Pavlo	122
<i>Kovalev Ye.</i> “D. V. K. Project” in preparation of the emancipation reform in Russia	129
<i>Shapoval A.</i> Volodymyr Peretts’s way to Saint Volodymyr University in Kyiv: epistolary discourse (on the 150th anniversary of the scientist’s birth)	134

SOCIOCULTURAL RESEARCH

<i>Korolova I.</i> The motherhood in the Ukrainian village in late 19 — early 20 century	143
<i>Andryeyeva S., Lashko M., Yakovleva I.</i> Borys Grinchenko in the European socio-cultural space	150
<i>Tovstolyak N.</i> Mykhailo Tarnovskyi — the first researcher of history of Tarnovskyi family	158
<i>Utkin O.</i> Ukrainian scientist Professor S. P. Tymoshenko (1881–1950)	163

REVIEWS AND NOTES

<i>Rud V.</i> Videiko M. Yu. Weapons and military affairs in the ancient crops of Europe in the 6–4 millennium BC	168
---	-----

INFORMATION ABOUT AUTHORS	171
----------------------------------	-----

Сергій Шумило

ORCID iD 0000-0001-7041-7766

Олександр Алфьоров

ORCID iD 0000-0003-4896-2762

УДК 930.2:929.651 «18/19»

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.1

ПЕЧАТКА «КОЗАЦЬКОГО» СКИТУ «ЧОРНИЙ ВИР» НА АФОНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII — ПОЧАТОК XIX ст.)

У статті досліджується печатка «козацького» скиту на Афоні «Чорний Вир» («Мавро Вир») другої половини XVIII — початку XIX ст. Її зображення було віднайдене в українських й іноземних архівах серед трьох документів скиту за 1758, 1766 і 1802 рр. У додатках публікуються два документи скиту цієї епохи. Встановлено, що печатка «Чорного Виру» не тільки становить історичну цінність, а й являє собою зразок українського сфрагістичного мистецтва й має художню вартість. Її вивчення відкриває нову сторінку історичних і духовно-культурних зв'язків України та Афону ранньомодерної доби.

Ключові слова: Чорний Вир, Скит Різдва Богородиці, «козацький» скит, Афон, Свята Гора, печатка.

Sergiy Shumylo, Oleksandr Alforyov

SEAL OF THE “COSSACK” SKETE “BLACK WHIRLPOOL” AT ATHOS (LATE 18th — EARLY 19th c.)

The article examines and first introduces into scientific circulation the seal of the “Cossack” skete on Mount Athos “Black Whirlpool” (“Mavro Vyr”) of the 18th — early 19th centuries. Its image was found in Ukrainian and foreign archives among three skete documents of 1758, 1766 and 1802. For the first time, two skete documents from this era are published in applications. Based on the analysis of archival sources, little-known facts are revealed, in particular regarding the status of the Black Whirlpool as a self-governing skete on Mount Athos. It has been established that the seal of the Black Whirlpool has not only historical value, but also represents an example of Ukrainian printing art and also has artistic value. This seal is an important confirmation and attribute of the official status of the monastery. This status of a self-governing skete and the national composition of its inhabitants are indicated on the seal itself, which in itself is a significant historical evidence. The study introduces scientific novelty in the context of studying the historical, spiritual and cultural ties between Ukraine and Athos in the early modern ages.

Key words: Black Whirlpool, Nativity of the Virgin Mary Skete, “Cossack” skete, Athos, Holy Mountain, seal.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Шумило С., Алфьоров О., 2020

Основна функція печаток — юридичне підтвердження легітимності документа, фіксація власності або ж її верифікація в економічній системі. Таким чином, документи, завірені печаткою, мають офіційний статус. З огляду на це сфрагістика (з грец. Σφραγίς — печатка), як спеціальна іс-

торична дисципліна, вивчає печатки, пломби, молідовули, булли, геми, скарабеї, керамічні та гончарні клейма, тавра та циліндри стародавнього світу. Водночас зображення або написи на печатках у дослідженнях, де джерельна база є обмеженою, подекуди відкривають значний інформаційний потенціал. Застосування палеографії та іко-

нографії для роботи з церковною сфрагістикою приводить до практичних результатів міждисциплінарного змісту. Через те оприлюднення раніше незнаних джерел української сфрагістики є актуальним завданням українських істориків.

У статті вперше аналізується інформація про печатку «козацького» скиту на Афоні «Чорний Вир». Щодо цього осередку духовності на Святій Горі трапляється незначне коло згадок у літературі про Афон XIX–XX ст., до того ж всі вони спорадичні. Комплексне дослідження донедавна було відсутнє. Відновлення цілісної картини появи та долі цього скиту присвячені праці С.В. Шумила — результати роботи останнього десятиріччя (Шумило С., 2015. С. 29; його ж, 2016. С. 214–246; його ж, 2017. С. 69–77).

Грунтовні дослідження афонської сигіллографії, на превеликий жаль, ще чекають свого дослідника. Слід наголосити, що афонська печатка безперечно спадкує глибші, візантійські, традиції, а через це інтерес до її дослідження останнім часом зростає. Зокрема, вступні праці про поствізантійську та афонську сфрагістику нещодавно опублікували В. Ченцова (Tchentsova V., 2015. Р. 263–279) та Є. Чернухін (Чернухін Є., 2019. С. 88–100).

Метою статті є введення до наукового обігу незаново сфрагісу з афонського «козацького» скиту в контексті історії українського чернечого осередку. Основні завдання розвідки: описати печатку скиту «Чорний Вир» та проаналізувати документи скиту, валідовані нею.

«Козацький» скит «Чорний Вир» (інша назва на грецький манер — Μαύρος Βήρος, тобто «Мавро Вир») був заснований на горі Афон (нині автономна чернеча республіка у складі Греції) при болгарському монастирі Зограф колишнім бунчуковим товаришем Ніжинського полку ієросхимонахом Григорієм (Голубом) у 1744–1747 рр. Зв'язки Голуба з аристократією Гетьманщини (спорідненість з гетьманськими родами Самойловичів та Скоропадських, полковничою родиною Горленків, сімействами Марковичів, Мировичів, Чарнишів (Алфьоров О., 2012. С. 125, 141, 145)) і керівництвом Запорозької Січі дали йому змогу створити скит на Афоні та знайти підтримку на забезпечення останнього.

Печатка «Чорного Виру» до цього часу не стала об'єктом дослідження. Її відтиск зберігся на трьох оригінальних документах від 15 березня 1758 р., 1 травня 1766 р. та недатованого дня квітня 1802 р. У цій статті вперше до наукового обігу запроваджуємо два з трьох названих документів (див. *Додатки 1 та 2*). Аналізуючи ці документи,

наведемо їх короткий зміст та передумови укладання.

Документ 1758 року. 15 березня 1758 р. ієродиякон Чернігівського Єлецького монастиря о. Іоасаф (в миру Іван Юхимович Петренко, спадковий козак Киселівської сотні Чернігівського полку) отримав у скиту «Чорний Вир» письмове посвідчення про те, що він «у Святій Горі Афонській в нашому скиті Різдва Пресвятої Богородиці, монастиря Зографського, названого Мавровиром Руським, через деякий час постійно жив, і з братією, чесно, трезвенно і доброзичливо перебував» (*Додаток 1*). Документ підписаний дикеем скиту схимонахом Кіріаком і скріплений скитською печаткою¹.

З архівних матеріалів видно, що ієродиякон Іоасаф у жовтні 1756 р. вночі втік від самодурства ігумена Чернігівського Єлецького монастиря. З Чернігова він подався до Мошногоїрського монастиря Переяславської єпархії на Правобережній Україні, а звідти за місяць — на Афон, у скит Різдва Богородиці «Мавровир Руський» (він же «Чорний Вир»), де прожив більше року. Отримавши там вищезгаданий документ, засвідчений скитською печаткою, він у березні 1758 р. вирушив назад до України. Шлях ієродиякона Іоасафа додому пролягав через Запорозьку Січ (імовірно, за дорученням скитського начальства), а потім Межигірський монастир, що вважався «духовним патроном» Війська Запорозького. Звідси в листопаді 1758 р. він повернувся до Чернігова, де був допитаний і прийнятий назад у Єлецький монастир². Цей документ цікавий ще й тим, що засвідчує зв'язок між «Чорним Виром» і Запорозькою Січчю.

Документ 1766 р. У справі про переїзд з Афону до Михайлівського Золотоверхого монастиря насельника Зографської обителі монаха Серапіона (Луговського), колишнього козака Миргородського полку, фіксуємо другу печатку скиту³. У донесенні від 3 липня 1767 р. на ім'я київського митрополита Арсенія (Могилянського) він повідомляє про себе таке:

«Народжений я у Миргородському полку. У 1762 р. я з Запорозької Січі човном, за своїм бажанням, до Святої Гори Афонської заради отримання монашеського чину поїхав. Після прибуття свого до Афонської гори за своїм бажанням у Свято-Зографському болгарському монастирі архимандритом Аркадієм у рясофорного монаха пострижений був 9 травня 1763 р. та замешкав у цьому монастирі до 1766 р.»⁴

Зі справи дізнаємося, що монах Серапіон з 1763 до 1766 рр. мешкав у Зографському мо-

¹ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. 679. Оп. 1. Спр. 762. Арк. 1–9.

² Там само.

³ Центральний державний архів України у м. Києві (ЦДАУК). Ф. 127. Оп. 162. Спр. 35. Арк. 1–12.

⁴ Там само. Арк. 1–1 зв.

настирі, а останні два тижні у «Чорному Вирі», де й отримав 1 травня 1766 р. документ від дикєа скиту ієромонаха Серафіма. Свідцтво підтверджене підписом та скитською печаткою⁵.

У своїх показаннях монах Серапіон (Лугоський) надає цінні свідчення, зокрема про те, що на момент його перебування на Афоні там проживав 41 «руський підданий»⁶. Це важливе уточнення щодо кількості насельників «Чорного Виру» у 60-ті роки XVIII ст., засвідчене безпосереднім очевидцем.

Документ 1802 року. Третій відомий на сьогодні відтиск скитської печатки зберігся на свідоцтві монахові Павлу (Додаток 2). Відповідно до нього дикей (скитоначальник) «Чорного Виру» ієросхимонах Ієсей засвідчує гідну поведінку останнього й дозволяє покинути обитель для переїзду до Молдови чи Росії⁷.

Печатка скиту «Чорний Вир», що стоїть на вищезгаданих трьох документах, являє собою овальний чорнильний відбиток розміром 52х47 мм (рис. 1). Між двох довколишніх ліній напис, що розпочинається з інвокаційного хреста у вигляді розетки, створеного у формі чотирьох видовжених пелюсток, доданих з різних сторін до крапки: +СИИА ПЕЧАТЪ СКИТУ РҮСКАГО ПРОЕИВАЄМАГО МАВРОВИРА. Оскільки скит і його головний храм (кіріакон) були посвячені на честь Різдва Богородиці, то, відповідно, це знайшло відображення й на скитській печатці. Зокрема, у центрі печатки подано агіографічний сюжет Різдва Пресвятої Богородиці: праворуч на високому ліжку напівлежить мати Диви Марії — свята праведна Ганна. За її спиною дві видовжені подушки підтримують жінку. Права нога Ганни випростана уперед, з-під сукні видно оголені пальці ноги — деталь, нехарактерна для цієї іконографії. Голова праведної Ганни покрита мафорієм (чотирикутною накидкою), а над нею зображений німб. Її права рука протягнута до двох жінок, одна тримає щойно народжене немовля — Діву Марію, а інша пропонує Ганні дари. Їхні голови ледь схилені й покриті накидками. Знизу композиції на колінах стоїть жінка-сповитуха (акушерка), її хвилясте волосся розпущене, ліва рука опущена у велику купіль на підставці з водою, вона готується до омивання новонародженої Богородиці. Загальне тло обрамлюють тканини, що згори перев'язані й створюють ефект балдахіну. Всі фігури та предмети мають вертикальну й наискісну перехрещену штриховку.

Слід звернути увагу на палеографічні особливості напису. Так, літера «з» у слові «ПРОЕИВАЄ-

МАГО» ретроградна. Водночас у слові замість літери «Ы», що відповідало б церковно-слов'янській мові, вжито літеру «И», що є наслідком українізму в написі. Разом із тим слово «СИИА» написано через «і» вісімкову, а не десяткову.

Виглядає достатньо цікавим проставлення печатки в документі 1802 р. у верхньому лівому куті.

Колобораційні формули: «зарукою нашею, печатію скутскою данно сїє Свѣдѣтельство Стогврскогѡ сѡвѣта изугравскогѡ Рождества Пресѣтыя Бѣцы. Схимонах Кыринакъ дѣкевъ съ Братією» (1759); «за подписаниємъ началствующаго руки і с приложениемъ Храмовыя Печати» (1766); «Ієросхимонахъ Ієссей Началникъ зъ Братією» (1802)⁸.

Рис. 1. Відбиток матриці печатки афонського скиту «Чорний Вир»

Наявність у обителі окремої скитської печатки засвідчує, що це була не просто одна зі звичайних келійних обителей при монастирі. Йдеться про статус скиту, який хоч і підпорядковувався кіріархальному монастирю Зограф, але мав права і повноваження самоврядування й не був цілковито залежним від керівництва болгарського монастиря. З огляду на це варто звернути увагу, що на печатці Чорновирської обителі вказано: «ПЕЧАТЪ СКИТУ РҮСКАГО». Оскільки печатка є атрибутом офіційного статусу будь-якої організації чи установи, то тут ми бачимо, що на самій печатці засвідчено її статус як самоврядного скиту

⁵ Там само. Арк. 3а — 5.

⁶ Там само. Арк. 3а.

⁷ Російський державний історичний архів (РДІА). Ф. 796. Оп. 83. Спр. 870. Арк. 4.

⁸ 1. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 762. Арк. 4. 1758 р.; 2. ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 162. Спр. 35. Арк. 5. 1766 р.; 3. РДІА. Ф. 796. Оп. 83. Спр. 870. Арк. 4. 1802 р.

і навіть визначено її національний склад — «руський». Це вкотре доводить, що скит цей мав чіткі етнічні ознаки його насельників.

Після грецької революції 1820-х років і занепаду Задунайської Січі, яка була основним ктитором і постачальником послушників для скиту, «Чорний Вир» занепав. Тоді ж, імовірно, було втрачено і скитську печатку.

Згодом неодноразові спроби відновити «Чорний Вир» як «руський скит» у другій половині XIX ст. щоразу наражались на спротив священоначалія болгарського Зографського монастиря, яке цього разу побоювалось допускати до себе іноетнічну братію (Шумило С., 2016. С. 214–246). Якот, ігумен сусіднього афонського Есфігменського монастиря о. Герасим (Смірнакіс) у 1903 р. писав про те, що Зографський монастир неодноразово відмовляв допустити заселення і відновлення скиту «Мавро Вир» руськими ченцями, навіть незважаючи на те, що Руський Пантелеймонівський монастир на Афоні також кілька разів порушував це питання (Σμυρνάκης Γ., 1903. Σ. 561–562).

До нашого часу зберігся лист болгарського Бранницького єпископа Неофіта (Ніколова), написаний між 1904 та 1908 рр. на ім'я зографського ігумена Григорія. Це відповідь на запит останнього щодо ініціатив якихось руських ченців з відновлення «Чорного Виру». Розширений огляд цього документа було здійснено в 2015 р. після отримання в архіві Зографського монастиря повного його тексту (Шумило С., 2016. С. 214–246).

З листа дізнаємось, що після чергової російсько-турецької війни 1877–1878 рр. до Зографського монастиря: «... знову почали приїжджати і брати чернечий чин руси з місцевості довкола Дунаю, з яких ми застали чимало. Один з цих русів на ім'я Пахомій з монастирського благословення відійшов на Чорний Вир, єдино аби подвизатися там і читати правило в церкві та розпалювати кадило; але цей монах таємно, незважаючи на своє послушання і обов'язки, почав робити кордони на свій розсуд, шукати закопані вули (написи як грамоти на володіння) по великих каменях та товстих деревах і врешті-решт зробив печатку з образом Різдва Богородиці і по колу напис "Русский на Афоне Черно-Вирский Скит Рождества Пресвятыя Богородицы"». Далі владики Неофіт продовжує: «Про це його діяння дізнався піп Кусано (ієромонах Ієроним), який у вільний час ходив на Чорний Вир і жив там. Тривалий час цей ієромонах, хоча й росіянин з Велико-Росії, намагався розвідати таємниці монаха Пахомія і тільки через два роки зміг обманом забрати його печатку

і знайти викопані ним вули в лісі і передати монастирю. Ця печатка, наскільки я пам'ятаю, довго зберігалась у скрині в старій бібліотеці, а потім — за ігуменства покійного Климента я бачив її між волоськими хрисовулами, коли вони були в старому дохії»⁹.

З повідомлення стає зрозуміло, що у 80-ті роки XIX ст. була здійснена спроба відновити скит «Чорний Вир», однак на це не було отримано благословіння болгарського священоначалля Зографського монастиря. Чи була згадана тут скитська печатка виготовлена заново, чи це була стара оригінальна печатка скиту, достеменно невідомо. З огляду на тенденційність оповідань єп. Неофіта, тим паче записаних ним через багато років по пам'яті й з чужих переказів, не можна гарантувати, що його опис печатки є точним.

Єпископ Неофіт, схильний до болгарських шовіністичних настроїв, у своєму листі наполегливо рекомендує ігумену Зографського монастиря залишатися «непіддатливим» і не відступати на майбутнє навіть «перед різними видами насильства» стосовно спроб руських святогірців відновити «Чорний Вир»¹⁰. Владика змальовує всіх «руських ченців» (як українців, так і росіян) у вкрай негативних тонах, обзиває їх п'яницями, скандалістами і навіть псевдомонахами. Крім того, він радить ігумену знищити скитську печатку: «Мусите пошукати ту печатку і як знайдете — знищити її, тому що в братстві може знайтися який інший Юда, який може її вкрасти й передати якомусь русину, що марить Чорним Виром, а це зло спричинить, набагато більше зло»¹¹.

Єпископ Неофіт, колишній протосингел Болгарського екзархату і ректор болгарської семінарії в Константинополі, був доволі впливовим ієрархом у Болгарській церкві. Остання ж на той час перебувала у стані схизми з Константинопольським патріархатом. Через це можна припустити, що ігумен Зографського монастиря дослухався владичих рекомендацій. Причини такої агресивної протидії цього впливового болгарського ієрарха спробам відновлення «Чорного Виру» пояснює ігумен сусіднього грецького монастиря Есфігмен і очевидець тих подій архимандрит Герасим (Смірнакіс). Він повідомляє, що Неофіт не приховував свого небажання приймати в обитель руських ченців через те, що побоювався, аби вони таким чином не захопили весь Зографський монастир і не вигнали з нього болгар (Σμυρνάκης Γ., 1903. Σ. 560–561). Слід зауважити, що наприкінці XIX — початку XX ст. спостерігалось погіршення відносин між урядами Болгарії і Російської імпе-

⁹ Архів Болгарського Зографського монастиря на Афоні (АБЗМА). История за Скито Чернь Виръ. Препис от писмото на Браникия епископ Неофит до архимандрита Григория, игумен на Свещената Зографска обител. Рукопис. 62 арк. Арк. 15–18.

¹⁰ Там само. Арк. 23–24, 28.

¹¹ Там само. Арк. 17–18.

рії, що наклало свій відбиток і на позицію єпископа Неофіта, який, маючи духовний сан, вів дипломатичну діяльність.

Неофіт за будь-якої нагоди намагався заперечувати право русинів на володіння і відновлення «Чорного Виру». Через це він намагався оспорювати і той факт, що ця обитель мала статус самоврядного скиту, хоча такі його твердження суперечать документам, які збереглися в архіві Протата Афону. З огляду на таке вкрай вороже ставлення і перекинування низки історичних фактів, Неофіт міг навмисно стверджувати, що згада- ним скитська печатка була виготовлена заново, у такий спосіб намагаючись переконати ігумена болгарського Зографського монастиря знищити її — як один з доказів національного складу та самоврядного скитського статусу цієї обitelji.

Про те що «Чорний Вир» був саме скитом, а не цілковито залежною від кїріархального монастиря «келією», беззаперечно засвідчує документ з архіву Протату Афону від 12 вересня 1787 р. Проєстоси афонських монастирів повідомляли з Константинополя, що вони встановили загальну обов'язкову суму, яку мають сплатити афонські монастирі османській владі. Серед іншого вказано, що з благословення Константинопольського патріарха на три руські скити, а саме Пантократорський Іллінський, зографський Мавровирський та скит «Св. Богородиці» (Ксилургу), покладено обов'язок так само виплатити туркам як податок харадж (Αρχείο Πρωτάτου. Επιστομής μεταβυζαντινών ευγράφων [Αθωνικά Σύμμεκτα 2], 1991. Σ. 68–69). Підписаний цей документ представниками 17 монастирів Афону. Нині він зберігається в архіві Протату Афону і в 1991 р. був описаний та опублікований у каталозі архіву протатських актів (Там само. С. 68–69). Цей документ засвідчує, що на 12 вересня 1787 р. «Чорний Вир» вже мав офіційний статус самоврядного скиту. Саме через це повинен був платити податки (харадж) османській владі на загальних підставах і на рівні з іншими самоврядними скитами та монастирями Афону. На цій підставі обитель мала власну скитську печатку. Це важливе свідчення, зафіксоване в актах афонського Протату.

Таким чином, за «Чорним Виром» скитський статус було визнано не лише монастирем Зограф, а й вищою духовно-адміністративною владою Афону. Імовірно, і сама скитська печатка «Чорного Виру» так само була санкціонована владою Протату Афону.

Отже, Чорновирська печатка, як сфрагістична пам'ятка XVIII ст., має не тільки історичну цінність, а й являє собою зразок українського сфрагістичного мистецтва і є художньо значущою. Вона, як і всі афонські печатки, за стилістикою виникла з підґрунтя поствізантійської традиції. Разом із тим напис містить українізми, а іконогра-

фія печатки представляє достатньо рідкісний тип ікони Різдва Богородиці. За манерою виконання вона є прекрасним прикладом грецької та української сфрагістичної традиції. Матриця печатки була виконана для проставлення відбитку чорнилами. Завдяки використанню печатки скитські документи, завірені нею, набували офіційного статусу і використовувались у офіційному документообігу та зносінах з церковною і світською владою.

Додаток 1

Свідцтво ієродиякону Іосафу від дікея та братії «Чорного Виру», 1759 р.

СѢБѢВѢИТЕЛЬ СЕГѢ ПИСАНИѢ ІєродіаконѢ ІосафѢ вѢ Стои ГорѢ АѢонѢской вѢ нашѢмѢ сѢкѢту РождѢства ПресѢїа БѢцы, МнѢстира ІзогравѢскогѢ, називаѢмомѢ МавровырѢ РускомѢ. ЧрезѢнѢсколѢкѢ вѢремѢни ПостоанѢнѢжѢ жилѢ, и И збратѢїѢю, ЧѢстнѢю, ТрезвеннѢю, И ДобрѢю обходителнѢю НаходилсѢ.

СѢ нынѢ ПожеланіѢю своѢму ѡтишолѢ ТакѢю вѢ РосѢїѢю ЧѢстнѢю.

ЛучшагѢю же рады вѢроатѢїа єму ієродіаконѢ ІосафѢю вѢвѢрнѢсть зарукою нашею, печатѢїю скѢтскою даннѢю сѢ СвѢдѢтелствѢю СтогѢврсѢкогѢ сѢкѢта изѢгравѢскогѢ РождѢства ПресѢїа БѢцы. СхимонахѢ КѢриѢакѢ дікѢвѢ сѢ БратѢїѢю.

1759 Года Марта 15 дня

Додаток 2

Свідцтво монаху Павлу від начальника та братії «Чорного Виру», 1802 р.

СвѢдѢтелство

Пребывающий нынѢ СвѢтыѢя аѢвѢскія горы всѢмѢ нашѢмѢ рускомѢ скѢту ЧерномѢ Виру монахѢ ПавѢлѢю родѢомѢ изѢ великоросѢїи зашѢдшѢй всѢї скѢтѢю ідѢ же пожеланіѢю єгѢю постриженѢю мноѢю вѢ монашѢскѢй чинѢ і по всѢму какѢ долгѢ велѢитѢ всякѢю єму поручѢннѢю скѢтскѢю послушаніѢю всѢгда исполнѢлѢ трѢзѢю і совсѢкимѢ усѢрдіѢемѢ и з братіѢю сожитѢлствѢвалѢ вѢ благопріѢѢѢтсѢвѢ нынѢ же по незмирѢствованіѢю єгѢю кѢ здѢшнѢмѢ клѢматамѢ вознамѢрилсѢ вѢвратѢтѢсѢ вѢ МолдавіѢю ащѢ пожелаетѢ и в росѢїѢю позволимѢ и истѢбнѢю свѢдѢтелствѢю яко всѢгда достѢїнѢю єсть блѢгѢоріѢѢтнѢго собратѢсѢва чѢгѢо радѢ і данѢо сѢю воувѢрѢніѢю за подпѢсаніѢемѢ началѢствующагѢо руѢки с прѢложѢніѢемѢ ХрамовѢя ПечатѢи.

1820 го года: апрѢля дня — ІєросхимонахѢ ІѢсѢсей НачалнѢикѢ зѢ БратѢїѢю

ДЖЕРЕЛА

1. Алфьоров О. Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половина XVI — кінця XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2012. 233 с.
2. Чернухін Є. Печатки й штампи монастирів, скитів і келій на горі Афон за документами XVIII–XIX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2019. Вип. 29–30. С. 88–100.
3. Шумило С. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. К.: Издательский отдел УПЦ, Международный институт афонского наследия в Украине (МИАНУ), 2015. 120 с.
4. Шумило С. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе. *Афон и славянский мир: мат.-лы Междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских монахов на Святой Горе (Київ, 21–23 мая 2015 г.)*. — Афон: Русский Свято-Пантелеимонов монастырь на Афоне, 2016. С. 214–246.
5. Шумило С. Козацький скит «Чорний Вир» на Афоні у XVIII ст. за маловідомими архівними джерелами. *Церква — Наука — Суспільство: питання взаємодії: мат.-ли 15-ї Міжнар. наук. конф. (Київ, 29 трав. — 3 чер. 2017 р.)*. Київ, 2017. С. 69–77.
6. Αρχείο Πρωτάτου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων [Αθωνικά Σύμμεικτα 2] / ed. Χ. Γάσπαρης. Αθήνα, 1991. 320 σ.
7. Tchentsova V. A. Corpus of Post-Byzantine Seals: Research cataloguing project. Byzantine and Rus' Seals: матер. Міжнар. колоквіуму Русько-Візантійської Сигіллографії (Київ, 13–16 вер. 2013 р.). Київ, 2015. С. 263–279.
8. Σμυρνάκης Γ. Τὸ Ἁγίον Ὄρος. Αθήνα, 1903. 650 σ.

REFERENCES

1. Alfiorov, O. (2012). Rol kozatsko-starshynskoho rodu Holubiv v istorii Ukrainy druhoi polovyny XVI — kintsia XVIII st. [The Role of the Cossack Officers' Family in the History of Ukraine in the second half of the 16th — late 18th century]. Dysertatsiia kand. ist. nauk., Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, Kyiv, 233 p. [in Ukrainian].
2. Archeío Protátou. Epitomés metabyzantinon engráphon Protatos [Archive. Abstracts of Post-Byzantine Documents]. (1991). *Athoniká Símmeykta*, 2. Ed. X. Gásparēs. 320 p. [in Greek].
3. Chernukhin, E. (2019). Pechatky i shtampy monastyriy, skytiv i kelii na hori Afon za dokumentamy XVIII–XIX st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Seals and Stamps of Monasteries, Sketes and Cells on Mount Athos According to Documents of the 18–19 centuries from the Holdings of the Institute of Manuscripts of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 29–30, 88–100 [in Ukrainian].
4. Smyrnákēs, G. (1903). Tò Hágion Óros [Mount Athos]. Athena, 650 p. [in Greek].
5. Shumylo, S. V. (2015). «Dukhovnoie Zaporozhie» na Afone. Maloizvestnyi kazachii skit «Chernyi Vyr» na Sviatoi Gore [“Spiritual Zaporozhie” on Athos. Little-known Cossack skete “Black Whirlpool” on Holy Mountain]. Kyiv, 120 p. [in Ukrainian].
6. Shumylo, S. V. (2016). Afonskii skit «Chernyi Vyr» i popytki vossozdaniia novogo Rusika v XVIII v. na Sviatoi Gore [Athos skete “Black Whirlpool” and Attempts to Recreate the New Rusik in the 18 century on Holy Mountain]. *Afon i slavianskii mir*. Materialy mezhhdunar. nauch. konf., posv. 1000-letiiu prisutstviia russkikh monakhov na Sviatoi Gore. Kiev, 21–23 maia 2015 g. Athos: Sviato-Panteleimonov monastyr na Afone, 214–246 [in Greek].
7. Shumylo, S. V. (2017). Kozatskyi skyt «Chornyi Vyr» na Afoni u XVIII st. za malovidomymy arkhivnymy dzherelamy [Cossack Skete “Black Whirlpool” on Athos in the 18 century according to Little Known Archival Sources]. *Tserkva — Nauka — Suspilstvo: pitannia vzaemodii*. Materiale 15-i mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (29 travnia — 3 chervnia 2017 r.). Kyiv, 69–77 [in Ukrainian].
8. Tchentsova, V. A. (2015). Corpus of Post-Byzantine Seals: Research cataloguing project. *Byzantine and Rus' Seals: mater. mizhnar. kolokviumu Rusko-Vizantiiskoi Syhillohrafii*, 13–16 ver. 2013 r., 263–279, Kyiv. [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 10.04.2020 р.

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОЇ КРИЗИ XVIII ст. НА РОЗГОРТАННЯ ПРОЦЕСУ «МАГІЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ» У ФРАНЦІЇ

У статті розглядається вплив європейської релігійної кризи XVIII ст. на активізацію процесу «Магічного Відродження» на території Франції протягом XIX ст. Змістовно висвітлюються компоненти релігійної кризи, пов'язані зі світоглядними моделями та альтернативними сакральними системами, зокрема езотеричного характеру. Розглянуто історію становлення окремих езотеричних таємних товариств, які стали ключовими орієнтирами для adeptів «Магічного Відродження».

Ключові слова: езотеризм, релігія, історія, криза, Франція, окультизм.

Dmytro Pomazan

IMPACT OF RELIGIOUS CRISIS IN 18 CENTURY ON DEVELOPMENT OF "MAGICAL REVIVAL" PROCESS IN FRANCE

The purpose of the study is to unveil the religious crisis through the impact of the "Magical Revival" and esoteric secret organizations in France during the 18th century. The research methodology is based on the principles of historicism and scientific objectivity. In addition to general scientific methods such as analysis, synthesis, induction and deduction, special historical methods are used in the research: historical-comparative and historical-typological method, as well as for interdisciplinary sympathetic method was used for the complex study of esotericism as a religious component of society. The scientific novelty of the chosen question is in the formulation and development independent topic and holistic research problem. At the same time, in the historiography of the esoteric secret societies of Western Europe of modern times, the role of the religious crisis of the 18th century in the revival of "Magical revival" is not investigated. The analysed facts allow us to establish a clear link between the development of the 18th century religious crisis and the formation of esoteric secret societies in the context of the "Magical Revival" in the territory of nineteenth-century France. This is quite substantially demonstrated in the facts of anti-religious agitation and struggle, as well as in the context of increasing the number of occult organizations, as an alternative sacred form.

Key words: Esotericism, religion, history, crisis, France, occultism.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Помазан Д., 2020

«Магічне Відродження» (далі — МВ) — одне зі складних суспільних явищ на території Європи у другій половині XIX ст., під час якого активізувалися езотеричні ідеї та окультизм тоوارистства. Значною мірою цей процес був зумовлений конфесійним чинником попередньої епохи.

Релігійна криза у Франції XVIII ст. доволі змістовно розкрита в історіографії. Однією з таких робіт є стаття англійського дослідника Д. Блекборна "The Catholic Church in Europe since the French Revolution" (Blackbourn, 1991). У ній ґрунтовно висвітлюється роль Католицької церкви після Великої французької революції (далі — ВФР). Крім того, автор подає значну кількість статистичної інформації стосовно наявності релігійної кризи. Важливим компонентом розвідки є огляд впливу релігійної кризи XVIII ст. на суспільно-політичні процеси XIX ст. (Blackbourn, 1991. Р. 779–782).

Більшість дослідників вивчає МВ як процес,

пов'язаний з релігійною парадигмою в контексті культурних перетворень. Наприклад, американська дослідниця А. Оуен у монографії "The Place of Enchantment British Occultism and the Culture of the Modern" опосередковано торкається цієї теми, але в контексті культурологічного дослідження. Зокрема, авторка приділяє значну увагу різноманітним культурним явищам та світоглядним моделям, що впливали на окультизмний рух Британії в контексті його розбудови у XIX ст. (Owen, 2004. Р. 17, 26–28). Попри те, що центральною темою дослідження є саме британські езотеричні організації та доктрини, авторка доволі змістовно розглядає сутність феномену МВ.

Більш змістовно історія західної езотерики висвітлюється в монографії британського дослідника Н. Гудрік-Кларка "The Western Esoteric Traditions A Historical Introduction" (Goodrick-Clarke, 2008). На відміну від попередніх робіт, де

езотеричні рухи вивчалися у певних географічних, хронологічних та світоглядних межах, у цій монографії подано огляд західної езотерики від часів Стародавнього світу. Враховуючи те, що МВ на території Франції — один із ключових процесів в історії езотеричних доктрин, автор приділяє доволі значну увагу цьому явищу, а також, як і більшість дослідників цієї теми, особистості Еліфаса Леві як головному популяризатору містичних ідей у суспільстві (Goodrick-Clarke, 2008. Р. 192–196).

Схожою за тематикою є робота “Victorian Occultism and the Making of Modern Magic” канадської дослідниці А. Батлер, де розглянуто окултний рух Вікторіанської Британії (Butler, 2011). На відміну від попередньої роботи, у монографії Батлер висвітлюється більш широкий спектр питань, пов’язаних з історією езотеричних ідей. Своєю чергою, процес МВ розглядається в іншому контексті. Наприклад, сама історія розвитку окултного руху й МВ аналізується в контексті діяльності різноманітних езотеричних організацій, таких як Англійське товариство Розенкрейцерів або Золота Зоря (Butler, 2011. Р. 1–3). Попри те, що книгу присвячено британському окултизму, авторка доволі змістовно розглядає витоки цього явища у Франції та висвітлює низку передумов, що впливали на цей процес, зокрема один із основних чинників — релігійні протиріччя (Butler, 2011. Р. 174–175).

Широкий спектр питань з історії західної езотерики висвітлюється в роботі К. Грехольма “Dark Enlightenment: The Historical, Sociological, and Discursive Contexts of Contemporary Esoteric Magic” (Granholm, 2014). Хоч ця праця має інтердисциплінарний характер й орієнтується на дослідження «темних» окултних доктрин і організацій, зокрема ордену «Драгон Руж», значна увага приділяється іншим аспектам езотеричного руху Європи. Утім, автор доволі детально розглядає езотеричний рух у XIX ст. та позначає основні тенденції МВ й окултних практик в ініціативних організаціях (Granholm, 2014. Р. 43–47).

Однією з найновіших робіт, що присвячена історії Франції та зокрема релігійній кризі, є монографія Т. Стівалла “Transnational France: The Modern History of a Universal Nation” (Stovall, 2015). Хронологічні межі цієї праці охоплюють період, що починається з ВФР та завершується сьогоденням. Застосовуючи транснаціональний підхід, автор змістовно розкриває політичні, релігійні, суспільні та культурні тенденції вищевказаного періоду. Окрему увагу Стівалл приділяє саме періоду ВФР та кризовим релігійним передумовам як одному з ключових чинників (Stovall, 2015. Р. 17–19).

Однак висвітлення самого процесу МВ у сучасній історіографії, попри його значущість для розуміння європейської історії, фрагментарне й не створює цілісної картини. Зокрема, перед-

умови, що сприяли розгортанню «Магічного Відродження» остаточно не визначені. Актуальність вибраної теми зумовлена тим, що вона є недостатньо досліджена в сучасній історіографії західного езотеризму.

Метою статті є студіювання релігійної кризи у Франції XVIII ст. як чинника активізації «Магічного Відродження».

Зростання популярності окултних ідей розпочалося у Франції середини XIX ст. Як зазначалося вище, процес МВ пов’язаний з особою французького мага Еліфаса Леві, який видав низку робіт окултної тематики, що привели до популяризації езотеризму в суспільстві (Granholm, 2014. Р. 44; Goodrick-Clarke, 2008. Р. 192–193). Доречно зауважити, що роботи мали синкретичний характер, але їх змістовність та значна кількість магічних і окултних питань, які тут поставали, сприяли популяризації езотеричних доктрин у Європі. Зокрема, саме ці праці стануть головним ідеологічним компонентом «Магічного Відродження» у Британії та сакральним базисом для британських adeptів (Granholm, 2014. Р. 44). Однак не правильно вважати, що передумови виникнення МВ коріняться тільки в XIX ст., адже езотеризм та окултні доктрини — це переважно релігійні феномени. Тож доречно шукати витоки цього процесу в період бурхливих релігійних перетворень, а саме у XVIII ст.

Епоха XVIII ст. у сучасній історіографії має назву «Просвітницької» і вважається однією з переламних для формування Європи та її системи цінностей. Одним із основних перетворень було впровадження нової світоглядної моделі, яка мала не сакральний, а науковий та раціональний характер. Ініціаторами й активними учасниками цього процесу стали філософи, вчені, атеїсти та ін. Фактично це період протистояння двох світоглядних систем, сформованих на антагоністичних принципах, зокрема ставлення до людей, Бога й природи. Слід зазначити, що процес просвітництва відбувався в багатьох регіонах Європи й мав глобальний характер, але саме французькі діячі та їхні ідеї зіграли ключовою роль у розвитку цього феномену (State, 2011. Р. 138–139). Доречно зауважити, що події, які відбувались за доби Просвітництва, мають не лише ідейні або релігійні витоки. Низка політичних, суспільних та економічних передумов, які стимулювали процес руйнації старої соціальної парадигми, не є дотичними до цього дослідження, хоча й відображають системність кризи.

Утім, релігійна криза, що була особливо приаманна Франції, є однією з ключових складових епохи Просвітництва. Витоки цієї кризи мають багатофакторний зміст, тому що за доби Середньовіччя Католицька церква (далі — КЦ), головна у Франції, посіла позиції лідера в системі керування суспільством. Станом на кінець XVIII ст.

французьке суспільство було поділене на три великі соціальні прошарки: аристократія, духовенство та соціальний стан, до якого належали усі інші представники суспільства, що фактично складало 99 %. Переважну більшість останніх становили селяни — одна з найчисленніших верст населення. Проте за доби Просвітництва стрімко набрала силу буржуазія, особливо в містах. Утім, хоча представників інших прошарків було значно більше, ніж аристократії та духовенства, політичну владу і різноманітні пільги мали тільки привілейовані класи. Одним із таких було духовенство, яке підтримувало несправедливу систему. Водночас значна кількість населення ставилася до неї доволі вороже (Stovall, 2015. Р. 17).

Значним чинником релігійної кризи у Франції були також протиріччя між Католицькою церквою та представниками протестантських рухів, зокрема гугенотів. Найвищий рівень протистояння цих двох сакральних напрямів виявився у XVII ст., після завершення так званих «релігійних війн» на території Франції. Унаслідок перемоги представників католицького табору та під час протистояння багато гугенотів загинуло, але значна їхня кількість втекла до інших країн. Сам факт втечі протестантів демонстрував агресивність та ірраціональність Католицької церкви щодо інакодумців. Цей фактор сприяв початку в XVIII ст. антицерковної агітації в більшості країн Європи. Доречно зауважити, що за межами Франції саме протестантські діячі активно критикували католиків та державний устрій у цілому, що зумовило поглиблення релігійної кризи (Stovall, 2015. Р. 18).

Ключовою подією епохи Просвітництва вважається ВФР як каталізатор суспільних протиріч. Фактично внаслідок релігійної та суспільно-політичної кризи соціальної моделі почалась боротьба представників так званого «третього стану» за можливість отримання влади і більш широких громадянських прав. Саме згадані революційні події стали фатальними для Католицької церкви та сакральної моделі світу, яку вона відстоювала. Як зазначалось вище, процес обмежень впливу КЦ на території Франції простежується весь період епохи Просвітництва, але найсильніший удар Церква отримала ближче до подій ВФР, а саме у 1773 р., коли орден єзуїтів, який вважається однією з наймогутніших організацій КЦ, був заборонений. Також переважна більшість церковного майна була секуляризована, а десятина заборонена. Водночас під час революційних процесів на законодавчому рівні церква була відділена від держави. Слід зазначити, що французьке суспільство підтримувало санкції проти КЦ. Антиклерикальні заходи призвели до ескалації конфлікту, станом на 1789 р. понад 2500 представників Церкви загинуло та більше 30 000 покинуло територію Франції (Blackbourn, 1991. Р. 779). Ці події яскраво демонструють рівень релігійної

кризи, що фактично перетворилася з ідеологічної на військову.

Утім, слід зазначити, що МВ — це процес не соціальний, а більш ідеологічний та світоглядний. Тому доречно розглянути ті елементи релігійної кризи, що впливали на ідеологію суспільства. Ще до початку революційних подій на території Франції простежуються тенденції до пошуку альтернативних форм релігії. Наприклад, саме у Франції з'являється одне з відомих окультних товариств — Орден обраних коенів (далі — Орден), заснований авторитетним містиком Мартінесом де Паускале у 1766 р. (Goodrick-Clarke, 2008. Р. 140). Сакральною та ідеологічною основою цього об'єднання була окультна робота «Трактат про реінтеграцію» авторства М. Паускале, що мала іудо-християнський зміст (Curton, 2016).

Орден обраних коенів ієрархічно був представлений у вигляді десяти рівнів ініціації, частково пов'язаних з градусами популярної таємної організації — масонського ордену. Утім, прив'язка градусів Паускале до інших просвітницьких систем не дозволяє вважати Орден гілкою масонства чи будь-якої іншої структури. Представлений Орден був створений на зовсім інших сакральних принципах і мав визначений окультний характер. Незважаючи на те, що згадане товариство існувало доволі обмежений хронологічний проміжок та було закрите у 1781 р., його релігійно-містична парадигма вплинула на становлення всього європейського окультизму XVIII ст. і XIX ст. (Bogdan, 2007. Р. 103).

Водночас орден Паускале був не єдиною організацією езотеричної спрямованості. Крім нього у XVIII ст. у Західноєвропейському регіоні значну популярність мав масонський орден, деякі напрями якого були пов'язані з езотеричними доктринами. Але вивчати цю таємну організацію у класичній формі не дає змоги формат статті. Утім, дослідники і послідовники масонства не мають чіткої позиції щодо походження та типу організації (Karpachev, 2008. Р. 252–253). Враховуючи це, доречно визнати масонський орден таємним товариством філософського змісту, що орієнтувався на розвиток особистості адептів та (за оригінальними документами) був заснований у 1717 р. на території Англії (Karpachev, 2008. Р. 253–255).

Слід зазначити, що Франція була одним із оплотів масонського ордену, що зіграв значну роль як у поглибленні релігійної кризи, так і в подіях ВФР. За даними, що наводить дослідник французької історії Т. Стовалл, в головному осередку революційних подій, а саме в Парижі, перед початком ВФР діяло більше ста масонських лож (Stovall, 2015. Р. 19). Крім того, як зазначає А. Батлер, наприкінці XVIII ст. французьких осередків масонського ордену налічувалося понад 600, а загальна кількість адептів перевищувала 30 000 осіб (Butler, 2011. Р. 175).

Конспірологічний формат масонських лож та відсутність чіткої ідеологічної спрямованості в структурі цього ордену використовувались різними агентами впливу як інструмент для досягнення певних цілей. Наприклад, ряд діячів ВФР брали активну участь у діяльності масонських лож, але під час революційних подій останні являли собою конспірологічні осередки, де планувалася й обговорювалася секретна інформація (Карпачев, 2008. Р. 438–439). Тому для досягнення особистих цілей масонським орденом як конспіративною базою вирішив скористатися авторитетний містик Європи — Джузеппе Бальзамо, більш відомий за псевдонімом граф Каліостро. Саме він вважається засновником «египетського ритуалу» і автором однієї з багатьох гілок масонства, а саме египетського. Перша задокументована інформація щодо спроби заснування египетського масонства датується 1781 р. Проте безпосередньо масонство постало у 1784 р. у французькому місті Ліон за сприяння adeptів Ордену обраних коенів. А вже у 1785 р. масонські осередки египетського ритуалу були засновані у Парижі (Goodrick-Clarke, 2008. Р. 148–149).

Особливістю такого типу масонства була наявність езотеричної орієнтації. Сам Каліостро вважав себе окультистом, використовував містичні практики та заявляв, що отримав посвячення-ініціацію в египетських пірамідах (Bogdan, 2007. Р. 101). Фактично египетське масонство від початку своєї історії відсторонювалося від масонської традиції. Така автономність зумовлена тим, що, на відміну від інших напрямів масонства, послідовники Каліостро практикували окультні практики, такі як алхімія, кабала, Таро, теургія тощо. Саме через це можна класифікувати орден египетського масонства як езотеричне таємне товариство з чіткою герметичною орієнтацією (Кае, 2011. Р. 10).

Однак наявність у XVIII ст. певних персон та ідей не демонструє їхній зв'язок з XIX ст. і процесами, що відбувалися в окультному середовищі. Тому доречно розглянути низку фактів на підтвердження зв'язку між елементами релігійної

кризи XVIII ст. та МВ. По-перше, Е. Леві, про якого згадувалось вище, активно використовував ідеї Паускале та Сен-Мартена у своїх роботах, що фактично підштовхнули езотеричні товариства до активних дій. По-друге, вплив представлених ідей був настільки вагомим, що один із найвпливовіших діячів МВ другої половини XIX ст. — Жерар Енкокс, більш відомий в езотеричній літературі як Папюс, створює на території Франції у 1891 р. орден мртиністів, де власне відтворюється ініціативна й окультна система Ордену обраних коенів (Goodrick-Clarke, 2008. Р. 142–143). По-третє, египетське масонство, на відміну від інших езотеричних організацій, продовжувало діяльність на території Франції та інших країн Європи у XIX ст., що вказує на збереження в суспільстві інтересу до альтернативних форм релігії. Навіть вже згадуваний Папюс був послідовником цього товариства (Кае, 2011. Р. 30). По-четверте, саме у XIX ст. книжки з викладом езотеричних концепцій XVIII ст. було перекладено іншими європейськими мови та використано езотеричними таємними товариствами, зокрема на території Англії (Granholt, 2014. Р. 44).

Вищезазначені факти дають змогу дійти висновку про чіткий вплив релігійних передумов на початок «Магічного Відродження». Крім суспільно-політичних чинників, які послабили матеріальну базу традиційної форми релігії, антирелігійні процеси, що були притаманні епосі Просвітництва, підірвали авторитет та ідеологічний складник Церкви, яка довгий час мала монополію на формування світоглядної парадигми суспільства. Популяризація езотеричних ідей та їх активне поширення є одним із ключових аспектів релігійної кризи. Водночас створений ідейний вакуум внаслідок руйнації старої сакральної моделі сприяв підвищенню попиту на альтернативну форму релігії, що своєю чергою підштовхнуло окультистів до створення у XVIII ст. таємних езотеричних організацій як окремої суспільної інституції. Продовження цього процесу чітко простежується в наступному столітті, але більш масштабно.

ДЖЕРЕЛА

1. Кае С. Египетское масонство Устава Мемфиса-Мицраима. Москва: Ганга, 2011. 464 с.
2. Карпачев С.П. Масоны. Словарь. Великое искусство каменщиков. Москва: АСТ, 2008. 634 с.
3. Blackbourn D. The Catholic Church in Europe since the French revolution. *Comparative Studies in Society and History*. 1991, Vol. 33, № 4, 778–790 P. 778–790.
4. Butler A. *Victorian Occultism and the Making of Modern Magic*. London: Palgrave Macmillan, 2011. 226 p.
5. Bogdan H. *Western Esotericism and Rituals of Initiation*. New York: SUNY, 2007. 236 p.
6. Curton T. *Occult Paris*. URL: <https://ru.scribd.com/book/3514866-13/Occult-Paris-The-Lost-Magic-of-the-Belle-Epoque>.
7. Goodrick-Clarke N. *The Western Esoteric Traditions*. London: Oxford University Press, 2008. 286 p.
8. Granholt K. *Dark Enlightenment: The Historical, Sociological, and Discursive Contexts of Contemporary Esoteric Magic*. BRILL, 2014. 243 p.

9. Owen A. The Place of Enchantment British Occultism and the Culture of the Modern. Chicago: The University of Chicago Press, 2004. 356 p.
10. State P. F. A Brief History of France. New York: Checkmark Books, 2011. 386 p.
11. Stovall T. Transnational France: The Modern History of a Universal Nation. Philadelphia: Westview Press, 2015. 480 p.

REFERENCES

1. Blackbourn, D. (1991). The Catholic Church in Europe since the French Revolution. *Comparative Studies in Society and History*, 33, 4, 778–790 [in English].
2. Butler, A. (2011). Victorian Occultism and the Making of Modern Magic. London: Palgrave Macmillan [in English].
3. Bogdan, H. (2007). Western Esotericism and Rituals of Initiation. New York: SUNY [in English].
4. Curton, T. (2016). Occult Paris. [in English].
<https://ru.scribd.com/book/351486613/Occult-Paris-The-Lost-Magic-of-the-Belle-Epoque>
5. Goodrick-Clarke, N. (2008). The Western Esoteric Traditions. London: Oxford University Press [in English].
6. Granholm, K. (2014). Dark Enlightenment: The Historical, Sociological, and Discursive Contexts of Contemporary Esoteric Magic. BRILL [in English].
7. Kaye, S. (2011). Yegipetskoie masonstvo Ustava Memfisa-Mitsraima [Egyptian Freemasonry Charter Memphis-Mitzraim]. Moskva: Ganga [in Russian].
8. Karpachev, S. P. (2008). Masony. Slovar. Velikoie iskusstvo kamenshchikov. [Masons. Vocabulary. The Great Art of Masons]. Moskva: AST [in Russian].
9. Owen, A. (2004). The Place of Enchantment British Occultism and the Culture of the Modern. Chicago: The University of Chicago Press [in English].
10. State, P. F. (2011). A Brief History of France. New York: Checkmark Books [in English].
11. Stovall, T. (2015). Transnational France: The Modern History of a Universal Nation. Philadelphia: Westview Press [in English].

Дата надходження статті до редакції: 23.03.2020 р.

ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗУ УКРАЇНИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Зовнішньополітична підтримка часто є необхідною запорукою для здобуття та утвердження державності певної нації. При цьому важливо мати сформований образ держави в національному дискурсі. Звідси видається важливим простежити еволюцію образу України в інтелектуальному дискурсі однієї з наймогутніших країн світу, а саме Великої Британії, протягом Першої світової війни. У статті досліджується зміна уявлень британських інтелектуалів про Україну під впливом різних, передусім геополітичних, факторів та дається загальна оцінка стану їхньої обізнаності з українською проблематикою.

Ключові слова: Велика Британія, Перша світова війна, образ України, Дж. Раффалович, В. Степанківський, А. Тойнбі, Р. Сетон-Вотсон.

Andrii Mikheiev

THE EVOLUTION OF UKRAINE'S IMAGE IN GREAT BRITAIN DURING THE FIRST WORLD WAR

Every nation needs an external assistance if it hopes to gain and build its own state. However, such support is not possible without some well-formed image of this country or territory in the intellectual and political circles of the state that demonstrates nation fighting for independence. Therefore, it seems important to trace the evolution of Ukraine's image in the intellectual discourse of one of the most powerful countries in the world, namely the United Kingdom. The article deals with the evolution of the image of Ukraine in the intellectual discourse of the British Empire during the First World War. The analysis is based upon a wide range of English-language sources, primarily scientific works of English-speaking intellectuals of the British Empire of that time, who tried to analyse the current situation in Central and Eastern Europe (J. Raffalovich, A. Toynbee, R. Seton-Watson) and also Ukrainian emigrants, who wanted to inform British public with the Ukrainian vision of events (V. Stepankivsky). All this happened against the backdrop of the attempts of the representatives of the Ukrainian national liberation movement to convey their position to the world, as well as the competition of other states and politically ideological concepts for the right to control Ukrainian lands. Changes in the perceptions of the British intellectuals about Ukraine are influenced by various geopolitical factors, and a general assessment of the awareness of the British elites about the Ukrainian issue is made.

Key words: Great Britain, First World War, image of Ukraine, J. Raffalovich, V. Stepankivsky, A. Toynbee, R. Seton-Watson.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Міхєєв А., 2020

Перша світова війна, що спалахнула у серпні 1914 р., сприяла активізації інтересу британських інтелектуалів до Центральної та Східної Європи. Однак геополітичний розклад на міжнародній арені вносив свої корективи. Британія була союзником Російської імперії по Антанті, а отже, змушена була поділяти її погляди на становище підлеглих народів, а також утримуватися від критики внутрішньої політики Росії, принаймні на офіційному рівні. Разом з тим поневолені народи Австро-Угорської монархії, навпаки, могли розраховувати на всебічну підтримку держав Антанти у боротьбі проти Габсбургів. Українці, територіально поділені між двома ворогуючими сторонами, опинилися у двійчастому стані:

британці були не в змозі підтримувати національно-визвольний рух українців Російської імперії, однак не мали жодних причин не сприяти такому самому рухові українців Галичини.

В історіографії вже мали місце спроби простежити формування образу України в англомовному дискурсі. Серед вітчизняних дослідників виокремимо наукові статті І. Борщака (Borschak E., 1931. 138 с.), О. Середи (Середи О., 1999. 38 с.), інформативні розвідки про українську справу у Великій Британії Р. Сироти (Сирота Р., 2006, 6 с.; Сирота Р. 2003, 293 с.), розгляд В. Головченка та В. Солдатенка українського питання у контексті геополітичного протистояння провідних держав світу (Головченко В.І., Солдатенко В.Ф., 2009. 448 с.). Найповніше до висвітлення саме

українського питання в британському дискурсі підійшов англійський дослідник Д. Сондерс (Saunders D. 1988. 68 p.). Але не всі аспекти зазначеної проблематики належно висвітлені.

Метою статті є розгляд еволюції образу України в інтелектуальному дискурсі Британської імперії під час Першої світової війни: від її початку влітку 1914 р. до дати виходу України з війни, а саме до підписання делегацією Української народної республіки Берестейського мирного договору з країнами Четверного союзу в лютому 1918 р. Для цього розглянуто публіцистичні та наукові праці як деяких українських емігрантів, що перебували в цей час на території Сполученого Королівства (Володимир Степанківський), так і власне британських інтелектуалів, які у своїх працях торкалися проблем, пов'язаних з Україною (Джордж Раффалович, Арнольд Тойнбі, Роберт Сітон-Вотсон); проаналізовано вплив, що мали ці ідеї на британський політикум і суспільну думку.

Враховуючи, що тема розвідки потребує використання англійських джерел, варто зазначити принципи їх авторського перекладу. Через те, що в англійській літературі того часу термін "Russian" зазвичай вживається і щодо сучасної Росії, і щодо періоду Київської Русі, для уникнення плутанини я свідомо перекладав "Russia", "Russian" та "Russians" як «Русь», «руський» та «русини» — якщо йдеться про добу історії Київської Русі; але як «російський» та «росіяни» — якщо мовиться про історію Московського князівства чи Російської імперії. "Little Russia", "Little Russian", "Little Russians" перекладатиметься як «Малоросія», «малоросійський», «малороси» відповідно. У британських текстах трапляються латинізовані варіанти "Ruthenia", "Ruthenian" і "Ruthenians", насамперед коли йдеться про Галичину та її українське населення. Такі варіанти за українською історіографічною традицією також перекладатимуться як «Русь», «руський» та «русини», проте із британським відповідником у квадратних дужках. У суміжних та дискусійних випадках, а також у ситуаціях, коли англійський оригінал викликає різночитання, так само подаватиметься цитата з оригіналу у квадратних дужках.

Напередодні Першої світової війни у Великій Британії значно активізувалася проукраїнська агітація. Одним із найактивніших пропагандистів української справи був Джордж Раффалович (1880–1958). Він народився у Франції в родині французької та єврей-банкiera, який походив з Одеси. У 1906 р. переїхав до Англії, в 1910 р. отримав британське підданство. На певний час зійшовся з відомим містиком Алістером Кроулі та його орденом, пробував писати фантастичні повісті та романи, однак згодом зацікавився міжнародними відносинами, а найбільше українським питанням, і став чи не найбільшим його

популяризатором у Великій Британії. У 1914 р. Дж. Раффалович відвідав Галичину, де ближче ознайомився з українським національно-визвольним рухом в Австро-Угорщині. Вибух Першої світової війни застав його саме там, через що виникли певні логістичні проблеми у в'їзді до Англії. Утім, одразу ж по поверненні додому у вересні 1914 р. Дж. Раффалович продовжив публікувати статті про Україну у британських виданнях (Рахманний Р., 1963. С. 117–119).

Отримавши новини з фронту про окупацію Галичини російськими військами та про жорстке придушення там українського національного руху, Дж. Раффалович, однак, змушений був утримуватися від жорстких оцінок такої політики і натомість висловлював сподівання, що «більш ліберальна Росія» проводитиме зваженішу політику щодо українців. Він закликав Британію зробити «м'який, але наполегливий натиск нашому Союзникові, що він, можливо, здійснив невірний розрахунок щодо українців», адже «українське воз'єднання (тобто об'єднання території австрійської та російської України) принесе більше користі, якщо буде здійснене в атмосфері терпимості» (Raffalovich G., 1914. P. 484).

Однак поступово Дж. Раффалович позбувався ілюзій. У січні 1915 р. він зауважив: «Що українці справді потребують, так це дружнього державного діяча з двома мільйонами багнетів за його спиною» (Raffalovich G., 1915. P. 290). Проте повернути увагу впливового державного діяча виявилось справою набагато важчою, ніж просто інформувати читачів про Україну в недільній пресі.

У 1915 р. Дж. Раффалович виступив у ролі перекладача праці Михайла Грушевського під назвою «Історична еволюція української проблеми» (Hrushevsky M., 1914. P. 53). Ця праця, написана ще до війни російською мовою, була спочатку розрахована для публікації в одному з англійських періодичних видань, проте не була там опублікована, а натомість вийшла французькою мовою у лозаннському журналі «La revue politique internationale» наприкінці 1914 р. У наступному ж році за кошти Спільки визволення України планувалося видати друком англійське та німецьке видання цієї праці (Hrushevsky M. 1915. P. 59). З метою її перекладу з французької на англійську звернулися саме до Дж. Раффаловича, адже він, по-перше, на рівні носія знав французьку, а по-друге, був добре обізнаний з українським питанням. У передмові до лондонського видання Дж. Раффалович повторює висловлені ним раніше сподівання на лібералізацію політики Російської імперії щодо українців. За його словами, «всі російські ліберали, за винятком декількох т. зв. демократів, сьогодні усвідомлюють необхідність вирішення української проблеми, як тільки війна буде завершена, в щирому, чесному і сміливому ключі» (Ibid. P. 3).

Сама праця загалом повторює відомі тези М. Грушевського щодо історії українського народу. Він вказує, що протягом VI–VIII ст. н. е. території України були заселені слов'янами, серед яких поступово відокремилася східнослов'янська гілка, і «саме від них походять справжні українці» [it is from them that the real Ukrainians are descended] (Ibid. P. 7). Ці східні слов'яни осіли між Дніпром, Бугом та Дністром і поступово сформували власну державу з центром у Києві. Поволі ця держава розширювалася на північ і схід, і саме звідти починається російська державність. Монгольська навала 1240 р. призвела до занепаду Києва, однак українська державність ще протягом ста років існувала у формі Галицько-Волинського князівства. Зрештою українські землі були поділені між Польщею та Литвою, а в XVI–XVII ст. почалося українське відродження [the Ukrainian Renaissance], що найяскравіше проявилось у козацькому русі, який привів до широкого антипольського повстання в 1648 р. і створення української козацької держави. У 1654 р. українські козаки під проводом Б. Хмельницького змушені були укласти договір з Московським царством, однак умови цього договору були прописані так невизначено, що кожна сторона трактувала його на свій лад. Урешті-решт це дало привід Москві все далі й далі обмежувати козацьку автономію. Зрештою територія України була розділена між Росією та Польщею, потім між Росією та Австрією, а козацька автономія повністю скасована (Ibid. P. 9–38). Оповідючи про сучасний стан українського національного руху, М. Грушевський скаржиться на переслідування з боку властей Російської імперії, які жорстко придушують будь-які прояви українського «сепаратизму». Ситуація в Галичині дещо краща, однак там українці стикаються з активною протидією поляків. Попри це, М. Грушевський сподівається, що велика війна призведе до «радикальної трансформації умов існування багатьох пригноблених народів і вирішення багатьох проблем» (Ibid. P. 51). І хоча вже у наступному абзаці автор висловлює певні сумніви щодо можливості повного вирішення саме української проблеми, він, утім, вірить, що війна зумовить певні позитивні зрушення, а якщо цього не станеться, то українське питання залишиться «джерелом нових спазмів, не менш жахливих за сьогоднішні» [a source of new convulsions, not less terrible than those of today] (Ibid.).

Ще одним активним проукраїнським діячем у Великобританії був Володимир Степанківський (1885–1957) — уродженець Східного Поділля, член РУП, а потім УСДРП, який, рятуючись від переслідувань російської влади в 1907 р. емігрував до Женеви, потім перебрався до Парижа і зрештою в 1911 р. — до Великої Британії, де встановив зв'язки з посольством Австро-Угорщини й почав активну видавничу діяльність з метою оз-

найомлення британської публіки про стан справ в Україні (Жук А., 1964. 90 с.). На початку 1914 р. він оприлюднив у Лондоні дві брошури — «Російський план захопити Галичину (Австрійську Русь)» (Stepankowsky V., 1914. 34 p.) та «Руське питання. Розкриття» (Stepankowsky V., 1914. 27 p.), де викривав русифікаторську політику Російської імперії та її загарбницькі плани стосовно Галичини. У праці «Російський план захопити Галичину (Австрійську Русь)» автор намагається пояснити британській публіці різницю між термінами «росіяни» [Russians] та «русини» [Ruthenians]. Він вказує на неправдиві твердження російської офіційної історичної науки, нібито Росія веде свої витоки з часів Київської Русі. На думку автора, Росія, на відміну від України, жодним чином не є дотичною до Київської Русі, а походить від Московського князівства, тому її претензії на населення Галичини є необґрунтованими. Російська ж мова відрізняється від «руської» так, як італійська від французької (Stepankowsky W., 1914. P. 22). Російська імперія прагне захопити Галичину ще й тому, що вона займає вигідне географічне положення і зрештою може слугувати плацдармом для захоплення Балкан та Константинополя. Також це має на меті придушити український національний рух у Галичині, який інакше буде активізувати рух українців і в самій Росії (Ibid. P. 9–11). Отже, автор намагався переконати британську публіку не потурати російським імперським амбіціям, які врешті-решт можуть становити загрозу самій Великій Британії. Загалом у цьому памфлеті є прагнення використати традиційні антиросійські настрої значної частини британської публіки. Утім, слід зазначити, що тут відчутна сильна проавстрійська симпатія автора, що, зважаючи на ворожі стосунки Великої Британії з німецько-австрійським блоком, аж надто кидалася в очі й могла нашкодити українській справі. Це було однією з причин, чому Дж. Раффалович, який краще розумів настрої жителів Британії, негативно поставився до видання цієї розвідки (Saunders D., 1988. P. 53).

Така публіцистична активність привела до того, що про Україну почали говорити навіть у британському парламенті, зокрема в Палаті представників. Як-от, у лютому 1915 р. один із її депутатів Джозеф Кінг поцікавився у представника міністерства закордонних справ, чи плани Росії надати автономію Польщі означають також можливість надання автономії українському населенню, а інший депутат Альмерік Пажет (депутат від Кембріджу) цікавився долею митрополита Андрея Шептицького, арештованого російською окупаційною владою в Галичині (Ibid. P. 58). Найімовірніше, що обидва були ознайомлені з українським питанням через Дж. Раффаловича. Зокрема, А. Пажет був одним із тих, хто супроводжував останнього у його поїздки до Галичини

влітку 1914 р. (Ibid). Дж. Кінг був одним із найзапекліших противників війни у британському парламенті, тому його проукраїнські симпатії слугували більш глобальній меті виходу Британії з війни, а для цього треба було поставити під сумнів саму ідею британсько-російського союзу. Протягом 1915–1916 рр. Дж. Кінг вів переписку із Дж. Раффаловичем і неодноразово привертав увагу до українського питання, зокрема у розмові з британським міністром колоній (the Colonial Secretary) Бонаром Лоу. Зрештою ця активність так розлютила британський уряд, що той вирішив почати проти нього кримінальне переслідування за нібито розголошення у листі до Дж. Раффаловича військової інформації, яка була державною таємницею. І хоч повністю вина Дж. Кінга не була доведена, його оштрафували на 100 фунтів стерлінгів і 25 гіней (Ibid. P. 59).

Загалом після початку Першої світової війни проукраїнська агітація у Великій Британії значно ускладнилася, адже всі ті, хто активно виступав проти Росії, могли бути запідозрені як німецькі чи австро-угорські шпигуни. І тінь таких підозр торкнулася Дж. Раффаловича та В. Степанківського. У цих умовах останній ще на початку війни вирішив виїхати до нейтральної Швейцарії, а саме Лозанни, звідки було більше можливостей заявляти світові про Україну. Дж. Раффалович ще близько року пробув у Британії, але потім також вирішив залишити цю країну й виїхав до Сполучених Штатів Америки, де, утім, продовжив активно цікавитися українським питанням (Ibid. P. 55).

Незважаючи на це, спалах Першої світової війни сприяв активізації інтересу власне британських інтелектуалів до проблеми Центрально-Східної Європи. Якщо раніше ця частина світу, попри певну географічну близькість до Великої Британії, практично не входила до сфери її зовнішньополітичних інтересів і, відповідно, не збуджувала великої цікавості, то тепер стало конче важливо зрозуміти процеси, які там відбуваються, з метою скористатися ними у війні проти Центральних держав. Найбільше уваги стали приділяти пригнобленим націям Австро-Угорщини, чий національно-визвольний рух можна було використати для підриву єдності та можливого розвалу цієї «клаптикової» імперії. Тому в серпні 1914 р. було створено Військове пропагандистське агентство (War Propaganda Bureau), до складу якого увійшли журналісти, письменники та академіки, які мали певне уявлення про ситуацію в Центрально-Східній Європі (Kenneth J. K., 1976. P. 54).

У 1915 р. у своїй праці «Нація та війна» (Nationality and the War) чимало уваги Україні приділив один із найблисучіших британських інтелектуалів XX ст. Арнольд Тойнбі. Уперше про Україну він дізнався ще в 1909 р. під час навчання Оксфордському коледжі, коли познайомився

з «надокучливим й екзотичним першокурсником» Льюїсом Нем'єром (Toynbee A., 1967. P. 62). Той був добре обізнаний із темою Галичини, адже провів там своє дитинство й мав симпатію до місцевого українського населення, а в особі А. Тойнбі Л. Нем'єр знайшов вдячного слухача. Як пише у своїх спогадах сам А. Тойнбі, «Бернштейн (справжнє прізвище Л. Нем'єра. — А. М.) хотів говорити, а я хотів слухати. Бернштейн міг більше мені розказати, ніж я міг йому. Бернштейн своєчасно заповнював мою прогалину у картині світу» (Ibid. P. 64).

Поступово А. Тойнбі розширював свої знання про Україну і до 1915 р. уже міг поділитися думками з британською публікою на цю тему (Toynbee A., 1915. 522 р.). Спочатку він згадує Україну та українців у розділі про Польщу, де переповідає факти з її історії, вказуючи, що в XIV ст. поляки захопили території, які були «руськими за мовою, вірою та традиціями» [Russian by language, creed and tradition], однак ці руські території, своєю чергою, поділялися на білорусів [White Russians], які жили на північ від Прип'яті, і русинів, або малоросів [Ruthenes, or Little Russians], які жили від Карпат до середньої течії Дніпра (Ibid. P. 284). Поділи Польщі у XVIII ст. призвели до приєднання майже всіх колишніх земель Русі (за винятком Галичини) до складу Російської імперії. Нині поляки, на думку А. Тойнбі, мають відмовитися від своїх претензій на ці польські землі, а найкращим виходом для Польщі буде автономія у складі Російської імперії. Кордон між імперією та польською автономією має бути проведений за лінгвістичним принципом. «Виходячи з цього принципу, — зазначає А. Тойнбі, — це виключить зі складу Польщі не лише смугу сучасного Привіслянського краю, а також і більшу частину Галичини, населену малоросійським населенням. У той час як поляки відновлюють свої свободу, вони не можуть відмовляти сусіднім національностям в тому ж самому блазі» (Ibid. P. 285).

Детальний опис власне українців подано далі, коли мова заходить про опис росіян, а точніше «російської раси» [Russian race]. На думку автора, вона поділяється на дві великі групи: близько двох третин загальної популяції посідає великоросійська група (у рамцях якої він також виділяє північну, західну та східну підгрупи) й одну третину — малоросійська. «Малороси знаходяться на південь від них (великоросів. — А. М.), на довгій пограничній лінії [borderland] між лісом та степом, яка простирається від витоків Вісли та Дністра в Карпатах у східному та північно-східному напрямку, аж до верхньої течії Дону біля Воронежа» (Ibid. P. 310). А. Тойнбі вживає також термін «Україна», який перекладає як «пограниччя» [borderland] між лісом та степом. Ним він позначає «всі райони малоросійського

населення в межах сучасних кордонів Російської імперії», а саме Волинь, Поділля, Київщину, Полтавщину, Харківщину та південні райони Чернігівщини й Воронежчини (Ibid. P. 311, 315). Землі північного Причорномор'я та Донбасу, які автор називає Новоросією [the New Russia], до цього переліку не входять, адже там, на думку А. Тойнбі, великоросійський елемент значно переважає малоросійський. «Новоросія, таким чином, не має достатніх соціальних зв'язків з Малоросією і ніколи не змогла би бути поглинута нею» [could never be absorbed into it] (Ibid. P. 316). Однак не зовсім зрозуміло, на підставі чого автор дійшов таких висновків, адже, згідно з переписом населення Російської імперії від 1897 р., на територіях і північного Причорномор'я, і Донбасу більшість людей назвала рідною українську мову, що недвозначно засвідчувало їхню етнічну приналежність.

А. Тойнбі стверджував, що малороси мають сильну національну самосвідомість: «малоросіяни згадують той день, коли монголи ще не з'явилися, коли Дніпро, а не Волга, був священною річкою Русі [holy river of Russia], а Київ, який знаходиться посередині його течії, був її священним містом, місцем зустрічі централізованого уряду і світової релігії, яка прийшла з протилежних сторін, з Балтійського та Чорного морів» (Ibid. P. 310). Саме себе малороси вважають спадкоємцями державотворчої традиції Києва, цього золотого віку своєї історії. Після монгольського нашестя землі Малоросії були розділені між Литвою та Польщею, а згодом, внаслідок падіння Польщі, між Росією та Австрією. Однак Російська імперія так і не змогла повністю вирішити проблему «малоросійського націоналізму». На думку А. Тойнбі, це можна було б зробити лише за умови, «якби Москва проводила достатньо ліберальну політику стосовно Києва й визнала б його за рівного». У такому разі «малороси швидко б забули свою відмінність і пам'ятали лише б те, що вони і їхні великоросійські брати [brethren] всі були частиною однієї Православної церкви, і мешканцями Святої Русі [Holy Russia]» (Ibid. P. 311). Однак цього не сталося, бо правителі Російської імперії під впливом німецьких ідей почали проводити політику, спрямовану на уніфікацію всіх частин імперії. «Росія мала стати “великоросійською”, а малоросійська гілка народу не була ані заспокоєна, ані асимільована, її просто ігнорували» (Ibid. P. 312). «Малоросійський» мові відмовили в офіційному статусі, тож усе діловодство велось російською, яка для місцевого населення була «майже іноземною» [almost a foreign tongue]. Як наслідок, український націоналізм, який не міг себе проявляти в Російській імперії, знайшов собі прихисток у австрійській Галичині (Ibid.).

Автор декількома словами згадує становище «руського» [Ruthenian] населення в Галичині, яке, хоч і складає майже половину населення провін-

ції, утім, практично не має влади, адже вона сконцентрована в руках місцевих поляків-землевласників. «У вісімдесятих роках минулого століття австрійський уряд покинув місцевих русинів на милість польської меншини, коли він потребував підтримки поляків при голосуванні у віденському парламенті» (Ibid. P. 312). На певний час серед місцевих русинів запанувало «москалофільство» [Moskalophil party grew up], але згодом воно зійшло нанівець, і це, на думку А. Тойнбі, ще один показник бездарності політики Російської імперії щодо українців (Ibid.).

Утім, попри утиски з боку поляків у Галичині, русини все одно мають там набагато більше можливостей для національного розвитку, ніж, наприклад, у Російській імперії чи в Угорщині. Це, зокрема, стосується і можливості вживання рідної мови у відносинах з місцевою владою, а також навчання рідною мовою в школах. Автор стверджує, що, незважаючи на польське домінування, кількість україномовних середніх шкіл у Галичині поступово зростає, що аж ніяк не можна сказати про угорські провінції з українським населенням, не кажучи вже про Російську імперію (Ibid. P. 313). Тому до Галичини перебралося чимало малоросійських діячів, що виступають за створення незалежної держави, у якій були б об'єднані усі гілки «малоросійської раси» [Little Russian race] (Ibid. P. 314).

Однак наразі Галичина є окупованою Російською імперією, і вона, вважає А. Тойнбі, змушена буде проводити тут не менш ліберальну політику, ніж Австрія, що, своєю чергою, активізує українське питання [this will raise simultaneously the question of the Ukraine] (Ibid. P. 315). І хоча націоналісти вимагатимуть щонайменше автономії для усіх українських земель, на думку автора, є актори, які роблять ці вимоги майже нездійсненними, зокрема, якщо Малоросія не користатиметься виходом до Чорного моря, вона не матиме достатніх економічних передумов для самостійності. Якщо ж включити до складу малоросійської автономії новоросійські землі, це створить серйозні проблеми вже для існування Російської імперії, адже розпадеться центральне державне російське ядро, навколо якого гуртуються інші національності. Зрештою, щоб уникнути катастрофи розпаду Російської імперії, А. Тойнбі радить українцям «залишити свій партикуляризм і дозволити поглинути себе неподільному тілу “Святої Русі”» [abandon their particularism and allow themselves to be reabsorbed in the indivisible body of “Holy Russia”] (Ibid. P. 319). Царський уряд, своєю чергою, також має визнати свої помилки, засвідчити існування малоросійської мови, зробити її офіційною в тих регіонах, де вона є рідною, та навіть дозволити її вживання в центральних державних органах влади імперії нарівні з російською (Ibid.).

Отже, бачимо, що один із провідних інтелектуалів Великої Британії ХХ ст. А. Тойнбі станом на 1915 р. мав доволі суперечливий погляд на українців. З одного боку, він не вважав їх повноцінною окремою нацією з правом на повну незалежність, а мав за частину значно більшої «російської раси». Однак А. Тойнбі був обізнаний з їхньою окремою від решти росіян історією, існуванням особної мови і виступав проти її утисків.

У 1916 р. він навіть опублікував окрему статтю про українське питання (Toynbee A., 1916. 16 p.), у якій повторив і дещо розширив свої тези, висловлені у «Nationality and the War». У вступі А. Тойнбі зазначає: «Багато знехтуваних націй здобуло визнання протягом війни, але випадок українців є, напевно, найдивнішим з усіх. Тридцятимільйонна нація, і ми ніколи не чули її ім'я!» (Ibid. P. 3). Він вказує, що українців також називають «русинами» та «малоросами», однак останній термін вигаданий росіянами і не вживається самими українцями, які претендують на ім'я «руський» [he claims the Russian name for himself] (Ibid). Заінтригувавши таким чином читача, надалі А. Тойнбі намагається прояснити йому ситуацію, в основному повторюючи все висловлене у його праці рік тому — від історії Київської Русі і до сучасного становища українців. І якщо автор не впевнений, чи можна вважати українців Російської імперії абсолютно окремою від росіян нацією, то щодо «русинів» Австро-Угорщини у нього набагато менше сумнівів: «безсумнівно, що ці українці австрійського прикордоння в жодному сенсі не є росіянами, як в конкретних речах, так і у внутрішній лояльності [in inward allegiance]» (Ibid. P. 10). На його думку, українці Галичини є переконаними германофілами, які сподіваються на розпад Російської імперії та утворення на її рештках об'єднаної незалежної української держави, «що простягнеться до Києва та Одеси» під патронажем Центральних держав (Ibid).

Однак для А. Тойнбі, як для підданого Британської імперії, яка веде з Центральними державами війну, такий варіант розвитку подій є зовсім небажаним, тому надалі він намагається переконати читачів, що «таке утвердження їхньої індивідуальності не принесе користі передусім самим українцям», адже «Україна і решта Росії — географічно невіддільні, економічно взаємопов'язані, расово і культурно взаємозв'язані. Розділити їх неможливо, і буде неможливим, навіть якщо союзники зазнають нищівної поразки» (Ibid. P. 10–11). Тому британець пропонує відкинути радикалізм і шукати інші, більш компромісні варіанти розв'язання українського питання. «Росія повинна мати географічну єдність, а Україна — свої національні права», — заявляє автор. Для цього він пропонує передати східну Галичину Росії, таким чином забезпечивши єдність українських земель, а Росії радить припинити політику русифікації і забез-

печити українцям на їхніх об'єднаних землях ті права, які вони мали у складі Австрії. У підсумку це «виб'є тридцятимільйонну націю із її теперішньої орієнтації на Тевтонські сили», «сприятиме органічному розвитку нашого партнера Росії», «реалізує принцип свободи поневоленим націям, на якому закладений наш союз» (Ibid. P. 11–12). Однак А. Тойнбі допускає, що такий сценарій може й не спрацювати. У цьому разі «ми повинні ретельно розглянути це питання України в контексті прийдешнього облаштування Європи» [we shall do well, therefore, to ponder the question of the Ukraine, in view of the coming European settlement] (Ibid. P. 12).

Утім, протягом 1915–1916 рр. у Британії ширилося переконання про те, що український національний рух є переважно прони́мецьким, а отже шкідливим і небезпечним для країн Антанти. Певну негативну роль тут відіграла також вищезгадана справа Дж. Кінга. Навіть симпатик України Л. Нем'єр у травні 1915 р. у донесенні до міністерства закордонних справ стверджував, що «в Америці ті, хто називають себе русинами, на мою думку, практично всі є прихильниками німецької сторони» (Saunders D., 1988. P. 59). Тому після деяких консультацій між міністерством закордонних справ, міністерством війни та Скотленд Ярдом у листопаді 1916 р. було видано указ про заборону проукраїнської літератури в Британії на тій підставі, що «українська агітація підтримується австрійським урядом для дискредитації Росії» (Ibid).

Отже, станом на кінець 1916 р. деякі провідні британські інтелектуали вже мали певне уявлення про Україну як щось відмінне від Росії чи Польщі. Вони розуміли, що ця нація є розділеною між двома ворогуючими між собою імперіями, чули про існування українського національного руху. Однак якщо вони доволі чітко усвідомлювали відмінність українців і поляків, а також українсько-польський етнічний кордон на заході, то стосовно відмінності українців та росіян британські експерти не мали чіткого переконання. Також вони не змогли ясно ідентифікувати етнічні кордони українців на сході. Зокрема, А. Тойнбі не включав до українського етнічного масиву землі Північного Причорномор'я та Донбасу. А враховуючи союзнитство Великої Британії з Російською імперією у війні, її українському населенню радили не розхитувати ситуацію зсередини і триматися у складі імперії. Російській владі, утім, також рекомендували піти на деякі незначні поступки щодо українців.

Ситуація почала потроху змінюватися лише з початком революції в Росії в 1917 р. У Британії не могли залишитися непоміченими політичні події в Україні, які призвели до створення Центральної Ради та появи двох Універсалів. Однак члени Тимчасового уряду, зокрема міністр за-

кордонних справ Микола Терещенко (українець за походженням), запевняли британських дипломатів, що українське питання має бути розв'язане лише після скликання Установчих зборів, а наразі українським національним рухом намагаються маніпулювати німці у своїх цілях. Британський дипломат та історик Бернард Перс, який на цей час перебував у складі британського посольства в Петрограді, цілком поділяв думку М. Терещенка і в серії своїх листів до міністерства закордонних справ запевняв, що українці внаслідок революції отримають автономію у складі всеросійської федерації і цього буде достатньо, аби їх задовольнити. Наразі ж переважна більшість українців виступала за «продовження війни в повному союзництві з Антантою до того моменту, поки не буде укладений мир на базі національних кордонів» (Ibid. P. 61).

Однак переговори Центральної Ради з Тимчасовим урядом засвідчили складність вирішення української проблеми, до того ж сам Тимчасовий уряд вступив у період перманентних криз. Тому в Британії почали серйозніше придивлятися до українського національного руху. Як-от, у серпні 1917 р. провідний британський експерт зі Східної Європи Роберт Сітон-Вотсон назвав «українську проблему» однією з п'яти найбільших, що лежали в основі Першої світової війни (Rubicon (Seton-Watson R. W., 1917. 432 p.). Іншими чотирма були для нього англо-німецьке протистояння, питання Ельзасу та Лотарингії, доля проток Босфору та Дарданелли, а також південнослов'янська проблема [Ibid. P. 365]. Тижнем пізніше його одноподумець Рекс Ліпер визнав, що «якою б не була причина, безсумнівно існує сильне почуття української національної ідентичності як в Східній Галичині та Північній Угорщині, так і в українських провінціях Росії» (Rurik (Leeper R., 1917. 175 p.). У цей час Р. Сітон-Вотсон та Р. Ліпер офіційно працювали на британський уряд, зокрема у вищезгаданому Військовому пропагандистському агентстві, однак свою позицію щодо України вони викладали як приватні особи у виданні «Нова Європа» [The New Europe], до того ж під псевдонімами «Rubicon» та «Rurik» відповідно.

Утім, поступово й офіційна позиція британського уряду зазнавала змін. Зокрема, в липні 1917 р. міністерство закордонних справ санкціонувало зняття заборони на видання проукраїнської літератури (Saunders D., 1988. P. 62). У жовтні 1917 р. уже згадуваний вище депутат парламенту Дж. Кінг порушив питання про ставлення британського уряду до проголошення незалежності України. І хоча представник уряду категорично відкинув таку можливість, стверджуючи, що «ми ніколи не приймали той нереальний принцип, згідно з яким нації самі повинні вирішувати питання свого суверенітету» (Ibid, P. 62), більшовицький переворот і проголошення автономії

Української народної республіки (УНР) змусили британців серйозно задуматися про майбутні перспективи українського питання. Їхньою головною ціллю в Східній Європі було, безумовно, зберегти російсько-німецький фронт, однак тепер потрібно було вирішити, хто краще слугуватиме цій цілі — українці чи більшовики.

Певний час британське міністерство закордонних справ уповні серйозно розглядало можливість офіційного визнання незалежності УНР. Британці навіть звернули увагу на В. Степанківського, якого раніше однозначно мали за німецького агента (Hoffman J. H. 1972. P. 194). Як-от, 27 грудня 1917 р. з ним зустрівся британський дипломат сер Дж. Клерк (sir George Clerk). Після зустрічі він дійшов висновку про те, що «його політика не розходиться з нашою», а отже, Українська республіка може стати частиною союзницького табору (Saunders D., 1988. P. 63). Інший високопосадовець, заступник міністра закордонних справ Лорд Роберт Сесіл, мав сумніви у тому, що новопостала українська держава проіснує тривалий час, а отже й заявляти про її підтримку було б недоречно, однак погоджувався, що «ситуація може змінитися» (Ibid).

Утім, таке важливе питання, як підтримка або ж навіть визнання нової держави потрібно було узгодити з союзниками французами. Адже, по-перше, саме їм 21 грудня 1917 р. було віддано право ухвалювати рішення щодо українських земель Російської імперії, а по-друге, британці побоювалися пронимецької орієнтації та внутрішньої нестабільності щойно утвореної української держави (Kosyk W., 1981. 214 p.). Зрештою українське керівництво, перебуваючи під військовим тиском більшовиків, пішло на укладення угоди про мир з Центральними державами. У Великій Британії це було сприйнято як однозначне підтвердження тези щодо пронимецької орієнтації українського національного руху й означало припинення будь-яких обговорень можливості визнання української держави (Saunders D., 1988. P. 63).

Таким чином, можна стверджувати, що образ України у Великій Британії протягом 1914–1918 рр. прозирав досить динамічно. Разом з тим він поступово трансформовався, був багатополярним і залежав від того, хто був джерелом поінформованості того чи того британського діяча, політика, інтелектуала. Чималу роль у його еволюції відіграли і зовнішньополітичні фактори. Союзнитство Великої Британії з Росією не давало можливості цілком об'єктивно поглянути на становище українців у Російській імперії, адже це загрожувало внутрішній єдності союзника. Що ж до українців Австро-Угорщини, то тут таких перешкод не було, і британці змогли доволі об'єктивно показати й етнографічні межі розселення, і політично-економічне становище українців. І хоча британці рідко позирали на Україну як на окреме питан-

ня, швидше воно більше пов'язувалося з Росією, Німеччиною, Австро-Угорщиною чи Польщею, утім, так само його бачили й в Україні. Беручи до відома те, що декілька років тому про Україну тут майже ніхто не чув, а також усю складність і невизначеність українського питання, можна стверджувати, що британські журналісти, експерти та державні діячі зробили вдалі спроби,

аби зрозуміти весь багатобічний зміст останнього. Наприкінці 1917 р. британська дипломатія навіть розглядала можливість офіційного визнання української державності, але укладення Берестейського мирного договору зміцнило переконання багатьох британців у нібито пронімецькому характері українського руху й призвело до затухання зацікавлення Україною на певний час.

ДЖЕРЕЛА

1. Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. К.: Парламентське вид-во, 2009. 448 с.
2. Жук А. Як ми їхали до Америки (уризок із споминів). *Сучасність*. 1964. № 5. С. 90–98.
3. Серета О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни. *Львів: місто — суспільство — культура*. Львів, 1999. Вип. 18. С. 39–48.
4. Сирота Р. Британські ліберали. Роберт Вільям Сітон-Вотсон і «нещаслива нація» (Дослідження з історії проукраїнського руху у Великій Британії в 1919–1939 роках). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2003. Вип. 38. С. 293–307.
5. Сирота Р. Українська справа у ВБ у 1914–1916 рр. *Українська Думка*. Лондон, 2006. 16–23 грудня. С. 3.
6. Рахманний Р. Українське питання в Англії 50 років тому. *Сучасність*. 1963. № 3. С. 17–20.
7. Borshak, E. (1931). Early Relations between England and Ukraine. *The Slavonic and East European Review* Vol. 10, № 28, 138–160.
8. Hoffman, J. H. V. Stepankovsky, Ukrainian Nationalist and German Agent. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 50, №. 121, 1972, 592–598.
9. Hrushevsky, M. (1914). Le probleme de l'Ukraine et son evolution historique. *La revue politique internationale*. Lausanne, 1914. Nr 11–12.
10. Hrushevsky, M. (1915) The Historical Evolution of the Ukrainian Problem. Translated with the kind permission of the Editor of «La Revue politique internationale» by G. Raffalovich. London.
11. Kenneth, J. K. (1976) Britain and the Origins of the New Europe. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
12. Kosyk, W. (1981) La Politique de la France a l'gard de l'Ukraine: Mars 1917 — Fevrier 1918 Paris.
13. Raffalovich, G. (1914). The Fate of Eastern Galicia. *The New Age*, 17 September, 481–489.
14. Raffalovich, G. (1915). The Ukraine and the Small Nations. *The New Age*, 14 January, 280–293.
15. Rubicon (Seton-Watson R. W.). (1917). The Ukraine Problem. *The New Europe*, 16 August, 129–138.
16. Rurik (Leeper R.) (1917). The Ukraine Problem since the Revolution. *The New Europe*, 23 August, 170–178.
17. Saunders, D. (1988) Britain and the Ukrainian Question (1912–1920). *The English Historical Review*, Vol. 103, № 406, 40–68.
18. Stepankovsky, V. (1914). The Russian Plot to Seize Galicia (Austrian Ruthenia). London: Henry James Hall.
19. Stepankovsky V. (1914). The Ruthenian Question. An expose. London: Henry James Hall.
20. Toynbee, A. (1967). Acquaintance. London: Oxford University Press.
21. Toynbee, A. (1916). British View of the Ukrainian Question, the Ukraine. A Problem of Nationality, New York: Ukrainian Federation of U.S.A., 1916.
22. Toynbee, A. (1915) Nationality & the War. London, Toronto: J. M. Dent & sons, ltd.

REFERENCES

1. Borshak, E. (1931). Early Relations between England and Ukraine. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 10, № 28, 138–160 [in English].
2. Holovchenko, V. I. & Soldatenko, V. F. (2009). *Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny: monografiia*. K. : Parlamentske vyd-vo [in Ukrainian].
3. Hoffman, J. H. (1972). V. Stepankovsky, Ukrainian Nationalist and German Agent. *The Slavonic and East European Review*, 50, 121, 592–598 [in English].
4. Hrushevsky, M. (1914). Le probleme de l'Ukraine et son evolution historique. *La revue politique internationale*. Lausanne, 11–12 [in French].
5. Hrushevsky, M. (1915). The Historical Evolution of the Ukrainian Problem. Translated with the kind permission of the Editor of “La Revue politique internationale” by G. Raffalovich. London [in English].

6. Kenneth, J. K. (1976). *Britain and the Origins of the New Europe*. Cambridge & New York: Cambridge University Press [in English].
7. Kosyk, W. (1981). *La Politique de la France a l'gard de l'Ukraine: Mars 1917-Fevrier 1918* Paris [in English].
8. Raffalovich, G. (1914). The Fate of Eastern Galicia. *The New Age*, 17 September, 481–489 [in English].
9. Raffalovich, G. (1915). The Ukraine and the Small Nations. *The New Age*, 14 January, 280–293 [in English].
10. Raxmannyj R. (1963). Ukrainske pytannia v Anhlui 50 rokiv tomu. *Suchasnist*, 3, 17–20 [in Ukrainian].
11. Rubicon (Seton-Watson R. W.). (1917). The Ukraine Problem. *The New Europe*, 16 August, 129–138 [in English].
12. Rurik (Leeper R.) (1917). The Ukraine Problem since the Revolution. *The New Europe*, 23 August, 170–178 [in English].
13. Saunders, D. (1988). Britain and the Ukrainian Question (1912–1920). *The English Historical Review*, 103, 406, 40–68 [in English].
14. Sereda, O. (1999). Anhliiski zviazky lvivskykh ukraintsiv naperedodni Pershoi svitovoyi viiny. *Lviv: misto — suspilstvo — kultura*, 8, 39–48 [in Ukrainian].
15. Stepankowsky, V. (1914). *The Russian Plot to Seize Galicia (Austrian Ruthenia)*. London: Henry James Hall [in English].
16. Stepankowsky V. (1914). *The Ruthenian Question. An expose*. London: Henry James Hall [in English].
17. Syrota, R. (2003). Brytanski liberaly Robert Viliam Siton-Votson i «neshchaslyva natsiia» (Doslidzhennia z istorii proukrainskoho rukhu u Velykii Brytanii v 1919–1939 rokakh). *Visnyk Lvivskogo universytetu, Seriiia istorychna*, Vyp. 38, Lviv, pp. 293–307 [in Ukrainian].
18. Syrota, R. (2006). Ukrainska sprava i VB u 1914-1916 rr. *Ukrainska Dumka*, 16–23 hrudnia, p. 3 [in Ukrainian].
19. Toynbee, A. (1967). *Acquaintance*. London: Oxford University Press [in English].
20. Toynbee, A. (1916). *British View of the Ukrainian Question, the Ukraine. A problem of nationality*. New York: Ukrainian Federation of U.S.A [in English].
21. Toynbee, A. (1915). *Nationality & the War*. London, Toronto: J. M. Dent & sons, ltd. [in English].
22. Zhuk, A. (1964). Yak my yikhaly do Ameryky (uryvok iz spomyniv). *Suchasnist*, 5, 90–98 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 21.03.2020 р.

,

СПРОБИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ ТАБОРУ РАШТАТ (НІМЕЧЧИНА) ДЛЯ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ЗАПІЛЛЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкрито спроби використання німецькою владою окремих полонених українців зі складу російської армії для дестабілізації її запілля під час Першої світової війни. Автор статті припускає, що найуспішніше українські «поворотці» з полону діяли у справі революціонізування українських губерній Російської імперії. Погоджуючись на співпрацю з німецькою військовою владою, далеко не всі полонені українці керувались при цьому ідейними мотивами. Деким з них рухало бажання використати таку можливість задля пришвидшення повернення додому. Зрештою та невелика частка українців, яка була переправлена додому стараннями СВУ й німецької влади, долучилась до дезінтеграції імперських інститутів на українських землях, а також взяла діяльну участь в українському державотворенні 1917–1921 рр.

Ключові слова: полонені українці, табір, запілля, фронт, Раштат, Німеччина.

Ihor Sribnyak

ATTEMPTS TO USE CAPTIVE UKRAINIANS AT THE RASTATT CAMP (GERMANY) TO UNDERMINE THE RUSSIAN ARMY IN UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

The article discloses attempts by the German authorities to use certain captive Ukrainians from the Russian army to destabilize its arson during World War I. Due to the lack of relevant archival sources, it is not possible to determine the degree of informative nature of agent messages recruited by the German Ukrainian activists, as well as the extent of their importance in planning strategic or tactical military operations at the front by the German command. The author of the article assumes that the most successful Ukrainian “turns” from captivity acted in the cause of revolutionizing Ukrainian provinces of the Russian Empire. It should also be noted that by agreeing to cooperate with the German military authorities, not all captive Ukrainians were guided by ideological motives. Some of them were driven by the desire to use this opportunity to accelerate their return home, and they were not a priori planning to collect and transmit intelligence to the Germans and to carry out the work of revolutionary content. Finally, a small proportion of Ukrainians who were sent home by the efforts of the Union of Liberation of Ukraine and the German authorities, joined the disintegration of imperial institutes at Ukrainian lands, and also took an active part in the Ukrainian state-building in 1917–1920.

Key words: Prisoner Ukrainians, camp, infighting, front, Rastatt, Germany.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Срібняк І., 2020

Історія функціонування табору Раштат в Німеччині вже знайшла своє висвітлення в монографії О. Терлецького (Терлецький О., 1919). Але сформульована у назві цієї статті проблема до сьогодні залишається практично не вивченою. Справа в тім, що дослідники зосереджували свою увагу здебільшого на національно-просвітницькій діяльності Союзу визволення України (СВУ) та українського активу цього табору (Срібняк І., 1996. С. 91–122; Срібняк І., 1999. С. 72–92; Назарук С., 2004. С. 126–132; Назарук С., 2009. С. 62–68; Кривошеєва Л., 2009). Останнім часом відбулось суттєве розширення проблематики дослідження, зокрема вийшла друком ціла низка статей автора цієї розвідки, присвячених різним аспектам жит-

тєдіяльності полонених вояків-українців царської армії згадуваного табору (Срібняк І., 2017а. С. 80–85; Срібняк І., 2017б. С. 35–40; Срібняк І., 2017 с. С. 345–352; Sribniak I., 2018. С. 231–242; Срібняк І., Назарук Ю., 2019). Але всі вони не містили жодної інформації про намагання німецького військового командування використати полонених українців для дестабілізації запілля царської армії у 1915–1916 рр.

Темою статті є розгляд спроб використання німецькою владою полонених українців як інструмента дестабілізації російської армії в умовах Першої світової війни.

Розпочавши свою діяльність на початку Першої світової війни як безпартійна політична організація українських емігрантів-революціонерів

послідовно антиросійського спрямування, СБУ зумів отримати потрібне для цього фінансування від урядів Австро-Угорщини та Німеччини. Завдяки цьому СБУ спромігся організувати широку інформаційно-пропагандистську акцію у Європі, а також розпочати культурно-пропагандистську роботу серед полонених вояків-українців у таборах Центральних держав.

Спрямовуючи достатньо значні кошти на ці цілі, уряди Австро-Угорщини та Німеччини розраховували використати бранців російської армії й у військово-розвідувальних цілях, а також з метою підризу запілля царської армії в Україні. Генеральні штаби обох держав сподівались, що таємне повернення додому загітованих у національному дусі колишніх полонених допоможе революціонізувати українські прифронтові губернії Російської імперії, що могло би послабити опір частин царської армії на фронті. Зрозуміло, що ці плани військового командування Центральних держав намагались тримати у суворій таємниці. Своєю чергою, вищі функціонери СБУ щоразу категорично заперечували саму можливість такого задуму, коли їх у цьому звинувачувала російська преса.

Проте вже невдовзі після українізації табору Раштат і творення в ньому перших українських гуртків (точна дата невідома, можливо, вже на початку осені 1915 р. — *Авт.*) шестеро полонених українців добровільно виявили своє бажання таємно виїхати до Росії для проведення там революційної та національної роботи. Один з них — полонений Кудря (псевдонім «Юня») пізніше написав листа до своїх колег в Раштаті, в якому в завуальованій формі повідомив про те, що всі вони зуміли дістатись Росії¹². Переправлення українських активістів через лінію фронту відбувалось «способом біглеців через границю», коли останні видавали себе втікачами з німецького полону, після чого російська влада повертала їх додому.

Слід зазначити, що практика імітації втечі з табору та нелегальний переїзд українських активістів до України з метою проведення національно-революційної роботи застосовувалася німецькою владою у 1916 р. неодноразово. Наприкінці цього року була сформована чергова група таких «поворотців» у складі 10 осіб, до якої й мали увійти кілька чільних українських активістів, які належали до президії громади «Самостійна Україна» в Раштаті — В. Сербин, В. Крижанівський, Волосів, Соломонів, Я. Тарасовський та ін.

Певно, бажаючи прискорити свій виїзд з табору, вони звернулись з листом до голови Берлінської централі СБУ О. Скорописа-Йолтуховського, в якому переконували останнього в тому, що

їхній від'їзд жодним чином не позначиться на таборовій праці, бо Раштат вже має достатню кількість підготовлених активістів для її здійснення. Водночас перенесення згадуваних активістів на підросійську Україну, на думку авторів листа, матиме велику користь, адже дасть змогу спростувати хибні уявлення про характер діяльності полонених українців у таборах Німеччини, які витворились під впливом російської пропаганди, для чого ця група поворотців планувала організувати відповідну акцію в українській пресі¹³.

У відповідь на це звернення О. Скоропис-Йолтуховський своїм листом від 29 травня 1917 р. звертав увагу своїх адресатів на те, що відставка фактично усієї президії буде негативно сприйнята німецькою владою, яка у відповідь могла вдатись до запровадження в таборі «власного порядку», що безперечно зашкодило би українським національним інтересам. На думку О. Скорописа-Йолтуховського, задля справи Я. Тарасовському слід було залишитись на посаді голови табору та голови Генеральної старшини. І лише за деякий час, коли таборовий комендат достатньою мірою «ознайомиться з новим складом Президії, спрацювався з новими людьми», можна було би подаватись у відставку та вирушати до України¹⁴.

Тож питання з Я. Тарасовським було вирішене, проте решта раштатських активістів продовжувала наполягати на своєму від'їзді, хоч і усвідомлювала велику потенційну небезпеку під час переходу через лінію фронту. Проте бажання потрапити додому було настільки сильним, що активістів не зупиняло навіть те, що їхні прізвища стали відомі таборовому загалу (як поворотців), а також потенційна обізнаність з цим російської військової контррозвідки. Вони продовжували клопотатись перед О. Скорописом-Йолтуховським про свій від'їзд до України, аргументуючи це кардинальними соціальними та національними в ній перетвореннями, які вимагали їхньої присутності як українців-самостійників.

Зрештою, поступаючись проханням активістів, О. Скоропис-Йолтуховський звернувся до військового міністерства Німеччини з клопотанням про відправлення Волосова, О. Крижанівського, В. Сербина і Соломонова до України, але через територію якоїсь нейтральної країни. Проте німецькі військові чиновники відповіли на це відмовою, про що О. Скоропис-Йолтуховський повідомляв згадуваних активістів своїм довірчим листом від 16 червня 1917 р. Разом з тим керівник СБУ вважав, що для розвитку національної справи було би краще залишити згаданих полонених у Раштаті, особливо для продовження політичної акції серед полонених та їхнього національного

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 165.

¹³ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13–14.

¹⁴ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 15–16; Спр. 34. Арк. 12–14.

освідомлення, однак ті не погоджувалися з цими міркуваннями¹⁵.

Особливо О. Скорописа-Йолтуховського непокоїла можливість того, що в руках російської контррозвідки може опинитись секретар Генеральної старшини громади «Самостійна Україна» О. Крижанівський і чи зміг би він у такій ситуації заперечувати перед росіянами свою приналежність до національно-організаційної роботи в таборі. В цьому О. Скоропис-Йолтуховський вбачав вразливість позиції О. Крижанівського, бо «коли ми справді ведемо боротьбу за Самостійну Україну», останньому належало би визнати свою діяльну участь у роботі таборових інституцій. Зрештою на завершення свого листа О. Скоропис-Йолтуховський запропонував, аби справу виїзду до України таборових активістів вирішувала Генеральна старшина громади «Самостійна Україна», яка є цілком «політично дозрілою» до ухвалення таких рішень¹⁶.

Ще однією небезпекою — вже для усієї української справи — було те, що російська контррозвідка ніколи не прийняла би на віру той аргумент, що О. Крижанівський міг втекти з табору. Натомість надходження до Росії значної кількості таборової газети «Розсвіт» із зазначенням його посади в Раштаті відразу би переконало росіян у тому, що поява українських активістів інспірована німцями¹⁷.

Тим часом німецькі чиновники виявляли значну зацікавленість у відправці «людей, які могли би перебратися через фронт і працювати в українській справі». У червні 1917 р. до Раштату прибув брат коменданта грузинського легіону в Німеччині перекладач Шліпгак (німець), який, власне, мав знайти 10 охочих для виконання такої місії. Але та обставина, що він діяв без порозуміння з президією СВУ, змусила останню звернутись 16 червня ц. р. з листом (за підписами В. Козловського і О. Скорописа-Йолтуховського) до всіх українських таборових громад, аби привернути їхню увагу до його спеціальної місії та застергти українських активістів у таборах щодо їхньої «політичної відповідальності за чесність і незалежність нашого національного руху в таборах»¹⁸.

За кілька днів до відправлення цього листа О. Скоропис-Йолтуховський отримав інформацію від заступника «київської групи СВУ» Лозенка, який у червні 1917 р. вже втретє прибув до Стокгольма для обміну конфіденційною інформацією з президією СВУ. На його думку, станом на літо цього року було би дуже бажаним органі-

зувати перевезення підготовлених у таборах культурно-освітніх працівників з числа полонених українців до України, де вони могли би обійняти різні посади у місцевих управах, витіснивши в такий спосіб хоча би частину їх дотеперішніх працівників, які були у переважній більшості зрусіфікованими й мали виразно малоросійську ментальність. Також було би дуже важливо, аби вони повернулись додому «легальною дорогою» — тобто були звільнені з полону офіційно. По-перше, для цього міг би бути використаний обмін інвалідами, коли до кожного їхнього транспорту призначалось би 15 осіб (або навіть більше) з числа перевірених таборян-українців (5 осіб з кожного українського табору за визначенням президії Генеральної старшини). Зрештою з огляду на їхнє «недостаточне виживлення й напружену працю, як також із-за занадто довгого побуту в полоні більшість духових провідників в українських таборах захворіла на легкі (легені. — *Авт.*)», призначення таборян до складу транспортів інвалідів відповідало б політичним цілям СВУ та принципам людяності. По-друге, ще одним оптимальним шляхом повернення додому українських активістів, на думку О. Скорописа-Йолтуховського, могло би стати відрядження невеликих груп (у кількості 6–7 осіб) до якоїсь нейтральної держави, після чого вони мали самостійно шукати слушної нагоди для переїзду до України¹⁹.

З метою отримання офіційного дозволу на регулярний виїзд українських активістів додому О. Скоропис-Йолтуховський звернувся до військового міністерства Німеччини з відповідною пропозицією. Своєю чергою німецька влада дала зрозуміти (лист О. Скорописа-Йолтуховського до президії Генеральної старшини в Раштаті від 7 червня 1917 р.), що вона не відправлятиме полонених українців шляхом «перебігу до нейтральної держави, а лиш перепускатиме через боєву лінію (підкреслено в тексті. — *Авт.*)». О. Скоропис-Йолтуховський не наводив мотивів такого рішення німецької влади, повідомляючи лише про те, що він «не має спромоги збагнути», чим же вона при цьому керувалась. Можливо, що в такий спосіб німці сподівались «відсіяти» тих осіб з числа поворотців, хто прагнув лише звільнитись з табору, перебувши війну в спокійному місці. Найголовнішим у такому способі «звільнення» українських активістів, на думку О. Скорописа-Йолтуховського, був би їхній фактичний перехід на нелегальне становище, що наражало українців на серйозні небезпеки у подальшій діяльності²⁰.

¹⁵ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 9–10.

¹⁶ Там само. Арк. 10–11.

¹⁷ Там само. Арк. 27.

¹⁸ Там само. Арк. 16–17.

¹⁹ Там само. Арк. 19–19 зв.

²⁰ Там само. Арк. 26 а.

Також слід було зважати й на те, що, звільняючи «з полону багато тих людей, від яких сподівались всякої напасти для Росії», німці не завжди досягали своєї мети, бо підготовленість цієї категорії осіб до проведення агітаційно-революційної роботи була здебільшого недостатньою. Як ілюстрацію цьому О. Скоропис-Йолтуховський наводив неперевірений «факт переловлення мало не цілої сотні фінляндців (фінів. — *Авт.*) і поставлене їх перед воєнний суд» (за інформацією російського часопису «Новое Время»)²¹.

У поданні О. Скорописа-Йолтуховського до військового міністерства Німеччини від 28 червня 1917 р. згадувалось про відділ капітана Фогта (у кількості 50 осіб з числа полонених), який було відібрано у таборах з метою «найскоршої переправки через боєву лінію». Очевидно, що останнє було не простою справою, і добровольці інколи були змушені досить довго чекати на слушний момент. У зв'язку з цим О. Скоропис-Йолтуховський пропонував притягнути цих людей до проведення просвітньої роботи у прифронтовій смузі, що, на його думку, дало би змогу запобігти їхній деморалізації²².

Зрештою, в цей час у Раштаті вже не бракувало полонених українців, готових як вояків німецької армії виконувати етапну службу в заплілі її фронтових частин, особливо коли це стосувалось українських, зокрема волинських, земель, де учорашні таборяни займались налагодженням просвітницької справи для місцевого українського населення. Можливо, найпереконливішою ілюстрацією кардинальної зміни у настроях таборян стало кількаразове проведення вербунку добровольців для роботи на українських землях з обох боків фронту.

Але якщо відправка у російське заплілля (для його революціонізації) була спорадичною й небезпечною справою і стосувалася лише поодиноких осіб з числа полонених, то до відрядження до Білої (німецька зона окупації) були залучені десятки таборян (у цьому контексті слід згадати хоча би від'їзд на початку липня 1917 р. 33 українців (вже як вояків німецької армії) з Раштату²³). Важливим було те, що в обох випадках ця робота відповідала українським національним інтересам, будучи спрямованою на демонтаж проросійської закостенілості тамтешніх українців, свідомість яких була приспана століттями денаціоналізації з боку Москви.

Разом з тим СВУ намагався дистанціюватися від деяких ініціатив німецького військового відомства, участь у реалізації яких могла би, на думку О. Скорописа-Йолтуховського, завдати іміджевих втрат Союзу та значною мірою скомпромету-

вати проведення української справи у таборах. Річ у тім, що час від часу німецька влада намагалась використати полонених українців (за умови їхньої добровільної на те згоди) проти росіян. У цій ситуації СВУ опинився у досить непростої становищі, бо бажання окремих полонених українців табору Раштат взяти участь у агентурно-розкладовій роботі російського заплілля охоче бралось до уваги німецьким генеральним штабом, тож такі особи таємно переправлялись через лінію фронту вже без врахування згоди чи незгоди на це з боку СВУ. Очевидно, що, проводячи українську пропаганду та використовуючи для цього гроші, отримані з німецьких неурядових джерел, Союз іноді був змушений йти назустріч німецьким пропозиціям, що зрештою забезпечувало регулярність надходження цих коштів для культурно-освітньої та організаційної роботи в Раштаті.

Водночас деякі німецькі ініціативи викликали категоричне неприйняття з боку О. Скорописа-Йолтуховського. У цьому контексті слід згадати про два «довірочні» листи від централі СВУ (від 25 травня і 16 червня 1917 р.) до українського активу табору Раштат, якими остання, зокрема, «застерегала всіх членів просвітнього віділу і членів нашої громади не робити ніяких заходів у справі вишукування серед полонених моряків» (з досвідом служби на військових кораблях) «до чорноморської флотії». Можна припустити, що йдеться про спробу німецької військової влади завербувати тих полонених українців, які раніше проходили службу в російському Чорноморському флоті, для виконання спеціальних завдань або для поповнення екіпажів військових кораблів Центральних держав.

Утім, не всі українці вважали за потрібне прислухатись до застережень О. Скорописа-Йолтуховського. Насамперед це стосувалось заслуженого члена раштатської громади, члена Просвітнього відділу СВУ М. Паращука. Він без узгодження з Генеральною старшиною табору Раштат (але за домовленістю з комендатурою табору) відвідав 8–12 липня 1917 р. 13 робітничих команд, пояснивши причину своєї подорожі необхідністю залагодити скарги членів робітничих команд. У цьому випадку увагу членів Генеральної старшини привернуло те, що М. Паращук перебував на командах під час жнив, коли комендатура взагалі тимчасово заборонила такі подорожі «мужів довір'я», а тим більше у неділю. Тому президія Генеральної старшини призначила окреме «розслідування», у ході якого стало зрозуміло, що М. Паращук, попри пряму заборону не брати участі у вербуванні «моряків», виявив, однак, власну ініціативу й запропонував комендатурі свою до-

²¹ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 27.

²² Там само. Арк. 41 зв.

²³ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 15.

помогу в пошуку добровольців. Він разом з перекладачем Шліпгаком відбув на робітничі команди, де проводив цю акцію від імені Генеральної старшини, не маючи на це уповноваження останньої. Всебічно розглянувши «справу» М. Паращука, 16 липня Генеральна старшина прийняла спеціальну ухвалу (резолюцію) про його виключення зі складу раштатської громади «Самостійна Україна» й Просвітнього відділу СБУ, внаслідок чого «жодна таборова організація не відповідатиме за його політичні погляди й виступи». Утім, Генеральна старшина залишила за собою право контролю за його діяльністю в середовищі полонених українців. Надалі М. Паращук мав право на вхід до табору тільки як «відомий український артист та інструктор у школі різбарні, гончарні й при будові пам'ятника»²⁴.

В архівних документах бракує даних про загальну кількість полонених, які визнали себе «мор'яками» та зголосилися на пропозицію німців, але деякі факти засвідчують, що були таборяни, які все ж таки пристали на це (в листі Генеральної старшини згадується принаймні про одну таку особу — полоненого Тиховода). У цій ситуації можна зрозуміти бажання Генеральної старшини української громади в Раштаті максимально дистанціюватись від цієї акції, що, на думку українських активістів, «може скомпрометувати українську справу в таборах остаточно»²⁵. Проте останні забували, що вже назавжди «скомпрометували» себе в очах російської влади однією своєю приналежністю до самостійницької течії в українстві.

«Закликавши до порядку» М. Паращука, голова Генеральної старшини Пархоменко звернувся з листом (від 19 липня 1917 р.) до централі СБУ, в якому клопотався про відкликання з Раштату перекладача Шліпгака, який «деморалізує» впливав на полонених. Останній у справі вербування «мор'яків» встиг побувати й у Зальцведелі та, не будучи зв'язаний своєю приналежністю до громади «Самостійна Україна», продовжував активну агітаційну кампанію серед таборян. Зрештою це звернення Пархоменка було почуто, і невдовзі на припис німецького командування Шліпгак залишив Раштат²⁶.

Ухвалене Генеральною старшиною рішення щодо М. Паращука мало тимчасовий і тактичний характер, тож уже менш ніж за три місяці (4 жовтня 1917 р.) спеціальною ухвалою його було поновлено у статусі члена раштатської громади. Оцінюючи дії останнього, слід зазначити, що своїм кроком він дійсно порушив вказівки Берлінської

централі СБУ, проте його бажання максимально прислужитися справі наближення військової поразки Російської імперії та її подальшій державно-політичній дезорганізації цілком відповідало засадничим політичним уявленням О. Скоропис-Йолтуховського.

Отже, військово-політична доцільність зумовлювала використання німецькою владою окремих осіб з числа полонених українців зі складу російської армії в спробах дестабілізувати її запілля. На жаль, через відсутність відповідних архівних джерел не видається можливим визначити ступінь ефективності такого використання, тобто — наскільки інформативними були агентурні повідомлення завербованих німцями українських активістів та який «коефіцієнт корисної дії» вони мали під час планування німецьким командуванням стратегічних або тактичних військових операцій на фронті. Можна лише припускати, що найуспішніше українські «поворотці» з полону діяли в справі революціонування українських губерній Російської імперії, працюючи тут «пліч-о-пліч» з членами РСДРП(б) та єврейських соціалістичних партій.

Слід також зазначити, що, погоджуючись на співпрацю з німецькою військовою владою, далеко не всі українці керувались ідейними мотивами. Деким рухало бажання використати таку можливість задля пришвидшення свого повернення додому. Причому вони апріорі не збирались займатись збором та переданням німцям інформації розвідувального характеру, як і проведенням роботи революційного змісту. Напевно, що в числі тих, хто погоджувався співпрацювати з німцями, були й авантюрні типи, яких цікавили лише гроші та відчуття небезпеки.

Насамкінець слід визнати, що розрахунок Німеччини на послаблення військової могутності шляхом роз'єднання Російської імперії через підтримку національних рухів у її межах справдився, причому у такий спосіб, що про нього німецька влада не могла й мріяти. І якщо падіння царату в Росії сталося до певної міри спонтанним, то вже до більшовицького перевороту офіційний Берлін долучився дуже суттєво, зокрема забезпечивши у квітні 1917 р. безперешкодний проїзд групи чільних більшовиків (у т. ч. і їхнього лідера В. Ульянова — Леніна) до Петрограда. Зрештою, невелика частка українців, переправлена додому стараннями СБУ й німецької влади, також долучились до дезінтеграції імперських інститутів на українських землях, взявши діяльну участь в українському державотворенні 1917–1921 рр.

²⁴ ЦДАВО. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 74–75.

²⁵ Там само. Арк. 76.

²⁶ Там само.

1. Кривошеєва Л. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військово-полонених українців (1914–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України; Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2009. 242 с.
2. Назарук Ю.С. Організаційно-політична діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського серед полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині (1914–1917 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. К., 2004. Вип. 26. С. 126–132.
3. Назарук Ю.С. Зростання політичної свідомості полонених українців у 1917 р.: від автономізму до самостійності. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. К., 2009. Т. 10. С. 62–68.
4. Срібняк І. Полонені вояки-українці в Німеччині та Австро-Угорщині та формування українських військових частин в часі Першої світової війни: дис. ... д-ра філософії Українського Вільного Університету. Мюнхен, 1996. С. 91–122.
5. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). К., 1999. С. 72–92.
6. Срібняк І. Новітня «Запорізька Січ» на чужині (творення парамілітарних структур в українському таборі Раштат, 1916 р.). *Емінак*. 2017. № 1 (17) (січень — березень). Т. 1. С. 80–85.
7. Срібняк І. Полонені офіцери-українці царської армії в таборі Раштат (Німеччина) у 1916 р.: громадський та особистісний вимір таборового повсякдення. *Емінак*. 2017. № 4 (20) (жовтень — грудень). Т. 1. С. 35–40.
8. Срібняк І. «Вже не одиниці з поміж Українців, але тисячі...» (діяльність громади «Самостійна Україна» в таборі Раштат у першій половині 1918 р.). *Межибіж*. 2017. № 1, ч. 1. С. 345–352.
9. Срібняк І., Назарук Ю. «Коли не зберемо що найменше 10 000 підписів, то весь наш розмах проти москаля піде на марно...» (участь полонених українців табору Раштат в загальноросійському революційному русі навесні 1917 р.). *Емінак*. 2019. № 3 (27). С. 94–103.
10. Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918. Київ — Ляйпціг, 1919. Т. 1. 429 с.
11. Sribniak I. Działalność narodowo-organizacyjna Związku Wyzwolenia Ukrainy w obozie jeńców armii cesarskiej Rastatt w Niemczech (1915–1918). *Wschodnioznawstwo 2018*. Wrocław, 2018. S. 231–242.

REFERENCES

1. Kryvosheieva, L. (2009). Natsionalno-prosvitnia diialnist Soiuzu vyzvolennia Ukrainy v taborakh viyskovopolonenykh ukrainsiv (1914–1918 rr.) [National-Educational Activity of the Union of Liberation of Ukraine in the Camps of Prisoners of War of Ukrainians (1914–1918)]. Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk za spets. 07.00.01 Istoriiia Ukrainy, Zaporizkyi natsionalnyi universytet, Zaporizhzhia [in Ukrainian].
2. Nazaruk, Yu. S. (2004). Orhanizatsiino-politychna diialnist Oleksandra Skoropysa-Yoltukhovskoho sered polonenykh ukrainsiv u Nimechchyni ta Avstro-Uhorshchyni (1914–1917 rr.) [Organizational-Political Activity of Alexander Skoropis-Yoltukhovsky among Captive Ukrainians in Germany and Austria-Hungary (1914–1917)]. Kyiv, *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen*, 26, 126–132 [in Ukrainian].
3. Nazaruk, Yu. S. (2009). Zrostantia politychnoi svidomosti polonenykh ukrainsiv u 1917 r.: vid avtonomizmu do samostiinosti [The Rise of Political Consciousness of Captive Ukrainians in 1917: from autonomy to monument independence]. Kyiv, *Pamiatky: arkheohrafichnyi shchorichnyk*, 10, 62–68 [in Ukrainian].
4. Sribniak, I. (1996). Poloneni voiakky-ukraintsi v Nimechchyni ta Avstro-Uhorshchyni ta formuvannya ukrainskykh viiskovykh chastyn v chasi Pershoi svitovoi viiny [Prisoner Ukrainian Soldiers in Germany and Austria-Hungary and Formation of Ukrainian Military Units during the First World War]. Dys. d-ra filosofii Ukrainiskoho Vilnoho Universytetu [in Ukrainian].
5. Sribniak, I. (1999). Poloneni ukrainsiv v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.) [Prisoner Ukrainians in Austria-Hungary and Germany (1914–1920)]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Sribniak, I. (2017). Novitnia «Zaporizka Sich» na chuzhyni (tvorennia paramilitarynykh struktur v ukrainskomu tabori Rashtat, 1916 r.) [The Newest «Zaporizhzhya Sich» abroad (creation of paramilitary structures in the Ukrainian camp Rashtat, 1916)]. Kyiv-Mykolaiv, *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, 1 (17), 1, 80–85 [in Ukrainian].
<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19943>
7. Sribniak, I. (2017b). Poloneni ofitseryy-ukraintsi tsarskoyi armii v tabori Rashtat (Nimechchyna) u 1916 r.: hromadskyi ta osobystisnyi vymir taborovoho povsiakdennia [Prisoner Ukrainian Army Officers of the Imperial Army at the Rashtat Camp (Germany) in 1916: Public and Personal Dimension of the Camp Everyday]. Kyiv-Mykolaiv, *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, 4 (20), 1, 35–40 [in Ukrainian].
<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/21895>

8. Sribniak, I. (2017). «Vzhe ne odynytisi z pomizh Ukraintsiv, ale tysiachi...» (diialnist hromady «Samostiina Ukraina» v tabori Rashtat u pershiy polovyni 1918 r.) [«Not many of the Ukrainians, but thousands...» (activity of the “Independent Ukraine” community in the camp of Rasht in the first half of 1918)]. *Mezhybizh: naukovyy visnyk z problem rehionalnoi istorii i pamiatkoznavstva*, 1, 345–352 [in Ukrainian]. <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/22110>
9. Sribniak, I., Nazaruk, Yu. (2019). «Koly ne zberemo shcho naimenshe 10000 pidpysiv, to ves nash rozmakh proty moskalia pide na marno...» (uchast polonenykh ukraintsiv taboru Rashtat v zahalnorosiikomu revoliutsiinomu rusi navesni 1917 r.) [“If we do not collect at least 10000 signatures, then our whole swing against the Muscovite will go to waste...” (participation of captive Ukrainians of the Rashtat camp in the all-Russian revolutionary movement in the spring of 1917)]. Kyiv-Mykolaiv, *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, Kyiv-Mykolaiv, № 3 (27) [in Ukrainian].
10. Terletskyi, O. (1919). Istoriiia ukrainskoi hromady v Rashtati 1915–1918 [History of the Ukrainian Community in Rastatt 1915–1918]. Kyiv-Liaiptsih [in Ukrainian].
11. Sribniak, I. (2018). Działalność narodowo-organizacyjna Związku Wyzwolenia Ukrainy w obozie jeńców armii cesarskiej Rastatt w Niemcach (1915–1918) Wrocław: Wschodnioznawstwo [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 15.10.2019 р.

ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАР США ДЖОН ФОСТЕР ДАЛЛЕС: КУРС НА ОСОБИСТУ ДИПЛОМАТІЮ?

У статті розглянуто постать Джона Фостера Даллеса, державного секретаря часів президентства Дуайта Ейзенхауера. В історіографічній традиції ця особа найчастіше постає у негативному ракурсі, йому приписують роль «досвідченого злого генія». Автор надає короткі біографічні відомості життєдіяльності державного секретаря, щоб з'ясувати умови, в яких формувався світогляд останнього, що згодом став основою його політичної поведінки. Вказується, що загалом Джон Фостер Даллес був одним із найвпливовіших державних діячів в історії американського політичного істеблішменту. Власне, сам Дж.Ф. Даллес був відображенням напруженості, що спостерігалася в Сполучених Штатах Америки наприкінці 1940–1950-х років, а тому ці фактори не могли не вплинути на його особисте життя та кар'єру.

Ключові слова: Дж.Ф. Даллес, США, дипломатія, Д. Ейзенхауер, державний секретар, американська зовнішня політика.

Tetiana Klynina

US SECRETARY OF STATE JOHN FOSTER DULLES: COURSE ON PERSONAL DIPLOMACY?

The article analyses the figure of John Foster Dulles, Secretary of State during the Dwight Eisenhower Presidency. Sufficient scientific background of the question is devoted mainly to the analysis of this figure from negative positions, attributing to him the role of “experienced evil genius”. The author provides brief biographical information on the life of the Secretary of State in order to find out the conditions under which his character and worldviews formed, which subsequently formed the basis of his political behavior. It is stated that in general, John Foster Dulles was one of the most influential statesmen in the history of the American political establishment. In fact, J. F. Dulles was a reflection of the tension that was so vividly observed in the United States of America in the late 1940s and 1950s, and therefore these factors could not but affect his personal life and career.

Key words: USA, J. F. Dulles, diplomacy, D. Eisenhower, United States Secretary of State, American foreign policy.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Клиніна Т., 2020

Головний закон Сполучених Штатів Америки — Конституція — наділяє президента усіма повноваженнями щодо здійснення зовнішнього курсу країни й наголошує на його відповідальності за це. Однак конституційно незакріпленими залишаються повноваження інших державних структур, які разом з президентом несуть цю саму відповідальність за формування курсу країни на зовнішній арені. Історія міжнародних відносин США знає чимало прикладів, коли співробітництво президента і державного секретаря було суперечливим. Відомі випадки, коли президент не брав до уваги рекомендації державного секретаря у здійсненні зовнішньополітичних акцій, а було й навпаки, коли державний секретар ігнорував думку президента або зовсім не зважав на неї, користуючись його недосвідченістю або нерозумінням міжнародних політичних процесів. У цьому випадку постать Дж.Ф. Даллеса цікава тому, що

це була людина консервативна, прагматична й реалістична, зосереджена на війні та економічній кризі. Він зміг стати каменем спотикання в обговоренні представниками «старої» та «молодої» історіографічної школи питання, чи підпорядковувався державний секретар своєму президентові чи ні.

Загалом історіографічний доробок щодо постаті Дж.Ф. Даллеса достатньо ґрунтовний. Переважають роботи написані у жанрі біографістики, де його дипломатична робота розглядається як один з етапів життя. Хоча, якщо ретельно вивчати біографію Дж.Ф. Даллеса, можна зрозуміти, що дипломатія і була його життям. Тому виокремлювати цю професійну складову не доцільно, оскільки вони взаємопов'язані.

Зацікавленість постаттю Дж.Ф. Даллеса серед істориків, які досліджують дипломатичну історію, була невисокою до середини 70-х років ХХ ст., а сам Дж.Ф. Даллес був популярним серед

карикуристів. Певно, це був один з тих факторів, який відвертав увагу від людини з досить тонким та складним розумом, людини, яка під керівництвом Д. Ейзенхауера змогла провести США через мир та певне економічне процвітання. Згодом науковий доробок щодо діяльності та життя Дж.Ф. Даллеса поповнився, і сьогодні привертають увагу роботи американських дослідників Р. Іммермана, Ф. Маркса, В. Прессена тощо. Зокрема, Ф. Маркс вказує, що саме Дж.Ф. Даллес взяв на себе керівництво з питань політики. Дослідник характеризує інтелект цієї людини, зазначаючи, що останній, поряд з Джоном Квінсі Адамсом, був мислителем (Marks F., 1995). Своєю чергою, Р. Іммерман говорить про нього як про «лідера вільного світу» під час холодної війни (Immerman R. H., 1998). Що стосується радянської історіографії, то постать Дж.Ф. Даллеса не привернула багато уваги науковців. Серед нечисленного наукового доробку можна виділити роботу Е.А. Іваняна, який аналізує політику американських президентів до 1972 р. і, описуючи діяльність Д. Ейзенхауера, згадує його державного секретаря Дж.Ф. Даллеса як діяча, який повністю контролював політику Америки на міжнародній арені без будь-яких консультацій з американським президентом (Іванян Е.А., 1975).

Метою статті є аналіз постаті державного секретаря Дж.Ф. Даллеса та його ролі у формуванні зовнішнього курсу країни.

Народився Джон Фостер Даллес 25 лютого 1888 р. у невеликому селищі Уотертаун, Нью-Йорк, і був найстарший із п'яти дітей. Його батько — пресвітеріанський проповідник, а мати — донька Джона В. Фостера, солдата, адвоката та дипломата, який обіймав посаду державного секретаря протягом останніх восьми місяців президентства Бенджаміна Гаррісона. Дядько Фостера — Р. Лансінг — не відставав від своїх «зіркових родичів» і посів посаду державного секретаря за часів президента Вудро Вільсона. Зрозуміло, мати Дж.Ф. Даллеса, провівши своє дитинство серед «високих політичних кіл», мала власні амбіції і щодо своїх старших синів — Джона Фостера та Аллена Велша, які згодом обіймуть високі посади в американському політичному істеблішменті. Безпосередній вплив як моральний, так і фінансовий на Дж.Ф. Даллеса мав його дідусь Дж.У. Фостер — державний секретар, що вплинуло на юнака, оскільки той з малку був дотичним до міжнародного життя (Hoopes T., 1973. P. 156).

Протягом навчання у Принстонському університеті (отримання освіти в цьому навчальному закладі було сімейною традицією родини Даллесів) майбутній державний секретар одержує стипендію, що дало йому змогу навчатися в Сорбонні протягом року після закінчення навчання. Стипендію було надано «студенту, який подав найкращий твір на будь-яку тему (Даллес вибрав

тему «теорія судження». — Т. К.) і стоїть на вищому рівні у спеціальній експертизі з філософії Платона, Арістотеля, Декарта, Локка, Лейбніца, Юма і Канта, а також теоретичної етики, метафізики, психології та спонукальної логіки» (Challener R., 1988. P. 8). Далі Дж.Ф. Даллес ніколи багато не говорив про свої роки в Принстоні, за винятком того, коли стверджував, що зацікавився громадськими справами на курсах президента В. Вільсона у Принстонському університеті.

Після закінчення навчання в Принстоні Фостер вступив на юридичний факультет університету Джорджа Вашингтона та пішов на службу до юридичної фірми «Sullivan & Cromwell», де спеціалізувався в галузі міжнародного права. Під час Першої світової війни працював в чині майора у Раді з військової промисловості, де зарекомендував себе з позитивної сторони, а у 1918 р. президент В. Вільсон призначив Дж.Ф. Даллеса юридичним радником американської делегації на Паризькій мирній конференції, після завершення якої він взяв участь у роботі комісії щодо репараційних виплат. У 1920 р. став партнером юридичної фірми «Sullivan & Cromwell», а в 1927 р. очолив її. Певно, висока посада, зацікавленість і дотичність до міжнародного життя Америки дають можливість Даллесу протягом 20-х років ХХ ст. стати важливою частиною міжнародної експансії американського бізнесу та банківської справи. У 1924 р. майбутній державний секретар бере участь у розробці плану Дауеса (план, за яким був встановлений новий порядок репараційних виплат Німеччиною), а в 1927 р. стає главою фірми «Sullivan & Cromwell» (Immerman R. H., 1998. P. 3).

У 1930-х роках Дж.Ф. Даллес взяв участь в екуменічному русі (рух за зближення та об'єднання різних християнських конфесій), де християнські церкви намагалися об'єднатися з метою припинити ймовірний початок Другої світової війни. Загалом у 1930-х роках його можна було охарактеризувати як «розчарованого вільсоновця», однак розчарованого не самою програмою В. Вільсона, а швидше тією міжнародною реальністю, коли світові лідери були геть неспроможні імплементувати вільсоніанські мотиви. Власне, він захищав зовнішню політику В. Вільсона, вказуючи, що «його програми не провалилися, складно провалити те, що навіть і не починалося» (Challener R., 1988. P. 15).

За часів Другої світової війни Дж.Ф. Даллес, як очільник комісії зі справедливості та міцного миру, став неформальним лідером протестантських церков Америки в їх зусиллях щодо підтримання ідеї створення Організації Об'єднаних Націй. Поступово він виділяється серед членів республіканської партії США, здобуваючи політичний вплив та позиціонуючи себе як християнського політичного діяча. У 1940 р. Дж.Ф. Даллес став радником із зовнішніх питань Томаса Е. Дьюї

(тодішнього кандидата від Республіканської партії на президентських виборах 1940 р.), й саме тоді в політичних кулуарах вперше з'явилося його ім'я як потенційного державного секретаря (Challener R., 1988. P. 19). Проте президентські вибори 1940 р., як і 1944 р., виграв Ф. Рузвельт, який мав власних фаворитів щодо призначення на посаду державного секретаря, і Дж.Ф. Даллесу довелося чекати.

У 1945 р. він був радником делегації Сполучених Штатів Америки на конференції в Сан-Франциско, що заснувала ООН. На початку 1946 р. став членом американської делегації на першому засіданні Генеральної Асамблеї в Лондоні. У тому ж 1946 р. очільники Принстонського університету вирішили присудити почесний ступінь Дж.Ф. Даллесу, «внуку одного державного секретаря і племіннику іншого, ... міжнародному юристу, який сьогодні є одним з провідних співробітників світу в усьому світі, людині зі стриманою сильною релігійною вірою і пристрасною до миру в усьому світі» (Challener R., 1988. P. 21). Щоправда, після закінчення Другої світової війни Дж.Ф. Даллес надав перевагу політиці перед християнством і став менш поміркованим. Хоча, як зазначали люди з його оточення, «його релігійний моралізм знов посилювався, як тільки-но він обійняв посаду державного секретаря» (Kirby D., 2008. P. 280).

До 1952 р. Дж.Ф. Даллес став одним із лідерів республіканського зовнішньополітичного істеблішменту, і якби у 1948 р. Т. Дьюї втретє не програв на президентських виборах, на цей раз Г. Трумену, Дж.Ф. Даллес вже б давно був державним секретарем. У цей час він служить в адміністрації президента Г. Трумена й працює в Державному департаменті та особливу участь бере у переговорах, що привели до укладання Японією мирного договору. До того ж Дж.Ф. Даллес був, так би мовити, «політичним архітектором» післявоєнної зовнішньої політики, спрямованої на стримування Радянського Союзу. У 1952 р. розпочалася передвиборча президентська кампанія, коли Дж.Ф. Даллес став позиціонувати себе як критик зовнішнього курсу Г. Трумена і підтримував Д. Ейзенхауера в його політичній боротьбі із сенатором Р. Тафтом за висування в кандидати у президенти від республіканської партії (Marks F., 1995. P. 187). Зокрема, Дж.Ф. Даллес зазначав, що труменська «політика стримування» призвела до наближення східноєвропейських країн до радянської жорстокості. Він, як і майбутній президент Д. Ейзенхауер, стояв на позиції, що «політика стримування» була аморальною, а Г. Трумен був занадто м'яким щодо комунізму (Kirby D., 2008. P. 281). Тепер зрозуміло, чому, обійнявши президентську посаду в 1953 р., Д. Ейзенхауер (звісно, не без допомоги Дж.Ф. Даллес) проголосив доктрину «масованої відплати», яка передбачала не «м'яке» ставлення

до комунізму, а масштабне використання стратегічної ядерної зброї.

Сам Дж.Ф. Даллес рекламував цю доктрину як «максимально стримувальний фактор з прийнятними витратами» (FRUS, 1952–1954. P. 509–514). Показово, що Д. Ейзенхауер та Дж.Ф. Даллес обійняли посади в рік, коли очікування падіння американського престижу стали реальними через смерть Й. Сталіна 1953 р., що викликала надії європейських народів на послаблення холодної війни. Західні політичні кола загалом побоювалися, що смерть Й. Сталіна може послабити народну ворожнечу щодо СРСР.

Коли в січні 1953 р. Д. Ейзенхауер обійняв пост президента США, то призначив Дж.Ф. Даллеса державним секретарем США. Згодом президент Д. Ейзенхауер назве його найкращим державним секретарем, якого він коли-небудь знав, а його спокійний підхід, розуміння важливих факторів у кожній проблемі, тверді висновки та мораль будуть оцінені як величні. Щоправда, не всі поділяли таке ставлення президента до Дж.Ф. Даллеса. Зокрема, Дж.Ф. Даллес не отримав «гарної оцінки» серед дослідників. До кінця ХХ ст. його часто характеризували, навіть карикатурно зображували, як пресвітеріанського мораліста, який захоплювався засудженням атеїстичного комунізму, людину, яка вірила в існування радянсько-китайського блоку. А. Бучан вважав його «одним із найбільш непривабливих постатей новітньої історії», а радянський дослідник Е. Іванян зазначав, що він зіграв зловісну роль у зовнішній політиці Сполучених Штатів 50-х років ХХ ст. (Іванян Е.А., 1975. С. 302).

Дж.Ф. Даллес приділяв багато уваги взаєминам США з Європою. Домінуючим фактором його мислення була теза про те, що «економічне здоров'я» та стабільність Європи й США взаємопов'язані (Kirby D., 2008. P. 282). Постійним супутником Дж.Ф. Даллеса був його християнський моралізм, що мав як позитивне, так і негативне значення. Наприклад, дослідник Я. Сет зазначав, що саме цей образ мораліста зробив його досить поважною людиною і саме цей факт став вирішальним у його призначенні на посаду державного секретаря (Seth J., 2004. P. 275). Та й за кордоном його призначення сприйняли позитивно з урахуванням того, що європейці, як і Дж.Ф. Даллес, вірили в те, що релігійні засади допомагають зміцнити трансатлантичний союз і що спільне християнство нагадує людям (американцям та європейцям) про спільні культурні риси та цінності, які об'єднали свого часу Європу й Америку. Дж.Ф. Даллеса можна охарактеризувати як людину проєвропейську. Він був близьким до Великої Британії за спільну політичну та культурну спадщину; він полюбляв Францію, захоплювався її урядом, культурою та їжею; він цінував К. Аденауера, хоча був не до кінця впевнений у німцях.

Таке ставлення не залишалося поза увагою за кордоном (йдеться наразі про дипломатичні кола): у Великій Британії, Франції, Німеччині, Італії поважали і цінували Дж.Ф. Даллеса через «свою» частинку в ньому. Цей факт та високі моральні цінності відкривали йому шлях до особистої дипломатії, особливо у європейському регіоні.

Проте не всі оцінювали його релігійність. А тому поступово релігійний складник і публічний імідж з надмірним моралізмом призвів до зниження його популярності, оскільки жага пресвітеріанського мораліста завжди і всюди битися з дияволом втомила американського громадянина (Immerman R., 1990. P. 3). І ця боротьба приводила до того, що діяльність Дж.Ф. Даллеса викликала «громадянський вогонь і ряд проблем», коли Д. Ейзенхауер спокійно намагався працювати над досягненням консенсусу.

На сьогодні відкритим залишається питання щодо того, хто в тандемі «президент — державний секретар» був лідером у формуванні зовнішньополітичного курсу країни. Багато дослідників-біографів Дж.Ф. Даллеса (їх більше, ніж у його діда та дядька разом узятих, що певною мірою пов'язано з одіозністю фігури Дж.Ф. Даллеса) позиціонують його як певного маніпулятора і прагматика, який переслідував американські інтереси, використовуючи релігійне моралізаторство. Звісно, державний секретар був складною людиною, однак водночас гнучким і творчим державним діячем. Його амбітна дипломатія заслуговує на високу оцінку: побудова військових блоків НАТО, створення СЕАТО, критика англо-французького вторгнення в Суецький канал тощо. Однак результати такої політики, як і його відносини з президентом, залишаються предметом дискусії.

Протягом шести років Джон Фостер Даллес був державним секретарем США, і начебто, ні в кого за цей період не виникало ніяких сумнівів у тому, хто ж є справжнім автором зовнішньополітичного курсу США. Дж.Ф. Даллесу були надані президентом усі повноваження в питанні формулювання зовнішньополітичного курсу країни, а також право ініціативи від імені уряду США. І хоча, як стверджував Д. Ейзенхауер, державний секретар ніколи не робив важливих зовнішньополітичних кроків без його відома і згоди, можна вважати, що саме Дж.Ф. Даллес був ініціатором зовнішньополітичного курсу США 50-х років ХХ ст. Таку позицію поділяє багато американських істориків. Як зазначав один із найближчих помічників Дж.Ф. Даллеса, з президентом узгоджувалися «вже ухвалені рішення та плани, що дозріли в деталях у винахідливому і невтомному розумі Даллеса» (Mitchell D. R., Davies R. O., 1969. P. 282). Як вже зазначалося, на початку свого правління Д. Ейзенхауер проголосив доктрину «масованої відплати». За визнанням американських авторів, президент відтепер бачив світ крізь

окуляри Дж.Ф. Даллеса (Іванян Е.А., 1975. С. 302). «Тоді як функції символу національної єдності, що не потребують виняткових зусиль, були без особливого поспіху взяті на себе Ейзенхауером, справжня влада в його уряді була захоплена Джоном Фостером Даллесом», — писав видавець і головний редактор журналу «The Reporter» М. Асколі (Ascoli M., 1959. P. 10).

Здійснюючи контроль над тим, з ким із зарубіжних діячів зустрічався президент та сенсом їхніх розмов, Дж.Ф. Даллес особисто поклав на себе обов'язки не лише представника президента у зовнішньополітичній галузі, а й і його юрисконсульта, ретельно редагуючи всі тексти заяв президента для преси із зовнішньополітичних питань. Необхідність такого контролю Дж.Ф. Даллес пояснював малодосвідченістю Д. Ейзенхауера. Американські історики наголошують, що саме Дж.Ф. Даллес став ініціатором в'єтнамської політики Сполучених Штатів, що згодом призвела країну до найбільш непопулярної війни в її історії (Pruessen W. R., 1982. P. 342). З ініціативи Дж. Ф. Даллеса 7 квітня 1954 р. Д. Ейзенхауер виступив з викладом нової військово-політичної «теорії доміно», застерігаючи інші країни від спроб порушення статус-кво в будь-якому районі світу. До кінця першого терміну свого перебування в Білому домі він «практично здав всі свої повноваження» Дж.Ф. Даллесу (Іванян Е.А., 1975. С. 305). Це переконання висловлює і прем'єр-міністр Великої Британії Гарольд Макміллан у своїх мемуарах, посилаючись на розмову з Дж.Ф. Даллесом у 1956 р., коли останній порадив йому не турбуватися про точку зору Д. Ейзенхауера, заявивши: «Адже це я пишу все те, що він говорить». «Він (Даллес) сказав, що було б помилкою вірити в те, що він і президент можуть бути не разом. Він сам був автором більшості президентських заяв. Коли вони мали б бути жорсткими, їх промовляв державний секретар» (Іванян Е.А., 1975. С. 305). Власне кажучи, і сам Д. Ейзенхауер не приховував складності у питаннях зовнішньої політики: в 1955 р. він зважився вчинити всупереч рекомендації свого держсекретаря у жодному разі не виїжджати на зустріч «у верхах» і не вести «переговорів з комуністами». Але, виїхавши до Женеви в супроводі Дж.Ф. Даллеса, Д. Ейзенхауер керувався розробленим державним секретарем сценарієм, що виключав будь-яку можливість досягнення домовленості з СРСР (Іванян Е.А., 1975. С. 306).

Однак навряд чи було б правильним представляти Дж.Ф. Даллеса «злим гением» свого президента. Стверджувати так означало б забути про глибокі коріння консерватизму самого Д. Ейзенхауера. Всілякі зовнішньополітичні теорії, доктрини і рішення, що пропонувалися Дж.Ф. Даллесом, не тільки отримували доброзичливе ставлення глави держави, а й і його повну та беззастережну

підтримку. Дати можливість політичній опозиції усунути Дж.Ф. Даллеса, зваливши на нього всю провину за провали американської зовнішньої політики і за її згубний вплив на економіку країни, означало б для президента визнати свою повну некомпетентність у зовнішньополітичних питаннях і незаперечність того факту, що все було віддано на безконтрольний відкуп державному секретарю.

Історіографія початку ХХІ ст. дещо спростила оцінку діяльності Дж.Ф. Даллеса, що стало можливим завдяки опрацюванню спеціальних фондів документів державного секретаря та президента Д. Ейзенхауера. Тепер теза про те, що державний секретар мав домінуючий голос у процесі формування політики, відходить на другий план. Загалом зазначається, що Д. Ейзенхауер був тією посадовою особою, яка ухвалювала рішення і була рівноцінним партнером, а Дж.Ф. Даллес в основному відповідав за реалізацію політики президента. Дослідники наголошують на спільності поглядів і цінностей, цілей і намірів, на взаємній повазі, а тому логічним є твердження про спільну відповідальність президента й держсекретаря за зовнішню політику США. Оцінюючи дипломатію Дж.Ф. Даллеса, Пітер Г. Бойла зазначає, що призначення Дж.Ф. Даллеса на посаду державного секретаря було свого роду громовідводом, аби спрямувати критику саме на державного секретаря з метою позиціонування президента як геніального державного діяча. Зокрема, він зазначає, що Д. Ейзенхауер був далеко не новачком у зовнішній політиці та, будучи досить інформованим, потребував людини, досвідченого дипломата, аби відволікати від себе деякі наслідки складних зовнішньополітичних рішень (Boyle P. G., 2005. P. 18). Така думка є викликом для попередніх дослідників політики Д. Ейзенхауера та Дж.Ф. Даллеса. Однак, якщо згадати певні історичні події, то складається враження: якщо така навмисна гра була, вона була досить ефективною. Варто згадати, кого М. Хрущов звинувачував у жорсткому курсі США щодо СРСР. Кого звинувачував У. Черчилль у неможливості організації перемовин очільників держав, метою яких було певне зближення з СРСР. Відповідь одна — Дж.Ф. Даллеса.

Але не варто принижувати й розумові здібності та досвідченість державного секретаря. Певно, така давня жага Дж.Ф. Даллеса до крісла державного секретаря, амбіції, закладені у дитинстві, змушували його «заплющувати очі» на деякі кроки Д. Ейзенхауера. Можна стверджувати, що

вони вартували один одного, а тому слід наголошувати саме на їхній співпраці, а не суперництві. Як зазначав У. Черчилль: «Лише Дж.Ф. Даллес був достатньо розумним, аби бути дурним» (Larres K., 2002. P. 285).

1972 р. колишній президент Д. Ейзенхауер сказав: «Протягом шести років, починаючи з 1953 року, між Фостером Даллесом і мною існувала довіра, спільна віра, яка ані секунди не ламалася. Ми дуже багато працювали. Кожен день, ближче до вечора, він приходив до мене в офіс, і ми обговорювали різні проблеми. Я маю віддати честь його характеру, проникливості та сміливості» (Challener R. 1988. P. 26). Будучи у відставці, Д. Ейзенхауер неодноразово наголошував, що він не знає жодного випадку, коли б Дж.Ф. Даллес зробив щось важливе, не обговоривши це з ним. Звісно, висловлювання президента є достатньою суб'єктивним, і зрозуміло, що якщо такі випадки й були (йдеться про одноосібну ухвалу зовнішньополітичного рішення), Д. Ейзенхауер вміло приховував їх, аби не бути звинуваченим у некомпетентності, недосвідченості, аби не нести одноосібну відповідальність за курс США на світовій арені. Водночас багато очевидців свідчить про близькість, що існувала між президентом та державним секретарем, і сам Дж.Ф. Даллес досить ретельно охороняв свої стосунки з президентом. Це дає змогу стверджувати, що процес «обговорення» дійсно існував між президентом і державним секретарем.

Таким чином, констатуємо, що Дж.Ф. Даллес, безперечно, був основним рушієм зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки 50-х років ХХ ст., її ініціатором та політичним архітектором. Чи проводив Дж.Ф. Даллес політику особистої дипломатії? Можна сказати, що так. Але вона полягала не в одноосібному формуванні зовнішнього курсу країни, а швидше в особистому налагодженні контактів, без допомоги президента США Д. Ейзенхауера, із закордонними колегами й державними високопосадовцями, у чиєму колі він користувався великою повагою. Досвід діяльності Дж.Ф. Даллеса свідчить, наскільки він розширив спектр можливостей, наданий посадою держсекретаря особі, яка її обіймала. Тракування дій цього політика лише у негативному аспекті не є продуктивним. Більш результативною є констатація факту про те, що Дж.Ф. Даллес перебрав на себе відповідальність за зовнішньополітичний курс країни, вільно чи невільно реалізуючи курс на «особисту дипломатію».

ДЖЕРЕЛА

1. Иванян Э.А. Белый дом: президенты и политика. М.: Изд-во политической литературы. 1975. 432 с.
2. Ascoli M. The Ordeal of Mr. Dulles. *The Reporter*. March 5, 1959.
3. Boyle P. G. Eisenhower. New Jersey: Pearson Education, 2005. 216 p.

4. Challener, R. John Foster Dulles: The Princeton Connection. *The Princeton University Library Chronicle*. 1998. № 50 (1). P. 6–29. DOI: 10.2307/26404558.
5. Immerman R. H. John Foster Dulles: Piety, Pragmatism, and Power in U.S. Foreign Policy. Rowman & Littlefield Publishers. 1998. 221 p.
6. Foreign Relation of the United States, 1952–1954, Western European Security, Volume V. Washington. United States Government Printing Office. 1983. P. 509–514. DOI: 10.2307/1147773.
7. Hoopes T. God and John Foster Dulles. *Foreign Policy*. № 13. 1973. P. 154–177. DOI: 10.1080/14794010802547950.
8. Kirby D. John Foster Dulles: moralism and anti-communism. *Journal of Transatlantic Studies*. 2008. № 6 (3). P. 279–289.
9. Marks F. Power and Peace: The Diplomacy of John Foster Dulles. Westport: Praeger. 1993. 296 p.
10. Mitchell F. D. and Davies R. O. America's Recent Past. New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley & Sons, InP. 1969. 440 p.
11. Pruessen R. W. John Foster Dulles: The Road to Power. New York: The Free Press. 1982. 575 p.

REFERENCES

1. Ivanian, E. A. (1975). *Bielyi dom: prezidenty i politika*. M.: Izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
2. Ascoli, M. (March 5, 1959). The Ordeal of Mr. Dulles in “*The Reporter*” [in English].
3. Boyle, P. G. (2005). *Eisenhower*. New Jersey: Pearson Education [in English].
4. Challener, R. (1988). John Foster Dulles: The Princeton Connection. *The Princeton University Library Chronicle*, 50 (1), 6–29 [in English]. DOI: 10.2307/26404558
5. Immerman, R. H. (1998). *John Foster Dulles: Piety, Pragmatism, and Power in U.S. Foreign Policy*. Rowman & Littlefield Publishers [in English].
6. Foreign Relation of the United States, 1952–1954. (1983). *Western European Security*, Vol. V, Washington: United States Government Printing Office [in English].
7. Hoopes, T. (1973). God and John Foster Dulles. *Foreign Policy*, 13, 154–177 [in English]. DOI: 10.2307/1147773
8. Kirby, D. (2008). John Foster Dulles: moralism and anti-communism. *Journal of Transatlantic Studies*, 6 (3), 279–289 [in English]. DOI: 10.1080/14794010802547950
9. Marks, F. (1993). *Power and Peace: The Diplomacy of John Foster Dulles*. Westport: Praeger [in English].
10. Mitchell, F. D., Davies, R. O. (ed.). (1969). *America's Recent Past*. New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley & Sons, InP [in English].
11. Pruessen, W. R. (1982). *John Foster Dulles: The Road to Power*. New York: The Free Press [in English].

Дата надходження статті до редакції: 15.04.2020 р.

Михайло Відейко

ORCID iD 0000-0002-8708-0749

Тетяна Гошко

ORCID iD 0000-0002-3523-7062

Марія Відейко

ORCID iD 0000-0001-9786-9738

УДК 93/94>008(31)(399)

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.6

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ МАЛЬОВАНОГО ПОСУДУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Важливими складниками вивчення давніх технологій є їх експериментальне відтворення на основі використання методів природничих наук. Отримання відомостей про склад сировини, рецептуру фарб та ангобів мальованого посуду трипільської культури зумовило пошук доказів на користь припущень стосовно його місцевого виробництва, що неодноразово висловлювали різні дослідники. Значущою ланкою таких студій стало виготовлення кераміки з місцевої сировини, а також випал її у збудованому для цього гончарному горні. Отримані результати дають змогу вважати цілком обґрунтованими попередні припущення стосовно можливості місцевого виготовлення широкого асортименту мальованого посуду трипільським населенням Наддніпрянщини у другій половині IV тис. до н. е.

Ключові слова: трипільська культура, мальована кераміка, рентгенофлуоресцентний аналіз, експериментальна археологія, гончарний горн.

Mykhailo Videiko, Tetiana Goshko, Mariia Videiko

RESEARCH AND EXPERIMENTAL REPRODUCTION OF TECHNOLOGIES OF HAND-DRAWN POTTERY OF TRYPILLIAN CULTURE

Important components of the study of ancient technologies are their experimental reproduction and use of the methods of natural sciences. Information on the composition of raw materials, formulations of paints and angobs of painted pottery of Trypillian Culture of the Dnieper region gave the possibility to search for the evidences concerning its local origin, according to the researchers. An important component of the study is investigating the process of manufacturing the ceramics from local raw materials, as well as its firing in a pottery ciln built for this purpose.

The obtained results allow us to consider quite reasonable previous assumptions about the possibility of local production of a wide range of painted hand-drawn utensils by the Trypillia population of the Dnieper region in the second half of the 4 millennium BC.

Key words: Trypillian Culture, hand-drawn ceramics, X-ray fluorescence analysis, experimental archeology, pottery pot.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Відейко М., Гошко Т., Відейко М., 2020

У червні 2019 р. науковці НДЛ археології Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка провели археологічну експедицію у с. Халеп'я Обухівського району Ки-

ївської області. Основною темою досліджень стало експериментальне вивчення технологій виготовлення керамічного посуду трипільської культури.

Метою дослідження було отримати відомості стосовно складу й вірогідних джерел сировини,

призначеної для виготовлення та оздоблення посуду (розписи, ангоби, основи для фарб та ангобів), а також способів виготовлення і оздоблення різних форм посуду та пластики. За археологічними прототипами було збудовано гончарний горн трипільської культури та проведено контрольний випал посуду, виготовленого учасниками експедиції.

Застосовано методику археологічної реконструкції, використано результати попередніх визначень видів сировини та компонентів фарб методами точних наук.

3 історії дослідження технології трипільського гончарства. Вивчення технології створення посуду трипільської культури розпочато близько століття тому й саме з матеріалів, здобутих у Наддніпрянщині. Знахідкам мальованого посуду присвячено праці В. Козловської та Л. Краснікова, у яких йшлося про можливість використання місцевої сировини, насамперед глини (Козловська, 1925; Красніков, 1930). Згодом було досліджено процес випалу кераміки та будівельних матеріалів О.А. Кульською (Кульська, 1940). Із вдосконаленням обладнання з'явилася можливість вивчати не лише фарби, а й основу виготовлення предметів (Constantinescu et al., 2007; Гошко, 2019). У 2016 р. у Молдові групою науковців було відтворено гончарний горн за трипільським прототипом і проведено пробний випал посуду (Tencariu et al., 2018). Таким чином було розширено коло відомостей про давні технології. Водночас багато питань все ще лишаються відкритими.

Під час нашого дослідження 2019 р. було поєднано вивчення давніх зразків посуду сучасними методами природничих наук із експериментами з відтворення трипільської кераміки. Охоплено всі етапи виробництва посуду — від підготовки глини до випалу виробів. Заключним етапом стало вивчення одержаних керамічних виробів та зразків методами природничих наук (визначення температури випалу, хімічного складу ангобу й фарби) із подальшим порівнянням отриманих результатів із тими, які дали дослідження давніх артефактів.

Будівництво експериментального горна трипільської культури. Під час роботи експедиції було споруджено гончарний двоярусний горн, конструкція якого в цілому добре відома з розкопок пам'яток трипільської культури. Зокрема, схожі двоярусні двоканальні горни досліджено свого часу Т.Г. Мовшею на поселенні Жванець-Щовбі біля с. Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (Мовша, 1971), а 2016 р. — на поселенні Столнічени у Молдові, де здійснено його експериментальну реконструкцію (Tencariu et al., 2018. Р. 241–242).

Для спорудження горна було вибрано ділянку на подвір'ї відділення КЗ КОР «Київський обласний археологічний музей» у с. Халеп'я (рис. 1, позиції 1–2). Для відтворення врізаного у схил плато горна, дослідженого у Жванці, було вирішено

закласти котлован глибиною до 0,6 м від сучасної поверхні.

Котлован заглиблений нерівномірно: на ділянці розмірами 2х1 м знято лише верхній шар ґрунту товщиною 0,2 м. На решті ділянки розміром 2х2 м глибину доведено до запланованої — 0,6 м від сучасної поверхні. На цій ділянці ґрунт був сіро-чорного кольору, до лесового материка заглиблено не було. Далі по центру було прорито два канали шириною 20 см, між ними залишено «козел» з ґрунту такого ж розміру. Після цього було споруджено топкову камеру, а потім випалювальну (рис. 1, позиції 3–5).

Як будівельний матеріал використали місцеву глину, видобуту на березі Дніпра. Глину вибрали двох сортів: більш масну і менш масну. Як наповнювач використано подрібнену соломку від обмолоту зернових з довжиною стебла до 30 см. Для приготування будівельної суміші поруч з котлованом для горна вирили яму круглої форми діаметром 1,2 м та глибиною 30 см. Для кращого збереження будівельної суміші та скорочення витрат води дно вистелили водонепроникним пластиковим тентом (рис. 1, позиція 6), на який шарами у 5–10 см по чергово насипано різні сорти глини. Далі додали води й усе перемішали ногами до утворення більш-менш однорідної суміші. Вода бралася з урахуванням її поглинання наповнювачем — соломкою. Приблизно через 10 хв, коли глина досягла потрібної консистенції, до неї почали додавати порціями соломку і втоптувати до тих пір, поки будівельна суміш не набула необхідної щільності. Всього для будівництва горна було приготовано три заміси — до повного вичерпання зібраних запасів будівельної суміші.

Після першого замісу з глини були сформовані грудки об'ємом від 1 до 2 дм³, з яких виклали стіни топки товщиною приблизно 10–12 см (рис. 2, позиція 6). Спочатку малося на меті звести арубне склепіння, не використовуючи при цьому каркас з дерева (рис. 2, позиція 1). На жаль, зробити це не вдалося, тому було вирішено перекрити топкову камеру жердинами й обмазати їх з усіх боків тією ж будівельною сумішшю. Для того щоб убезпечити соломку в будівельній суміші від вигорання, стіни топки теж обмазали з двох боків рідкою глиною без домішок. Схожа обмазка виявлена під час дослідження багатоканального горна на поселенні Небелівка 2014 р. (Видейко и др., 2015).

Спорудження випалювальної камери розпочато зі встановлення плит з продохами, що перекривали канали, якими з топки мало потрапляти гаряче повітря (рис. 2, позиції 4, 6). Плити виготовлено з глини без домішок. У кожній з них зроблено до 9 отворів діаметром 3–4 см (рис. 1, позиція 7). Плити було попередньо підсушено протягом доби, аби вони тримали форму. Вкладали їх на рідку глину, нею ж промазували проміжки.

Після завершення дна випалювальної камери було розпочато зведення її стінок з будівельної

Рис. 1. Експедиція НДЛ археології 2019 року:

1–2 — майданчик для експериментальних робіт біля музею; 3–5 — підготовка котловану для горна та випалювальних каналів; 6 — приготування будівельної суміші; 7 — решітка для камери випалу

1

2

3

4

5

6

Рис. 2. Створення основи гончарного горна:

1–3, 5 — початок спорудження топки; 4, 6 — монтаж решітки випалювальної камери з попередньо виготовлених елементів

суміші із домішками соломи (рис. 3–4). Тут теж були певні плани щодо зведення склепіння. Однак після доведення стінок до висоти 0,5 м стало зрозуміло, що зробити задумане не вдасться, навіть з каркасом із дерева, і тим паче без нього. Тому використали вже застосовану на топці схему

з жердинами, обмазаними глиною. І так само всі поверхні було вкрито будівельною сумішшю й додатково обмазано розведеною на воді масною глиною без домішок. Після закінчення спорудження купола увесь горн зовні також вкрили шаром чистої глини.

Рис. 3. Спорудження експериментального гончарного горна:

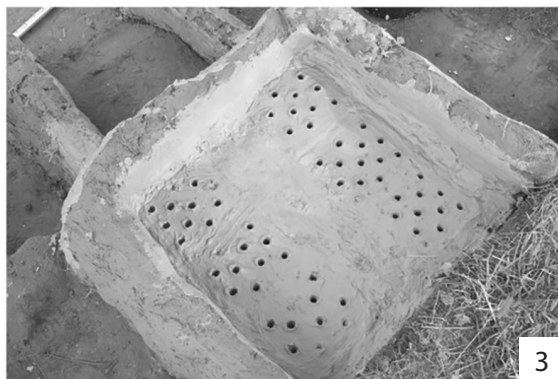
1–2 — спорудження стінок топки та випалювальної камери; 3 — після покриття розведеною глиною; 4 — горн з готовою топкою та частиною стінок випалювальної камери; 5 — початок перекриття випалювальної камери з використанням жердин; 6 — спорудження перекриття камери горна

1

2

3

4

5

6

Рис. 4. Робота над гончарним горном:

1–3 — спорудження топки горна; 4 — підготовка будівельної суміші; 5 — початок перекриття топки; 6 — грудки суміші, підготовлені до використання

Далі залишалося спорудити димохід для забезпечення якісної тяги, проте на цьому запаси будівельної суміші вичерпалися. Тож було ухвалено рішення спробувати запустити горн без додаткового димаря, адже перепад близько 1 м між дном топки та верхом купола здавався достатнім для утворення якісної тяги. Однак дослід з використанням невеликої кількості сухого палива (гілок) засвідчив, що це не так. Крім того виявилось, ще потрібно підняти рівень дна топкової камери,

зробивши пандус у напрямку до входів у топкові канали під випалювальною камерою, що і було зроблено.

Для отримання гарантованої тяги використано оцинковані відра та ємності від фарби, у яких видалено донну частину. З них було зроблено димар висотою 0,7 м, який дав змогу нарешті отримати якісну тягу. Щілини між металевими складовими димаря замазали глиною. Такий димар був тимчасовим, адже отвір вирішили вико-

ристовувати для завантаження виробів у випалювальну камеру.

Виготовлення реплік посуду трипільської культури. Виготовлення реплік трипільського посуду та пластики здійснювалося у кілька

етапів, а саме: підготовка сировини, ліплення різними способами, обробка та декорування поверхні, випал (рис. 5–7). (Опис виробничого процесу викладено нижче саме у цій послідовності.)

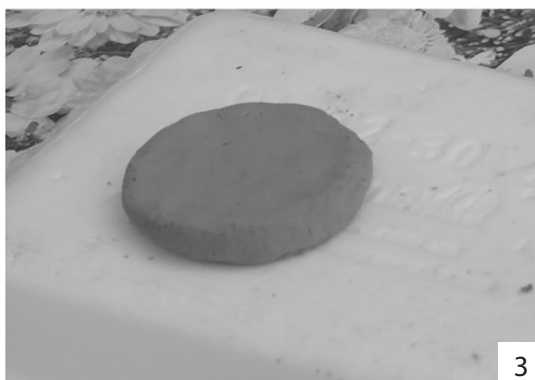
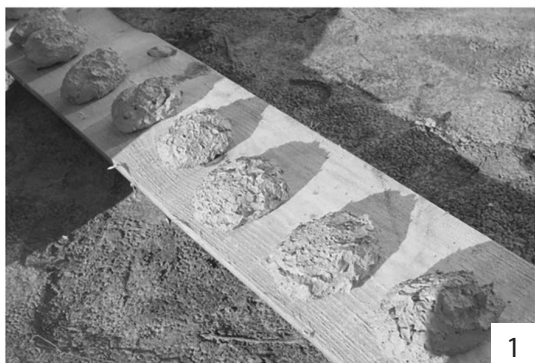

Рис. 5. Виготовлення посуду та пластики за прототипами трипільської культури: заготовки та ручне ліплення виробів, у тому числі стрічковим (5–7) методом

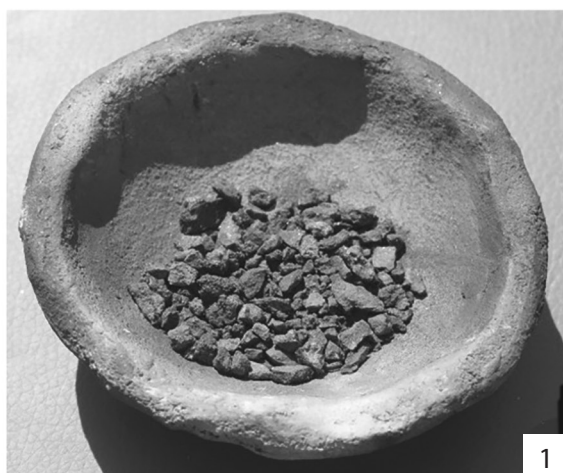

Рис. 6. Виготовлення пігменту та декорування реплік посуду:

1–2 — приготування пігментів для фарби та ангобу; 3–4 — нанесення ангобу; 5–6 — малювання пензлем по ангобу

Рис. 7. Декорування реплік посуду:

1–4 — прикрашення реплік посуду малюванням; 5–6 — випробування зразків фарб випалом у відкритому вогнищі

Здійснено ознайомлення з місцевою глиною, її властивостями, підготовку формувальних сумішей з додаванням домішок або шляхом змішування різних сортів глини за зразком трипільських майстрів. Використано місцеву глину різної масності, видобуту в нашаруваннях порід на кручах над Дніпром. Як пластифікатор до частини підготованої суміші додано розчинений у воді коров'ячий навоз. Слід зазначити, що ця домішка значно поліпшила пластичні якості матеріалу.

В основному було застосовано стрічковий спосіб ліплення посуду, а невеликих посудин — з однієї грудки глини (рис. 5). З окремих деталей виготовлено також пластику — відповідно до трипільських технологій, простежених за фрагментованим матеріалом. Під час стрічкового способу ліплення використано таку послідовність: виготовлення дна, навивання стрічок, їх формування та загладжування (рис. 5).

Біконічні посудини виготовлено з верхньої та нижньої частин із додаванням вінець, біноклеподібні — з кількох частин: спочатку окремо виліплено два тіла посудини, потім три перемички. Після цього перемичками поєднано два талії посудин, із наступним з'єднанням та загладжуванням швів і місць з'єднання.

У ході експерименту було встановлено, що формувальна маса досить швидко підсихає, однак надмірне зволоження уповільнює процес виготовлення посуду, особливо більших розмірів, через деформацію виробів під власною вагою. Цікавим є спостереження, що люди, які вперше в житті мали справу із виготовленням керамічного посуду, цілком впоралися зі створенням найпростіших форм посудин, використовуючи стрічкову технологію ліплення.

Поверхню виготовленого посуду спочатку загладжували руками, змоченими у воді. Для покращення зовнішнього вигляду використовували невеликі обкатані камінці, знайдені на березі Дніпра, а також виготовлені з кістки та дерева інструменти із заокругленим кінцем. Для ущільнення стінок виробу важливо було тримати руку всередині посудини, аби не деформувати її стінки.

Ангоб на заглажену поверхню наносили пензлем або руками. В обох випадках вдавалося накладати його досить рівномірно (рис. 6–7). Розпис наносили по висушеному ангобу, а інколи на неангобовану поверхню виробів (рис. 6, позиції 5–6; рис. 7, позиція 3) Також випробувано штампи для нанесення заглибленого орнаменту.

Вивчення та відтворення технологій оздоблення посуду трипільської культури методами природничих наук. У 2018 р. на поселенні Трипільля знайдено велику кількість фрагментів розписних посудин різної форми й розмірів. Проведений рентгенофлуоресцентний аналіз встановив, що мальовані посудини було виготовлено з мергелистої глини та змішаної глиняної маси. Розписи

виконані темно-коричневим та темно-червоним пігментами, які інколи були обведені контуром із чорного пігменту.

Як свідчить рентгенофлуоресцентний аналіз темно-коричневого та темно-червоного пігментів, вони виготовлені з мінералів лимоніту (болотної руди). Який матеріал використовувався для чорного пігменту, було не зовсім зрозуміло через хімічний склад останнього. Значний відсоток фосфору, калію та сірки — не характерний для керамічного тіста й відомих ангобів.

Тож з метою з'ясувати це питання один із фрагментів посудини з біхромним розписом був переданий на аналіз до лабораторії Київського НДІ судових експертиз Мініюсту України. Дослідження чорного ангобу здійснювалося методом молекулярного спектрального аналізу в інфрачервоній ділянці спектра електромагнітного випромінювання на мікроскопі-спектрометрі Nicolet iS10 FT-IR. Це дало змогу встановити склад цього пігменту та сполучних матеріалів. Було з'ясовано, що використані давніми майстрами сполучні матеріали складалися виключно з рослинних компонентів: деревини хвойних, соку листя молочайних рослин, цукрози.

Отже, основна увага цього польового сезону була зосереджена на пошуках в околицях Трипільля видів глини, що могли бути використані для виготовлення керамічних посудин, матеріалів для пігментів, власне виробництва кераміки, для реконструкції керамічного горна, для випалювання та розпису кераміки.

Потрібні глини для керамічного тіста були знайдені студентами на схилах Дніпра. Там же знайдена вохра, яка під час випалювання дає темно-червоний пігмент. Чорний пігмент виготовили відповідно до лабораторних аналізів Київського НДІ судових експертиз та власних рентгенофлуоресцентних досліджень. Так, проварений сік місцевого молочаю був змішаний із розтертим на порошок сосновим вугіллям та випаленою вохрою для більшої щільності. Встановлено, що отриманий таким чином пігмент можна зберігати довго, а в разі засихання він легко розводиться водою безпосередньо перед використанням. Отриманий нами під час експерименту пігмент м'яко лягав на керамічну поверхню і після повного висихання до рук не брався (рис. 6, позиції 5–6).

Посуд був виготовлений традиційним для трипільської культури способом і випалений у горні (рис. 8–9). Попередніми аналізами та експериментами у муфельній печі встановлено, що посуд на поселенні Трипільля випалювали за відносно невисокими температурами, а саме від 450 до 700°C. Такої температури (600–650°C) вдалося досягти й у нашому експериментальному горні. Температуру випалювання перевіряли вже в лабораторних умовах за кольором еталонних зразків, виготовлених з тієї ж керамічної маси, що й горщики, і випалених при температурі від 400 до 900°C.

Розпис на виготовлену репліку посуду трипільської культури наносили пензлем (котячкою), каламом із очерету та гусячим пером. Поверх розпису покладений віск, щоб зберегти орнамент від змивання водою.

Експериментальний випал керамічного посуду. Під час експерименту було випробувано два способи випалу посуду: у вогнищі та гончарному горні (рис. 8, позиція 1–6). Спочатку — у вогнищі. Для цього використано яму, де готували будівель-

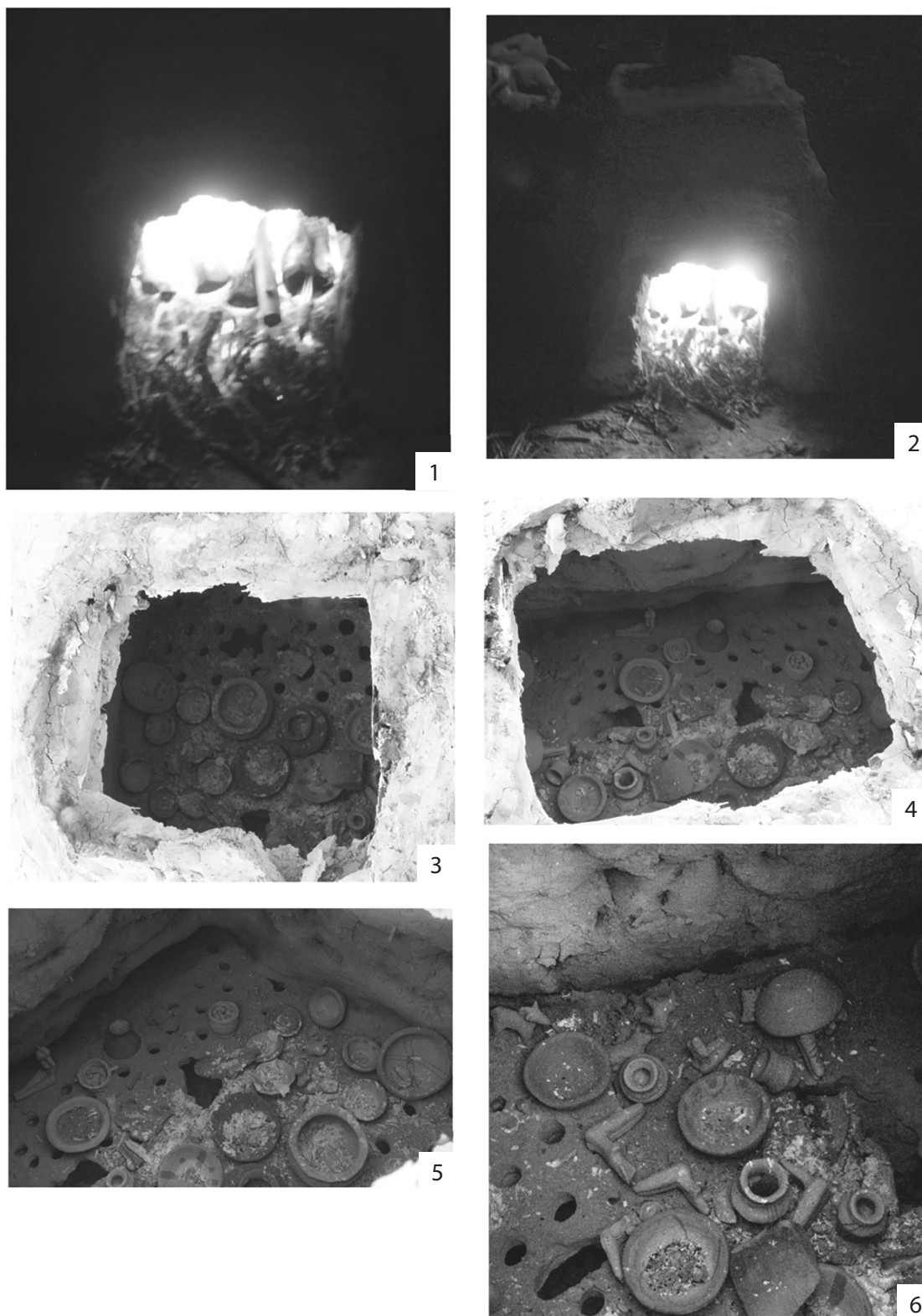

Рис. 8. Випал в експериментальному гончарному горні:

1–2 — заповнення топки горна вугіллям, п'ята година випалу; 3–6 — випалювальна камера горна після зняття димаря: розвантаження

1

2

3

4

5

Рис. 9. Результати експериментальних робіт:
1–5 — зразки виробів, випалених в експериментальному горні

ну суміш, призначену для спорудження горна. Там вирили заглиблення круглої форми діаметром 30–40 см на глибину 20 см. Далі на дні поставили висушені зразки посудин і фрагменти з нанесеними зразками фарби, а зверху поклали тонкі гілки, далі більш товсті та додали соломку.

На десятій хвилині випалу почувся звук, який буває під час детонації шматків шиферу, кинутого у вогнище. З'ясувалося, після того як за годину дрова прогоріли, це вибухнули обидві посудини — і мальована, і з заглибленим декором.

Вірогідні причини детонації: недостатнє ви-сушування посуду перед випалом та / або швид-ке підвищення температури при такому спосо-бі випалу із використанням тонких гілок дерев. Причиною сколів також може бути недостатньо вимішана глина або потрапляння повітря у про-цесі ліплення. Поверхня виробів була закопчена, а фрагменти обпалені нерівномірно. Більший гор-щик розірвало на декілька уламків. З поверхні не-великого кубка, вкритого розписом, повиривало окремі шматки. Це нагадувало фрагментований трипільський посуд, виявлений у вигляді розва-лів з трипільських згорілих жител. У будь-якому разі стало зрозуміло, що випалити у відкритому вогнищі мальований посуд трипільського зразка реально.

Випал у горні здійснювався так. У випалю-вальну камеру були покладені підготовлені зраз-ки виробів. Встановлено нового димаря. Далі в топці розклали вогнище з сухих гілок, а потім почали додавати товстіші, заповнивши камеру дровами до самого верху. Це мало забезпечити поступове підймання температури. Далі про-цес горіння протягом наступних шести годин підтримували за допомогою колотої деревини таким чином, аби випалювальна камера була вся заповнена жаром. Як основне паливо використа-но деревину від сухої черешні, допоміжне — на-півсухі гілки в'яза.

Важливо було запобігти кіптяві, що могла пошкодити вироби. Спостерігаючи за димарем, дійшли висновку, що її джерелом могла бути кора, яка лишилася на колотому дереві. Тому, ймовірно, під час випалу доцільніше було б використовувати деревину без кори, аби запобігти утворенню кіптяви.

Експеримент засвідчив, що випал відбувався через надходження у камеру з посудом розпече-ного повітря, яке підігрівалося розжареним ву-гіллям, що наповнювало топку. Кількість вугілля прямо залежала як від ступеня заповнення ка-мери, так і її розмірів. Довжина топки й тяга при відносно невисокому димарі робили неможливим потрапляння язиків полум'я навіть під решітку, яка утворювала дно випалювальної камери. Як засвідчило подальше дослідження отриманих

зразків, у неї потрапляло виключно розпечене повітря — температура досягала в камері близько 600°C (рис. 9, позиція 1–2).

Результати випалу були успішними: отримано вироби пристойної якості. Ангоби та розпис ви-палом закріплено — вони добре трималися на по-верхні посуду та пластики (рис. 9). Імовірно, слід у майбутньому подовжити час випалу за високих температур, щоб отримати кераміку кращої яко-сті. Потребують також доопрацювання купол ви-палювальної камери та димар.

Висновки. Під час проведення НДЛ археології 2019 р. серії експериментальних робіт, присвяче-них вивченню процесу виготовлення посуду три-пільської культури, було здійснено добір та підго-товку місцевої сировини, виготовлено / виліпле-но посуд та випалено глиняні вироби. Збудовано, доведено до робочого стану й успішно використа-но двоярусний двоканальний горн за археологіч-ними прототипами, відомими із розкопок на по-селеннях трипільської культури. Одержано зраз-ки керамічних виробів для подальшого вивчення та порівняння з реальною керамікою означеної культури цього регіону.

Отримані результати дають підстави ствер-джувати, що поблизу сіл Халеп'я та Трипільля наявні усі компоненти (глина, сировина для пігментів, рослинна сировина для розчинників фарб), необхідні для успішного виготовлення мальованого посуду трипільської культури. Ціл-ком вірогідно, що схожі вироби у регіоні могли виготовляти вже починаючи з останньої чверті V тис. до н. е. Саме цим часом приблизно і да-товано зразки мальованого посуду з епонімної пам'ятки трипільської культури, виявлені ек-спедицією НДЛ археології під час розкопок біля с. Трипільля 2018 р.

Експериментальні дослідження в комплексі із застосуванням природничих методів вивчення давнього посуду дали цікаві та важливі наукові результати. Частину виготовлених виробів — ре-плік посуду трипільської культури — передано до краєзнавчого музею с. Халеп'я. Горн, спорудже-ний біля музею, також став одним із експонатів, демонструючи здобутки давніх майстрів у виго-товленні кераміки.

ДЖЕРЕЛА

1. Видейко М.Ю., Чепман Дж., Бурдо Н.Б., Гайдарска Б., Церна С.В., Рудь В.С., Киосак Д.В. Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка. *Stratum Plus*. 2015. № 2. С. 147–170.
2. Видейко М., Бурдо Н., Слесарев Е., Видейко М. Новые исследования эпонимного памятника трипольской культуры. *Revista Arheologică, serie nouă*. 2019. Vol. XV. Nr. 1. С. 65–76.
3. Гошко Т. Изучение технологии изготовления расписной керамики с поселения Триполье. *Revista Arheologică, serie nouă*. 2018. Vol. XIV. Nr. 2. С. 159–169.
4. Козловська В. Кераміка культури а (з додатком щоденника розкопів р. 1925 у с. Верем'ї). *Трипільська культура на Україні* (ред. В. Козловська). Київ. 1926. Т. 1. С. 139–163.

5. Красников И.П. Трипольская керамика (технологический этюд). *Сообщения Государственной Академии Истории Материальной Культуры*. 1931. № 3. С. 10–12.
6. Кульська О.А. Кераміка трипільської культури: хіміко-технологічні дослідження. *Трипільська культура* (ред. О.А. Кульська). Київ. 1940. Т. 1. С. 307–323.
7. Мовша Т.Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре. *Советская археология*. 1971. № 3. С. 228–234.
8. Подвигина Н.Л., Писарева С.А., Киреева В.Н., Палагута И.В. Исследование расписной энеолитической керамики культуры Триполья-Кукутени (IV–III тыс. до н. э.). *Художественное наследие*. 1999. Вып. 17. С. 33–37.
9. Constantinescu B., Bugoi R., Pantos E., Popovici D., Phase and chemical composition analysis of pigments used in Cucuteni Neolithic painted ceramics. *Documenta Praehistorica* 2007. Vol. XXXIV. P. 281–288.
10. Tencariu F.-A., Țerna S., Vornicu D. M., Mățău F., Vornicu-Țerna A., Experimental (Re)Construction and Use of a Late Cucuteni-Trypilia Kiln. *Arheologia Moldovei* 2018. Vol. XLI. P. 241–256.

REFERENCES

1. Constantinescu, B., Bugoi, R., Pantos, E., Popovici, D. (2007). Phase and Chemical Composition Analysis of Pigments Used in Cucuteni Neolithic Painted Ceramics. *Documenta Praehistorica*, XXXIV, 281–288 [in English].
2. Goshko, T. (2018). Izuchenie tehnologii izgotovleniia raspisnoi keramiki s poseleniia Tripolie. *Revista Arheologică, serie nouă*, XIV, 2, 159–169 [in Russian].
3. Kozlovskaya, B. (1926). Keramika kultury A (z dodatkom shchodennykh rozkopiv r. 1925 u s. Veremii). *Trypilska kultura na Ukraini* (red. V. Kozlovskaya), Kyiv, Tom 1 [in Ukrainian].
4. Krasnikov, I. P. (1931). Tripolskaia keramika (tekhnologicheskii etiud). *Soobshcheniia Gosudarstvennoi Akademii Istorii Materialnoi Kultury*, 3, 10–12 [in Russian].
5. Kul'ska, O. A. (1940). Keramika tripil'skoi kultury: khimiko-tekhnolohichni doslidzhennia. Kyiv, *Trypilska kultura*, T. 1 [in Ukrainian].
6. Movsha, T. G. (1971). Goncharnyi tsentr tripolskoi kultury na Dnestre. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, 228–234 [in Russian].
7. Podvigina, N. L., Pisareva, S. A., Kireeva, V. N., Palaguta, I. V. (1999). Issledovanie raspisnoi eneoliticheskoi keramiki kultury Tripolie-Kukuteni (IV-III tys. do n. e.). *Khudozhestvennoe nasledie*, 17, 33–37 [in Russian].
8. Tencariu, F.-A., Țerna, S., Măriuca Vornicu, D., Mățău, F., Vornicu-Țerna, A., (2018). Experimental (Re)Construction and Use of a Late Cucuteni-Trypilia Kiln. *Arheologia Moldovei*, XLI, 241–256 [in English].
9. Videiko, M. Y., Chepmen, Dzh., Burdo, N. B., Gaidarska, B., Tserna, S. V., Rud, V. S., Kiosak, D. V. (2015). Kompleksnyie issledovaniia oboronitelnykh sooruzhenii, proizvodstvennykh kompleksov i ostatkov postroek na tripolskom poselenii u sela Nebelevka. *Stratum Plus*, 2, 147–170 [in Russian].
10. Videiko, M., Burdo, N., Slesariiev, E., Videiko, Mariia (2019). Novyie issledovaniia eponimnogo pamiatnika tripolskoi kultury. *Revista Arheologică, serie nouă*, XV, 1 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 08.04.2020 р.

РОЗРАХУНКОВІ КНИГИ ЛЬВОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ МІСТА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV ст.

У статті розглянуто проблему соціальної стратифікації Львова у першій половині XV ст. на основі аналізу комплексу записів найстарішої із розрахункових міських книг. Авторка виявила кількість записів стосовно видатків і доходів міста й на цій основі зробила висновки щодо професійної стратифікації мешканців та їхнього складу.

Ключові слова: Львів, розрахункові книги, шосовий податок, міщани, нерухома власність.

Yelyzaveta Piankova

LVIV ACCOUNT BOOK AS A SOURCE FOR THE SOCIAL STRATIFICATION OF THE TOWN IN THE FIRST HALF OF THE 15TH CENTURY

The article is devoted to one of the elder town's income-expenditure book which is considered as a source for the social stratification of the city of Lviv from 1404 to 1414. The main problems which are stated from the analysis of the book's registries (registrum) connected to the citizen's status and their occupation. It is also revealed the peculiarities of the connections between the city authorities and inhabitants. The account registries of the book exposed the average quantity of the dwellers who were obliged to pay a different kind of taxes, especially a szos which was levied from the citizens who had the property. Additionally, it showed that the registrum of the book could also be interpreted not only as an economic constituent of Lviv in the 15th century but also as a source for the depiction of the various spheres of citizen lives. For instance, the taxes registers provided a broad range of communities which were engaged in merchantry, craftsmanship, renovation work, and light manufacturing. We could find in the sources their titles, names, and sort of occupation. Notably, most of the citizens who were involved in a different kind of work received from the town's government encouragement in the form of monetary payments and another benefit. The texts of the registries at the book have also shown capitulary of the middle ages Lviv streets. According to this, my presumption was stated to account how many dwellers had lived at the one the street and even if they did how it is calculated due to the average amount of Lviv's citizens. Forasmuch as the Polish historian Stanislaw Kutrzeba idea was stated that at the beginning of the 15th century it was at least 2481 citizens of Lviv.

Key words: Lviv, accounts book, szos taxes, citizens, properties.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© П'янкova Є., 2020

У практиках досліджень соціокультурної історії пізньосередньовічних і ранньомодерних міст Львів надалі залишається одним із найкраще збережених у документальному сенсі об'єктів для досліджень міської історії. Пізньосередньовічна топографічна стратифікація Львова поєднувала у собі поділ міста на передмістя і середмістя з центральною площею та прилеглими до неї вулицями. Відповідно соціальна стратифікація видозмінювалась протягом тривалого часу, хоча до основної групи, про яку йтиметься у статті, слід зарахувати групу міських урядників, мешканців міста (міщан) і ремісників.

Варто зазначити, що пізньосередньовічні рахункові книги Львова як джерело для вивчення міської громади досить довгий час залишалися поза дослідницькою увагою. Першим, хто на по-

чатку 1900-х років зауважив їх інформативність, був польський історик Станіслав Кутшеба (Kutrzeba S., 1900. S. 404). Його розвідка присвячувалася фінансовим книгам Львова першої половини XV ст., у якій було проаналізовано чисельний склад населення та демографічні зміни у пізньосередньовічному Львові. Серед сучасних вітчизняних дослідників демографічної та соціотопографічної історії міста відзначимо Мирона Капралю, для якого предметом розвідки стали фінансові розрахункові книги Львова XVI ст. (Капраль М., 1997). Продовження дослідження питання міститься у його монографії, присвяченій міським урядниками Львова XIII–XVIII ст. (Kapral M., 2008. 420 s.).

Джерельною базою дослідження стала одна з трьох книг багатотомної серії «Pomniki dziejowe Lwowa», виданих наприкінці XIX ст. директором

архіву давніх актів у Львові Александром Чоловським, — «Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414», опублікована у 1896 р., що містить реєстри (*registrum*) видатків та рахунків міста у період 1404–1414 рр.

Метою статті є розгляд соціальної стратифікації міста Львова 1404–1414 рр. на основі реєстрів міської розрахункової книги, датованої цим часом.

У передмові до видання цієї книги у 1896 р. А. Чоловський зазначив, що її оригінал — це паперовий кодекс обсягом 353 аркуші в напівшкіряній обкладинці XVIII ст. Щодо основних упорядників розрахункової книги, то, за висновками видавця, ймовірно реєстри вписувалися двома міськими писарями — Яном у період 1404–1413 рр. та Еразмом у 1413–1414 рр.

Не вдаючись до детального аналізу організації міської канцелярії Львова першої половини XV ст., варто зазначити, що, за висновками Я. Тандецького, робота міських канцелярій у Короні Польській на початку XV ст. вже була досить активною, до їх складу, окрім писаря, входили такі особи, як підписар (*vicenotarius*), секретар (*notarius consulum*), а також підписок, що очевидно мав виконувати функції підписаря (Tandecki J., 2015. S. 415).

Ймовірно, осіб, які б додатково допомагали у роботі міської канцелярії, могло бути й більше. Тож, за припущенням Б. Вирозумської, у краківській міській канцелярії початку XV ст. разом із писарями могло працювати до 10 осіб, серед яких були також печатники та перекладачі (Wyrozumska B., 1997. S. 27).

З'ясовано, що у період 1406–1414 рр. писарем у міській канцелярії Львова був Ян (Янушко) Толмач (Karpal M., 2008. № 1770. S. 340). За висновками Б. Петришак, останній належав до міської еліти й мав нерухомість у місті, на що вказує сплата ним податку з будинку на вулиці Єврейській, а також броварні на вулиці Галицькій (Petrišak B., 2013. S. 297).

Щодо другого міського писаря — Еразма, то відомостей про нього небагато. Вочевидь, він міг мати якусь власність у місті, про що свідчить реєстр у книзі від 23 серпня 1413 р. про сплату ним податку разом з Пйотрем Моргенштерном та міщанином Миколаєм Беке, хоча робити якісь суголосні висновки з приводу його діяльності як урядника канцелярії важко (Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. № 324. S. 122). Ймовірно, недовготривала кар'єра Еразма мала закінчитись перед 1419 р., коли новим міським писарем став Вінцентій, що тримав цю посаду аж до 1444 р. (Останній раз Вінцента було згадано у записах від 23 березня 1444 р. як «alden statschreiber», тобто колишнього писаря (Petrišak B. 2013. S. 297)).

Зосновного змісту реєстрів розрахункової книги 1404–1414 рр. виділяються записи, що стосувалися видатків міста (*registrum distributorum*), дохо-

дів і рахунків (*registrum perceptorum et expositorum civitatis*), а також податків (*exhacciones*). З усіх 353 реєстрів у представленому матеріалі лише у 1404 р. налічуємо 10 записів, що стосувалися 6 видатків міста (Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. № 16–26. S. 5–7). З цих записів маємо такі реєстри: загальні видатки міщанам (*communis distribute civitatis*), райцям та шляхетним мешканцям (*exposita in reysis et honoracionibus in factis civitatis*), видаток на водогін та каналізацію (*registrum canalium*), теслярам (*carpentariorum*), міським війтам (*aduocacia civitatis*), майстрам зброї — гарматникам (*magistrum pixidum*), борги міщанам (*racione et debita in quibus ciuitatis obligatur*) та видатки церкви (*Ecclesia*). Цікавим тут є записи видатків міста на водогін і каналізацію. Ймовірно, що у 1404 р. у Львові розпочалися будівельні роботи над системою міського водогону, про що може свідчити запис на виплату від 1405 р. керівнику цих робіт Пйотру Стехеру (Ibidem. № 76. S. 19). За припущенням Л. Харевічової, цей запис може також вказувати на здійснення вже раніше водогінних робіт, за що було сплачено Пйотру, або за якісь інші його професійні заслуги у 1404 р., за які він оплати не отримав (Charewiczowa Ł., 1934. S. 7).

Не вдаємося до детального підрахунку загальних сум, що їх місто могло виплатити у 1404 р., тому що цікавими зараз для нас є реєстри, які стосувалися шляхетних мешканців, а також поодинокі видатки людей, у яких, ймовірно, міська рада позичала гроші. Як-от, 25 лютого 1404 р. маємо запис для Мацея (*Mathias*, мешканця Перемишля (*famulum ciuitatis*)) та клієнта перемишльського замкового воєводи Конрада у розмірі того чиншу, що він виплатив з Медики. (Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. № 24. S. 6). Одразу складно відповісти на питання, які справи Конрад Мюнстерберг мав у Львові, але, за висновками Єжи Сперки, він був вихідцем із Сілезії і вже на межі XIV–XV ст. тримав маєтки на Галичині (Sperka J., 2010. S. 285). Від нього взяла свій початок родина Кусенецьких, чиї представники у XV ст. мали тісний зв'язок із родиною Птачків у перемишльській землі. Зокрема, єдина донька Конрада Кусеницького Катерина не пізніше 1442 р. вийшла заміж за Сигізмунда Птачка з Янковичей, який у тому ж році записав їй 200 празьких грошей віна на частину маєтку Ченстковичі у переворському повіті перемишльської землі. (Пашин С., 2001. С. 75). За припущенням І. Смутка, представниками роду Кусенецьких були брати Конрад, Фредерік, Георгій, які володіли у перемишльській землі маєтками Кусеничі, Челятичі (частина), Заболотці (частина), Батичі (частина), Вишатицьким солтиством (Смуток І., 2013. Т. 5. S. 119).

Окрім наявних у нашому розпорядженні видатків і рахунків міста, слід зазначити, що, во-

чевидь, реєстри вписувались неупорядковано, а подеколи і зовсім не записувались, про що свідчить наявність пустих місць у книзі, наприклад перед записом: «*Percepta adiucacie*». Загалом з представлених 353 реєстрів, що їх опубліковано, налічуємо лише 31 запис, де записи про будь-які рахунки або видатки для мешканців міста відсутні. Така кількість реєстрів зафіксована у період 1404–1412 рр. і почасти стосувалась ремісників різних професій, наприклад воскобійників (Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. 1410 р. № 256. S. 92.; № 261. S. 94), гарматників (Ibidem. 1409 р. № 269. S. 83.; № 256. S. 92. 1412 р. № 306. S. 146) або звичайних робітників, чия професія у реєстрі не зазначена (Ibidem. 1408 р. № 209. S. 72).

У цей час порожні також фінансові записи для війтів (Ibidem. 1404 р. № 7. S. 2; 1406 р. № 98. S. 23) та інших місцевих урядників (Ibidem. 1408 р. № 190. S. 64).

Такі ситуативні випадки ймовірно можуть пояснюватись тим, що ми не маємо у розпорядженні відповідного джерельного матеріалу для цих людей у період 1404–1412 рр., але з іншого боку, брак цих записів може також свідчити про відсутність будь-якого виду виплати у міський магістрат з боку вищезгаданих осіб. Зважаючи на те, що війти, як місцеві урядники, формально не сплачували податку за нерухомість, вони мали змогу отримувати прибутки від різних поточних справ у магістраті, та, головне, від розгляду судових вироків і позовів, чії записи очевидно мали б відобразитись у реєстрах судових міських книг (Капраль М., 2006. С. 116).

Щодо реєстрів рахунків та доходів, то тут доречно було б зазначити кілька моментів. По-перше, місто отримувало доходи від податків мешканців з їхньої нерухомості — так званий шосовий податок. Його розмір у Львові різнився залежно від розміру нерухомості та зазвичай не мав чітко встановленої грошової суми.

У період за 1404–1414 рр натрапляємо на шосові реєстри 10 разів, тобто щорічно. Окремо у 1407 р. маємо шосовий реєстр для вірмен (Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. S. 11, 34, 40, 57, 73, 94, 107, 118).

С. Кутшеба на основі цих реєстрів виокремив три категорії шосового податку: 1) податок від будинку, 2) податок від маєтку, 3) податок за згодою (*arbitrium*) (Kutrzeba S., 1900. S. 404). Останній стягувався у сталому розмірі, але точно не відомо, з кого саме. У реєстрі від 1407 р. такий податок мав сплачуватися людьми, тільки-но звільненими від податку на маєток, але у 1417 р. *arbitrium* вже мали виплачувати всі, враховуючи податок маєтковий. За висновками С. Кутшеби, такий вид стягування міг стосуватися мешканців міста, які жили самостійно, мали прибуток і не володіли великими маєтками або навіть взагалі не мали неру-

хомої власності, як-от дрібні купці або ремісники (Ibidem. S. 406).

Детальний аналіз шосового податку в рахункових книгах Львова пізнішого часу допоможе встановити особливості функціонування податку *arbitrium* у Львові першої половини XV ст.

Окрім суто економічної складової, сплата податків мала на меті встановити, хто з мешканців міста володів тією або тією власністю та в якому розмірі. Реєстри від 1406 р. називають нам деяких осіб, що були звільнені від таких виплат, зокрема міщани Леонард Ейзінгутельс (*Leonardo Eyzinhutels*), Матіс Маргенборг (*Mattis Margenborg*), Шебніц (*Schebnicz*), Ганнік Фете (*Hanik Fette*), Миколай (Нікрос) Зомерштайн (*Niclos Zomersteyn*), Ян Мейснер (*Iohannes Meysner*), Їотке Крюзе (*Götke Krüze*), Петер Чансар (*Petir Czansar*) та Ян зі Снятина (*Iohannes von Snyatyn*). Вони позначені у реєстрі як «*Ciues solute carentes vxoribus et domiciliis*» (Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. № 37. S. 8).

Прикметним є те, що звільненими від сплати податків з майна й нерухомості могли бути лише міські урядники, бургомістр, райці та лавники. Останні разом з тим отримували офіційні виплати, як-от грошові цензи з податків і судових вироків. Райці ж не мали сталих виплат від міста, якщо не враховувати щедрих витрат на ратушу й різних подарунків для них від міщан (Samsonowicz H., 1986. S. 458).

Довгий час в історіографії побутувала думка про заміну відносно демократичного періоду функціонування міської ради Львова протягом XV ст. поступовою узурпацією влади з боку райців та лавничої ради, що вилилась у низку конфліктів між міщанами й міською радою вже у першій третині XVI ст. (Ptaśnik J., 1925. S. 228).

Одним із яскравих прикладів такого непорозуміння став звинувачувальний виступ з боку міщан у 1519 р. проти міської ради у питаннях зловживання останніми своїми повноваженнями та надмірною витратою державних коштів на особисті потреби (Łoziński W., 1892. S. 61).

У результаті, організована королем Сигізмундом I комісія із королівських достоянників, у яку входили львівський староста Станіслав з Ходчі, його брат руський воевода Оттон і львівський архієпископ Бернард Вільчек, мала розглянути це питання, ухваливши відповідні рішення (Ibidem). Комісія встановила нову інституцію (*Lonheria*), що мала на меті врегулювати питання розпорядження державною власністю та бюджетом з боку міської ради, а також новий порядок вибору міських урядників. Згідно з останнім уряд райців ставав пожиттєвим, а після смерті когось із них нові обиралися з представників судової лави шляхом кооптації, але без згоди міщан. Кількість райців зростала з 6 до 12 осіб, які раз на рік змінювали свої обов'язки згідно з внутрішньою ротацією

(Prochaska A., 1919. S. 29). Саме цей випадок деякі дослідники вважали за відхід від відносно демократичного стилю управління міською радою до олігархічного. Тут слід зазначити, що такий порядок вибору міських урядників не був чимось новим для інших міст Польського Королівства. Зокрема, за таким принципом міські достойники обиралися у Кракові наприкінці XV ст. (за погодженням краківського воєводи), а також у Познані, де від 1504 р. вибір нових райців мав відбуватись за згодою короля (Kozubska-Andrusiv O., 2015. P. 41).

Конфлікт 1519 р. і відповідні постанови комісії дозволили райцям Львова обиратися самостійно, без погодження королівських намісників, що, на нашу думку, варто було б розглядати не в контексті узурпації влади, а як можливість для автономного і незалежного від держави управління міською радою.

Вочевидь, серед привілеїв, якими могли користуватись члени ради та судової лави, могли бути пільги та фінансові привілеї. У досліджуваному нами джерелі не наведено жодної з таких поступок, хоча можна припустити, що як райці, так і лавники у період 1404–1414 рр. не сплачували шосу, про що свідчить їх відсутність у списках податкових реєстрів досліджуваної нами книги.

Окрім сум, що їх міщани сплачували на користь міста у першій половині XV ст. у Львові, рахункові книги дають нам перелік вулиць, які вочевидь вже на той час існували у місті.

Таким чином, шосові податки мали виплачувати мешканці Галицької (*Platea Haliczensis. Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. № 48. S. 11; № 126. S. 34; № 172. S. 57; № 262. S. 94*), Татарської (*pl. Tatarsensis*) — у джерелах пізнішого часу вона вже має назву Краківської (*Ibidem. № 51. S. 12; № 128. S. 35; № 216. S. 75*), Божого тіла (*pl. Corporis Christi. Ibidem. № 54. S. 13; № 131. S. 36*) та Єврейської (*pl. Iudeorum. Ibidem. № 55. S. 13; № 132. S. 36*) вулиць. Окрім переліку вулиць, маємо також у розпорядженні записи про оподаткування мешканців, які проживали на передмісті перед Галицькою (*ante portam Halycensem. Ibidem. № 45. S. 10*). та Татарською брамами (*ante portam Tartaryensem. Ibidem. № 102. S. 24*).

У своєму дослідженні шосового податку у Львові XV ст. С. Кутшеба визначив кількість мешканців (ремісників, купців, торговців), зобов'язаних сплачувати шос. Найбільш детальний реєстр, що фіксує таких осіб, припадає на 1405 р., і, за висновками дослідника, вказує на 569. Відповідно найменша їх кількість — 296 — була у 1413 р. (Kutrzeba S., 1900. S. 409).

Така різниця у цифрах може пояснюватись тим, що у реєстрі від 1405 р. були зафіксовані люди (92 особи), які зобов'язувались виплатити шос з галицького та татарського передмість, від-

повідно за 1413 р. ми не маємо у розпорядженні таких реєстрів. Враховуючи загальну кількість людей, що за записами мали виплатити шосовий податок, можемо визначити ту кількість з них, яка, ймовірно, тримала нерухомість на вулицях у середмісті Львова у 1405–1414 рр.

Далі подаємо перелік вищезазначених вулиць і кореляцію із кількістю мешканців, які мали там власність (*табл. 1*).

Враховуючи ці дані, можемо дійти висновку щодо кількості власників міської нерухомості у Львові на вулицях Галицькій та Татарській. Реєстр за 1405 р. подає нам найбільше число — 101 особа з Татарської і відповідно найменше — 8 осіб — з вулиці Божого тіла. Безперечно, ці дані не варто брати за остаточні, оскільки у своєму розпорядженні ми маємо лише частину податкових реєстрів Львова у період 1405–1414 рр. і, як видно з таблиці, не з кожного року. Попри те, краще виглядає ситуація з Галицькою вулицею. Кількість осіб, які, ймовірно, тримали там нерухомість і мали виплатити податок на 1411 р., зростає, що, з одного боку, може свідчити як про приріст мешканців на цій території (це потребує окремого дослідження), так і про привабливість для них самого місця. За дослідженням М. Капралю, згідно з реєстром 1405 р. середмістя Львова налічувало 195 будинків, без урахування єврейської та вірменської діляниць (Капраль М., 1996. С. 71).

Якщо ж умовно припустити, що на Галицькій і Татарській вулицях у цей період мешкало 120 осіб, можемо уявити, що у відсотковому сенсі вони на цей час володіли 62 % житлового фонду львівського середмістя.

Не багато відомостей надає нам податковий реєстр з приводу мешканців Єврейської вулиці. Окрім 39 осіб, що мали виплатити податок у 1405 р., і 29 — у 1406 р., не маємо більше інформації щодо кількісного складу мешканців цієї території. Разом з тим податковий реєстр називає імена перелічених осіб, що, на перший погляд, дає змогу проаналізувати етнічний склад мешканців міста. Оскільки визначення останнього не є предметом цієї розвідки, зазначимо лише, що з 552 жителів середмістя Львова у 1405 р. 349 мали німецьке походження, 63 з них були вірменами, 28 русинами, 23 — поляками, а у 87 випадках визначити етнічну приналежність мешканця вдалось неможливим (Капраль М., 2003. С. 260–261).

За підрахунками С. Кутшеби, у 1404–1414 рр. загальна кількість мешканців у Львові (врахована на підставі осіб, які мали платити всі податки, зокрема й шосові) складала приблизно 2481 осіб. Якщо ж умовно припустити, то у період 1405–1411 рр. від загальної кількості населення міста 4 % мешканців мали нерухоме майно на Галицькій вулиці, 11 % — на Краківській та 2 % — на Єврейській.

КІЛЬКІСТЬ МЕШКАНЦІВ, ЯКІ СПЛАЧУВАЛИ ПОДАТКИ,
НА 4-х ВУЛИЦЯХ СЕРЕДМІСТЯ ЛЬВОВА У 1405–1411 рр.

Рік	Назва вулиці			
	Галицька	Татарська (Краківська)	Єврейська	Божого тіла
1405	19 ²⁷	101	39	9
1406	9	–	29	8
1408	17	89	–	–
1409	–	97	–	–
1410	23	–	–	–
1411	27	–	–	–

Щодо професійної стратифікації міста, податкові реєстри надходжень фіксують нам існування у Львові на початку XV ст. осіб такого фаху, як майстер з виготовлення сукна (*rasorium*) (Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. № 2. S. 11), продавці солі (*salsatorium*) (Ibidem. № 4. S. 11) (зокрема, ця діяльність у Львові була поширена на вул. Руській), ятники (*penestices*) (Ibidem. № 58. S. 15.) — небагаті купці, які для продажу товарів використовували ятки, що встановлювали у визначеному місці у певний час за дозволом міської влади (Капраль М., 1994. С. 33).

За податками визначаємо також майстрів з цегли (*latrificationum*) (Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. № 176. S. 59), воскобійників (*frixorium*) (Ibidem. № 227. S. 79) і майстрів з вироблення луків (*artifex*) (Ibidem. № 144. S. 43).

Вочевидь у першій половині XV ст. у Львові також мешкали муляри (*muratorium*) (Ibidem. № 204. S. 47) та годинникарі (*horologus*) (Ibidem. № 22. S. 5). Наразі важко встановити, які саме годинники виробляли останні, але відомо, що одним із таких майстрів у досліджуваний нами період був Хельбазем Затлер (*Hellbazem Zatler*), що мешкав у середмісті на першій ділянці Площі Ринок, про що свідчить сплата ним шосового податку з будинку в 1411 р. (Ibidem. № 291. S. 108).

Якщо порівняти, які професії існували у Львові на початку XV ст. та у першій третині XVI ст., не побачимо особливих відмінностей. Те, що фінансові книги більш раннього часу не містять інформацію про професії чинбарів, римарів, сидлярів або бондарів, не означає, що їх не було. За слушними висновкам М. Капралю, вже на початку XV ст. у 1407 р. у Львові існувало 9 ремісничих цехів: різників, пекарів, ковалів, шевців, кравців, римарів і сидлярів, броварників, кушнірів і до цього переліку можемо також

зарахувати купецьку та крамарську корпорації (Капраль М., 2008. С. XIII).

Підсумовуючи, зазначимо, що склад ремісників у соціальній структурі Львова першої половини XV ст., за досліджуваними у цих реєстрах рахунковими книгами, міг варіюватися залежно як від загальноновживаних потреб міста, так і за рахунок концентрування в одній цеховій корпорації фахівців з певної справи.

Аналіз кількості записів шосового податку з нерухомості у Львові демонструє, що його розмір не був сталим. Хоча це не дає нам підстави для остаточного вирахування вартості нерухомого майна у середмісті. Шосові реєстри вказують на кількість осіб, які могли проживати у місті, сплачуючи шос, а отже, і мати нерухомість на двох з головних вулиць середмістя — Краківський та Галицький. Майновий ценз представників різних професій, які могли володіти нерухомим майном у середмісті Львова, а тому платити шосовий податок з нього, не був константним. Розгляд цінової кореляції нерухомого майна представників певних груп ремісників (кравців, шевців тощо) можливий за умов порівняльного аналізу розрахункових книг.

Щодо питання доходів і видатків міста, то, за досліджуваними реєстрами, кількість видатків значно поступалась числу надходження грошових виплат до магістрату. Це може пояснюватись як нагальною потребою розв'язання загальноміських питань, як-от побудова водогону або виплати місцевим зброярам-гарматникам, так і банальною відсутністю інших схожих записів у досліджуваному джерелі. Перспективним напрямом подальших досліджень бачимо передусім всебічний аналіз такого типу реєстрів у зіставленні із записами виплат іншим урядникам міста, що дасть змогу поглибити уявлення про розвиток Львова у першій половині XV ст.

²⁷ Де число — це кількість осіб. Позначка «-» свідчить про відсутність інформації згаданого реєстру.

ДЖЕРЕЛА

1. Капраль М. Власники нерухомості на львівських передмістях у другій чверті XVI ст. (за матеріалами чиншових реєстрів). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1997. Вип. 32. С. 188–198.
2. Капраль М. Власники нерухомості середмістя Львова 30–40-х років XVI століття у світлі шосових реєстрів (Соціотопографічний аспект). *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том CCXXXIII. Праці Історично-філософської секції*. 1997. С. 148–181.
3. Капраль М. Демографія Львова XV — першої половини XVI ст. Львів: історичні нариси; упор.: Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 67–81.
4. Капраль М. Станово-професійна структура населення Львова у другій чверті XVI ст. (за матеріалами міських рахункових книг). *Україна в минулому*. 1994. Вип. VI. С. 7–34.
5. Капраль М. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 111–130.
6. Пашин С. Перемышльская шляхта второй половины XIV — начала XVI вв. Тюмень, 2001. 172 с.
7. Смуток І. Родовий склад шляхти Перемишльської землі у XV — початку XVII ст. *Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego*. 2014. T. 5. S. 110–148.
8. Charewiczowa Ł. Wodociągi starego Lwowa 1404–1663. Lwów, 1934. 72 s.
9. Czołowski A. Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. Pomniki dziejowe Lwowa. T. II. Lwów, 1896. 184 s.
10. Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku, Toruń, 2008. Wydawnictwo Adam Marszałek. 420 s.
11. Kozubska-Andrusiv O. Urban elites of Lviv: emergence, development, and self-representation. Social and political elites in Eastern and Central Europe (15th–18th centuries). Ed. Luca C., Radavan L., Simon A. London, 2015. P. 35–64.
12. Kutrzeba S. Szos we Lwowie w początkach XV wieku. *Przewodnik Naukowy i Literacki: dodatek do "Gazety Lwowskiej"*. 1900. R. XVIII. S. 400–411.
13. Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1892. VI+423 s.
14. Petrišak B. Pisarze miejscy lwowscy jako testatorzy i spadkobiercy od XIV do pierwszej połowy XVII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 2013. R. 61 Nr. 2. S. 281–300.
15. Prochaska A. Lwów a szlachta. Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszości Lwowa, 1919. 98 s.
16. Пташник J. Walki o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII wieku. Lwów, 1925. №39. 32 s.
17. Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. 676 s.
18. Sperka J. Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej. *Княжа доба: історія і культура*. 2010. Вип. 3. С. 278–301.
19. Tandeki J. Dokumenty i kancelarie mieskie. *Dyplomatyka staropolska* pod redakcją Tomasza Jureka. Warszawa, 2015. S. 407–445.
20. Wýrozumska B. Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu. Kraków, 1995. 128 s.

REFERENCES

1. Kapral, M. (1997). Vlasnyky nerukhomosti na lvivskykh peredmistiakh u druhii chverti XVI st. (za materialamy chynshovykh reiestriv). *Visnyk Lvivskoho universytetu, Serii i storychna*, 32, 188–189 [in Ukrainian].
2. Kapral, M. (1997). Vlasnyky nerukhomosti seredmistia Lvova 30–40-kh rokiv XVI stolittia u svitli shosovykh reiestriv (Sotsiotopohrafichnyi aspekt). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, CCXXXIII*, 148–181 [in Ukrainian].
3. Kapral, M. (1996). Demohrafiia Lvova XV — pershoi polovyny XVI st. *Lviv. Istorychni narysy*, Upor. Ya. Isaevych, F. Steblii, M. Lytvyn, 67–81 [in Ukrainian].
4. Kapral, M. (1994). Stanovo-profesiina struktura naselennia Lvova u druhii chverti XVI st. (za materialamy miskykh rakhunkovykh knykh). *Ukraina v mynulomu*, V, 17–34 [in Ukrainian].
5. Kapral, M. (2006). Funktsionuvannia orhaniv vlady Lvova u XIII–XVIII st. (narys istorii instytutiv magdeburskoho prava). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 111–130 [in Ukrainian].
6. Charewiczowa, Ł. (1934). Wodociągi starego Lwowa. 1404–1663. Lwów [in Polish].
7. Czołowski, A. (1896). *Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414*. Pomniki dziejowe Lwowa. T. II. Lwów [in Polish and Latin].
8. Kapral, M. (2008). Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku. Wydawnictwo Adam Marszałek. Toruń [in Polish and Latin].

9. Kozubska-Andrusiv, O. (2015). Urban Elites of Lviv: emergence, development, and self-representation. In: *Social and Political Elites in Eastern and Central Europe (15th–18th centuries)*. Ed. Radvan, Laurentiu and Luca Cristian. London, 35–64 [in English].
10. Kutrzeba, S. (1900). Szos we Lwowie w pączatkach XV wieku. *Przewodnik Naukowy i Literacki R.XVIII: dodatek do "Gazety Lwowskiej"*. Lwów [in Polish].
11. Łoziński, W. (1892). *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt [in Polish].
12. Pashyn, S. (2001). Peremyslskaia shliakhta vtoroi polovyny XIV — nachala XVI vv, Tiumen [in Russian].
13. Petriśak, B. (2013). Pisarze miejscy lwowscy jako testatorzy i spadkobiercy od XIV do pierwszej połowy XVII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 61 (2), 281–300 [in Polish].
14. Prochaska, A. (1919). *Lwów a szlachta*. Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa. [in Polish].
15. Ptaśnik, J. (1925). *Walki o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII wieku*. Lwów [in Polish].
16. Samsonowicz, H. (1986). *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].
17. Smutok, I. (2013). Rodowy skład shliakhty Peremyslskoi zemli u XV— na pochatku XVII st. *Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego*, T. 5 [in Ukrainian].
18. Sperka, J. (2010). Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej. *Knyazha doba: istoriya i kultura*, 3, 278–301 [in Polish].
19. Tandecki, J. (2015). Dokumenty i kancelarie mieskie. *Dyplomatyka staropolska*; pod redakcją Tomasza Jureka, 407–445. Warszawa [in Polish].
20. Wyrozumski B. (1995) *Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu*. Kraków [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 19.04.2020 р.

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ДОДАТКОВІ ПОДАТКИ З МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1870–1917 рр.

У статті висвітлено особливості оподаткування міського населення у південноукраїнських містах у 1870–1917 рр. у межах тогочасного адміністративно-територіального устрою. Основну увагу приділено спеціальним і додатковим податкам з міського населення, оскільки вони не ставали предметом спеціальних досліджень з урбаністичної тематики, але помітно впливали на міське середовище й діяльність міського самоврядування. На основі здійснених підрахунків зроблено висновок, що завдяки додатковим та спеціальним податкам з міського населення бюджету отримували майже половину прибутків.

Ключові слова: міські податки, міське самоврядування, Південь України, муніципалітет, громадське управління.

Oleksandr Cheremisin

SPECIAL AND ADDITIONAL TAXES FOR URBAN POPULATION IN THE SOUTH OF UKRAINE IN 1870–1917s

The study examines the peculiarities of taxation for urban population in the South of Ukraine in 1870–1917s, within the administrative and territorial structure. The introduction of the basic materials starts with the implementation of the City reform in 1870 in the Southern Ukrainian towns which determined main principles of decentralized self-government. Main attention of the paper is paid to the special and additional taxes for urban population, because they were not a subject of special researches on urban topics, but still they had an impact on a city community and activities of town self-government structures. 16 taxes from the list of all the taxes paid by urban population were compulsory and 20 taxes were referred to special ones making approximately a half of the budget of each town in total. The most important special and additional taxes for urban population were the following: charges for trade and industrial documents and patents; for tavern business; special taxes for entrepreneurs; for all merchant and industrial certificates and cards on trade and industrial objects; for different patents on factories producing beverages and spirit or wine products; charges for certificates in justice courts; taxes on horses; notarial charge; customs charges and taxes on civil procedures; charges for auction sales of movable property; half-kopeck charges; anchor charges; taxes on entertainments; taxes on the theatre and others. Finally, the paper draws conclusions about the peculiarities of taxation of urban population in the South of Ukraine in the 1870–1917s. It presents calculations showing that additional and special taxes for urban population made it possible for local budgets to make almost half of their profits. The study makes proposals on further research on a similar topic.

Key words: town taxes, town self-government, South of Ukraine, municipality, public government.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Черемісін О., 2020

На сучасному етапі українського державотворення відбувається реформування системи державного управління на принципах децентралізації. Тому суспільство має враховувати національно-історичний досвід діяльності місцевого самоврядування на принципах децентралізації, оскільки позитивні приклади роботи міських діячів дадуть ключ до розуміння сутності діяльності місцевого управління та ціннісних орієнтацій виборних громадських обранців в умовах сьогодення.

Дореволюційна історіографія з проблеми міського самоврядування досить численна. Більшість із них містить змістовний матеріал щодо правових норм, основних положень міських реформ 1870 та 1892 рр. і практичної роботи органів самоврядування. У роботах Г. Маурера (Маурер Г.Л., 1880), М. Владімірського-Буданова (Владимирский-Буданов М.Ф., 1886.), К. Головіна (Головин К., 1884) та ін. міститься характеристика основних засад соціально-економічної діяльності самоврядування.

Характеристику економічного розвитку та фінансів міст колишньої Російської імперії в радян-

ський період здійснено у науковому доробку відомого дослідника муніципальних питань Л. Велихова (Велихов Л.А., 1928).

В умовах відродження національного суверенітету й проведення широкого спектра реформ в Україні після 1991 р. активізувалися наукові пошуки щодо вивчення історичного досвіду місцевого (міського) самоврядування. У роботах О. Марченка (Марченко О.М., 1997), Т. Плаксії (Плаксії Т.М., 2001) та ін. у проблемно-хронологічному ключі, з виділенням загальновизнаних етапів з історії об'єкта дослідження (до 1870, 1870–1892, 1892–1917 рр.) розглядалися традиційні питання: формування, структура і компетенція муніципальних органів, їх бюджетна політика і практична діяльність у господарській та соціально-культурній сферах.

Однак, попри багатство та розмаїття досліджень щодо діяльності міського самоврядування, до сьогодні майже не розглядалося питання оподаткування міського населення в регіональному (особливості фіскальної політики в різних регіонах) аспекті.

Тому **метою статті** є спроба аналізу системи оподаткування, виокремлення властивостей податкової політики на Півдні України в 1870–1917 рр.

Міськими положеннями 1870 та 1892 рр. було дозволено муніципалітетам збирати такі види податків: оцінний збір з нерухомого майна; з документів на право торгівлі й промислів; з трактирних закладів та готелів; нотаріальний збір; збір за таврування терезів; збір з акцизних товарів. Крім того, існувала вагома частина різних зборів, уведених особливими (приватними) постановами, виданими в різні часи для кожного окремого міста та запровадженими самими муніципалітетами. Якщо їх підрахувати, то можна отримати цифру, що в кожному місті існувало до 16 видів прямих і до 20 додаткових та спеціальних податків. Непрямі, як правило, давали до бюджетів половину коштів порівняно з прямими. З цього можна зробити висновок, що більше значення для міських бюджетів мали прямі податки, оскільки вони складали понад 50 % прибутків, отриманих через обкладення податками.

Непрямі податки з торгівлі та промислів, встановлені на користь міських бюджетів, поділялися на кілька видів: 1) збори з торговельних і промислових документів та патентів; 2) з трактирного промислу; 3) спеціальні податки з підприємців.

У містах Півдня України збори з торговельних і промислових документів визначалися муніципалітетами у формі додаткового відсотка до державного мита: 1) з усіх купецьких і промислових свідоцтв та білетів на торговельні й промислові об'єкти; 2) з різних патентів на заводи з виготов-

лення напоїв і виробів зі спирту або вина. Розмір зборів не перевищував з купецьких свідоцтв 15 % від вартості державного мита, з усіх інших торговельних і промислових документів — 10 %, а з патентів на заводи з виготовлення напоїв та виробів зі спирту — 20 % державного мита. Зборів на користь міських бюджетів Півдня України від тютюнових документів не передбачалося.

Окрім цього, на користь міських бюджетів надходила частина губернських земських зборів за ті ж самі свідоцтва. Визначення долі муніципалітетів залежало від губернських земських зібрань. Розміри відрахувань до міських бюджетів не були однаковими, а податки були однаковими як для земств, так і для міст, тільки збір з патентів на заводи з виготовлення напоїв та виробів зі спирту для земств був визначений у 25 % від вартості державного мита і на 5 % перевищував міських збір. Херсонське губернське земство відраховувало найбільшу суму до міських бюджетів — 60 %. Інші — до 40 %. В Одесі, крім міського і земського зборів з купецьких свідоцтв, нараховується збір на утримання комерційного суду. Розмір цього податку визначений законом від 29 березня 1883 р. у сумі 3 % від вартості державного мита (державне мито визначено для свідоцтв купців 1 гільдії — 565 руб., 2 гільдії — 120 руб.). Якщо об'єднати відсотки за всіма зборами, то можна отримати досить значні суми, які іноді перевищували суми оціночного збору з нерухомого майна. Так, наприклад, у Бахчисараї²⁸ було зібрано прибуток у сумі 3795 руб., Херсоні — 10536 руб. (Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг., 1897. С. 60–85), Севастополі — 10815 руб. (Отчет Севастопольской городской управы, 1878. С. 18–36), у містах Катеринославської губернії — 7 % бюджетного прибутку (Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г., 1893. С. 16–24).

Таким чином, можна дійти висновку, що цей вид податку для міських бюджетів не був особливо корисним, дорівнюючи 7,5 % від усіх прибутків і відігравав другорядне значення.

Збір з трактирного промислу існував у всіх містах Південної України. Положення, що регламентували порядок діяльності трактирних закладів, не запроваджували жодних норм, які б визначали порядок його збору муніципалітетами. Розмір податків дозволялося встановлювати міським думам на власний розсуд. Муніципалітети мали лише зауважувати на загальний прибутковий стан цього промислу й нестатки міського бюджету. Загальний порядок зборів був такий: міська дума щороку визначала середній акциз в установах трактирного промислу різних категорій і шляхом помноження середньої цифри на їх загальне число в місті вираховувала загальну суму податку, що має зібрати на користь міського бюджету. Тоді

²⁸ Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1532. Арк. 1–10.

для визначення податку для кожного окремого закладу збиралася спеціальна депутація, яка й визначала, керуючись прибутковістю кожного з них, скільки необхідно зібрати з кожного об'єкта. Міський податок сплачувався не лише трактирами, а й закладами, близькими до цього: готелями, кав'ярнями, продуктовими лавками, кухмістерськими, меблевими крамницями тощо. Окрему групу трактирів складали ресторани, буфети в театрах. Класифікація трактирних закладів у різних містах не була однаковою. Загалом в усіх містах Півдня України визнавалися трактирними закладами: трактири, готелі, продуктові лавки, пивні. Різною була не тільки класифікація, а й збори до міських бюджетів, які не перевищували 6 % від загальної суми прибутку.

Спеціальні податки з підприємців поділялися на кілька категорій, до цієї групи входили: збори з перевізників, маклерів, нотаріусів, артільників і диспашерів, а також з родинних лазень. Найпоширенішим збором Півдня України був збір із перевізників: у кожному місті встановлювалися окремі суми, які визначалися міськими думами. Ці збори не приносили великого прибутку бюджетам. Наприклад, в Одесі в 1890 р. було зібрано 21206 руб. 90 коп., що склало 0,7 % бюджету (Журнали заседаний и приговоры Одесской городской думы, 1902. С. 56–134), в Бахчисараї в 1911 р. було зібрано 300 руб., що склало 0,6 % загальних бюджетних прибутків²⁹, у Севастополі в 1876–1877 рр. було зібрано 3066 руб., що склало 1,7 % (Отчет Севастопольской городской управы, 1878. С. 18–36).

В Одесі існував збір зі свідочів для права клопотання в мирових установах, який для бюджету значення не мав і дорівнював 3920 руб.

Таким чином, хоча кожен окремий податок і не відігравав важливої ролі в соціально-економічному розвитку, за умови їх об'єднання торговельно-промислові податки були вагомими для міського життя та давали в бюджети до 20 % прибутків, що складало значну частину поточних прибутків.

Непрямі податки в містах існували різні. Зокрема, в Одесі був встановлений спеціальний податок з коней, визначений у розмірі 10 руб. Цей збір приносив всього близько 18 тис. руб. прибутку на рік, що складало 0,15 %, хоча перевізники не були виокремлені в торговельну чи промислову (Журнали заседаний и приговоры Одесской городской думы, 1902. С. 56–134; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы, 1901. С. 31–88; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы, 1903. С. 34–167; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы, 1894. С. 22–55; Сметы расходов и доходов города Одессы, 1902. С. 23–98).

Нотаріальний податок існував у всіх містах Півдня України й регламентувався Положенням про нотаріальну частину. Розмір нотаріального податку визначався удвічі більшим, ніж вартість гербового паперу, на якому написаний документ. Цей збір не мав однакового значення в містах, але приносив прибутку до 1 %.

У містах, де існували мирові суди, спеціальний податок на їх утримання був уведений законом від 1 травня 1877 р. і називався «*мито і збір з цивільних справ, які розглядаються мировими установами*». В Одесі такий збір приносив прибуток до бюджету в розмірі 25 тис. руб., що складало 0,12 %. Таким чином, цей збір був менш значущим, ніж нотаріальний, а від справ до розгляду мирового суду на рік отримували близько 200 тис. руб.

Збір з аукціонного продажу рухомого майна був встановлений у всіх містах Півдня України. Він записувався до розділу прибутків дрібних і випадкових. Збирався після продажу майна через посадових осіб міського самоврядування у розмірі 4 % від суми продажу за умови, що 2 % коштів піде на користь аукціону, а інші 2 % — на користь міського бюджету (Журнали заседания и приговоры Одесской городской думы, 1902. С. 56–134; Отчет Севастопольской городской управы, 1878. С. 18–36; Обзор Екатеринославской губернии, 1881. С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии, 1884. С. 16–24; Первое столетие города Екатеринослава, 1887. С. 23–81; Обзор Екатеринославской губернии, 1886. С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии, 1887. С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии, 1889. С. 18–26; Обзор Екатеринославской губернии, 1891. С. 16–24; Обзор Екатеринославской губернии, 1894. С. 16–24; Отчет Херсонской городской управы, 1897. С. 60–85).

Існував серед необов'язкових податків збір з товарів, що відпускалися за кордон, — «напівкопійковий». Він запроваджувався спеціальними законами для кожного окремого міста протягом століття. Збір, як правило, розповсюджувався на зерно та насіння, мав цільове призначення і витрачався або на благоустрій, або на навчальні та медичні заклади й на виплату позик. Після 1892 р. було ухвалено зміни щодо цього збору. Якщо залишалися кошти невитраченими після цільових виплат, то їх дозволялося використовувати для покращення портів будівель. Прибуток від цього виду збору був значний і дорівнював у середньому 6 %. Найвагомим він був для Одеси, де приносив прибуток до 15 %. Були відомі різновиди цього збору. Зокрема, в Одесі можна було брати позику від держави, уведену замість мита на пшеницю, що існувало до 1864 р. (Финансы крупнейших русских городов, 1894. С. 34–88).

²⁹ ДААРК. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1532. Арк. 1–10.

Ця позика надавалась у сумі 20 тис. руб на рік, і щороку зменшувалася. Востаннє Одеса її отримала в 1892 р. на суму 8278 руб.

Збір за таврування терезів існував у всіх південноукраїнських містах. Збирався на основі Міських положень. За користування міськими мірами й вагами встановлена однакова платня не більше 1 коп. за 1 пуд або відро. Збір не приносив великих коштів і дорівнював 0,2 %.

У портових містах Півдня України існував ластовий та якірний збори, що збиралися з кораблів, які заходили до порту. Час запровадження та розміри в кожному місті були різними. Ластовий збір був відомий у двох видах: 1) з кораблів далекого плавання (російських й іноземних) та 2) каботажних. З російських суден далекого плавання та з іноземних, у яких було право «ласта» (певної вантажності), збирали по 7 коп., а з тих, що не мали такого права, — по 15 коп. З каботажних кораблів збирали по 10 коп. Збір цей відігравав помітну роль порівняно з іншими непрямими податками та формував бюджети портових міст до 3 %. До цього виду збору належали податки за зимівлю суден, мостовий і шосейний (Отчет Херсонской городской управы, 1897. С. 60–85; Роспись доходов и расходов г. Одессы, 1887. С. 27–67; Роспись расходам и доходам города Ялты, 1883. С. 34–72; Роспись расходам и доходам города Ялты, 1879. С. 34–70; Роспись доходов и расходов города Ялты, 1882. С. 18–70; Объяснительная записка к проекту и инструкция Николаевскому городскому управлению, 1887. С. 5–45; Отчет Севастопольской городской управы, 1878. С. 18–36; Отчет Аккерманской городской управы, 1899. С. 40–98; Доклад Феодосийской городской управы, 1887. С. 5–23; Житихов И., 1889. С. 4–38).

В Одесі існував ще окремий податок на розваги, але тільки до 1892 р., і називався «театральний податок». Був запроваджений у 1887 р. лише на 5 років. Збір визначався ціною квитка на постанову. Найбільший розмір збору встановлювався в 10 %, але в дійсності до бюджету потрапляло від 4 до 10 %. Не дивлячись на постійні клопотання міської думи про продовження дії цього збору, його скасували. За час існування цього податку до міського бюджету Одеси надійшло коштів: 1887 р. — 17356 руб. 79 коп.; 1888 р. — 40185 руб. 47 коп.; 1889 р. — 32235 руб. 79 коп.; 1890 р. — 28918 руб. 99 коп.; 1891 р. — 30487 руб. 65 коп. Разом — 149184 руб. 69 коп. Таким чином, цей збір приносив бюджету в середньому 33 тис. руб. Шляхом витрат із цього прибутку міська дума покривала значні видатки на утримання театру (Приговор Одесской городской думы, 1890. С. 1–5; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы, 1903. С. 34–167; Доклад бюджетной комиссии, 1903. С. 37–89; Сметы расходов и доходов города Одессы, 1902. С. 23–98; Обзорение отчетов Одесской городской думы, 1871. С. 13–22; Заключение комиссии, обра-

зованной Одесской городской думой по вопросу о расчетах города Одессы с казною, 1874. С. 3–21).

Були відомі й інші непрямі податки, але їх вага вкрай незначна для міських бюджетів і виражала-ся в сумі від 1 руб. до 27 руб.

Прибутки з рухомої власності збиралися майже виключно з відсотків на капітали (майновий і будівельний, благодійний, пенсійний тощо) і вільних міських коштів. Найбільша частка прибутків припадала на благодійний капітал — 88 %, оскільки вони формувалися з коштів, що раніше належали приказам громадського нагляду та з приватних пожертвувань. Після реформи 1870 р. прикази громадського нагляду припинили діяльність, а їх кошти передані в управління міському самоврядуванню разом із капіталами їх установ. Пенсійний капітал формувався з відрахувань із заробітної платні працівників громадського управління. У сумі вони надавали до кошторисів близько 2 % прибутку.

Серед міських прибутків Півдня України найцікавішою була стаття «*поступления в возврат издержек города*» (Отчет Херсонской городской управы, 1897. С. 60–85; Роспись доходов и расходов г. Одессы, 1887. С. 27–67; Роспись расходам и доходам города Ялты, 1883. С. 34–72; Роспись расходам и доходам города Ялты, 1879. С. 34–70; Роспись доходов и расходов города Ялты, 1882. С. 18–70; Объяснительная записка к проекту и инструкция Николаевскому городскому управлению, 1887. С. 5–45; Отчет Севастопольской городской управы, 1878. С. 18–36; Отчет Аккерманской городской управы, 1899. С. 40–98; Доклад Феодосийской городской управы, 1903. С. 5–23; Житихов И., 1889. С. 4–38). Кошти переводилися в основному з державного казначейства, а також із земств та інших недержавних установ. Особливістю повернених коштів був тісний зв'язок з витратами державного значення (розселення військ, утримання поліції, шляхів сполучення). У кожному місті розподілялися по-різному, але найбільше прибутку ця стаття приносила в Одесі (10 %), а для інших міст особливого значення не мала (3 %).

Досить схожим за значенням був збір за користування благодійними установами та позики на утримання цих установ. У містах Півдня України особливого лікувального збору не існувало. Лікування в лікарнях відбувалося за окрему платню, а безкоштовно лікувалися лише найбільшніші прошарки населення. Із хворих, які споживали гарну їжу, збирали по 10 руб., а з покращеним харчуванням — 25 руб. на місяць. Хворі військового відомства, а також громадських і приватних установ сплачували по 75 коп. за добу, а за хворих офіцерів ще сплачувалося додатково 15 % зазначеної платні. Крім платні за лікування, до прибутків лікарень належали відрахування губернських земств на утримання медичної частини (Отчет

о деятельности Одесской городской думы, 1882. С. 34–72; Приговор Одесской городской думы, 1890. С. 1–5; Проект сметы доходов и расходов г. Одессы, 1903. С. 34–167; Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов Одессы, 1903. С. 37–89; Обзор отчетов Одесской городской думы, 1871. С. 13–22; Заключение комиссии, образованной Одесской городской думой по вопросу о расчетах города Одессы, 1874. С. 3–21). Тож прибутки лікарень і міських бюджетів формувалися та рахувалися окремо.

Таким чином, можемо дійти висновку про те, що спеціальні та додаткові податки в містах Півдня України відігравали достатньо помітну роль у формуванні бюджетів. Із переліку всіх податків, що сплачувало міське населення, 16 мали обов'язковий характер, а близько 20 належали до спеціальних та додаткових, що в загальному підсумку складало близько половини бюджету кожного міста. До найбільш помітних спеціальних і додаткових податків з міського населення належали такі:

збори з торговельних і промислових документів та патентів; з трактирного промислу; спеціальні податки з підприємців; з усіх купецьких і промислових свідоцтв та білетів на торговельні й промислові об'єкти; з різних патентів на заводи з виготовлення напоїв і виробів зі спирту або вина; збір зі свідоцтв у мирових судах; податки з коней; нотаріальний збір; мито і збір з цивільних справ; збір з акційного продажу рухомого майна; напівкопійковий збір; якірний та ластовий збори; податок на розваги, театр тощо. У загальному підсумку саме зі спеціальних та додаткових податків формувалася майже половина міських бюджетів. Вони встановлювалися окремими законами, що доповнювали чинні міські положення, та спеціальними постановами міських дум протягом досліджуваного періоду. Особливість Півдня України полягала в тому, що найбільше податків збиралося у портових містах, оскільки саме вони були центрами торгівлі та купецького капіталу.

ДЖЕРЕЛА

1. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства: общ. учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования. М.: Государственное издательство, 1928. 466 с.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права: история русского государственного права. К.: Книгизд, 1886. Вып. 1. 368 с.
3. Головин К. Наше местное управление и местное хозяйство. СПб.: Изд-во об-ва О.Н. Поповой, 1884. 168 с.
4. Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. Одесса: Типография А. Шульце, 1894. С. 22–55.
5. Доклад Феодосийской городской управы городской думе к бюджету города Феодосии на 1888 год. Феодосия: Типография Косенко, 1887. С. 5–23.
6. Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов Одессы за 1903 г. Одесса: Типография А. Шульце, 1903. С. 37–89.
7. Житихов И. Отчет Николаевской городской управы о деятельности ее и о состоянии подведомственных ей частей за 1888 год. Одесса: «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1889. С. 4–44.
8. Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. Одесса: «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. С. 56–134.
9. Заключение комиссии, образованной Одесской городской думой по вопросу о расчетах города Одессы с казною за квартирное довольствие войск за время с 1860 по 1873 гг. Одесса: Типография А. Шульце, 1874. С. 3–21.
10. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 1997. 180 с.
11. Маурер Г.Л. Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти. М., 1880. 264 с.
12. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1882. С. 16–24.
13. Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1884. С. 16–24.
14. Обзор Екатеринославской губернии за 1886 г. Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1886. С. 16–24.
15. Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1888. С. 16–24.
16. Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1890. С. 18–26.
17. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1892. С. 16–24.

18. Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1895. С. 18–24.
19. Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1893. С. 16–24.
20. Обзорение отчетов Одесской городской думы за 1864–1868 гг. Одесса: Типография А. Шульце, 1871. С. 13–22.
21. Объяснительная записка к проекту и инструкция Николаевскому городскому управлению. Николаев: Русская типо-литография, 1887. С. 5–45.
22. Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1897. С. 60–85.
23. Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. Севастополь: Типография городского управления, 1878. С. 18–36.
24. Отчет Аккерманской городской управы о доходах и расходах города Аккермана на 1899 год. Аккерман: Типография И.М. Гринштейна, 1899. С. 40–98.
25. Отчет о деятельности Одесской городской думы за 2-е четырехлетие 1877–1881 гг. Одесса: Типография А. Шульце, 1882. С. 34–72.
26. Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.). Материалы для исторического очерка. Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1887. С. 23–81.
27. Плаксий Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX — на початку XX століть: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2001. 192 с.
28. Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1902 г. Одесса: «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1901. С. 33–148.
29. Проект сметы доходов и расходов г. Одессы на 1903 г. Одесса: «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1903. С. 34–167.
30. Приговор Одесской городской думы. Одесса: Типография А. Шульце, 1890. С. 1–5.
31. Роспись доходов и расходов г. Одессы на 1887 г. с объяснительною запискою и приложением. Одесса, 1887. С. 27–67.
32. Роспись расходам и доходам города Ялты за 1879–1882 гг. Симферополь: Типография «Спиро», 1883. С. 34–72.
33. Роспись расходам и доходам города Ялты на 1879 год. Симферополь: Типография «Спиро», 1879. С. 34–70.
34. Роспись доходов и расходов города Ялты на 1882 год. Ялта: Типография В.Г. Аристова, 1882. С. 18–70.
35. Сметы расходов и доходов города Одессы за 1894–1901 гг. Одесса, 1902. С. 23–98.
36. Финансы крупнейших русских городов. М.: Городская типография, 1894. С. 38–88.

REFERENCES

1. Velikhov, L. A. (1928). *Osnovy gorodskogo hoziaistva: obshch. uchenie o gorode, yego upravlenii, finansakh i metodakh hoziaistvovaniia* [in Russian].
2. Vladimirskii-Budanov, M. F. (1886). *Obzor istorii russkogo prava: istoriia russkogo gosudarstvennogo prava* [in Russian].
3. Golovin, K. (1884). *Nashe mestnoie upravlenie i mestnoie hoziaistvo* [in Russian].
4. *Doklad biudzhethnoi komissii po projektu smety dokhodov i raskhodov goroda Odessy na 1895 god. (1894).* Odessa: Tipografiia A. Shultse [in Russian].
5. *Doklad Feodosiiskoi gorodskoi upravy gorodskoi dume k biudzhetu goroda Feodosii na 1888 god. (1887).* [in Russian].
6. *Doklad biudzhethnoi komissii po projektu smety dokhodov i raskhodov Odessy za 1903 g. (1903).* [in Russian].
7. Zhitikhov, I. (1889). *Otchet Nikolaevskoi gorodskoi upravy o deiatelnosti yeio i o sostoianii podvedomstvennykh yeio chastei za 1888 god.* [in Russian].
8. *Zhurnaly zasedanii i prigovory Odesskoi gorodskoi dumy za 1864–1876, 1888, 1890–1900 gg. (1902).* [in Russian].
9. *Zakliuchenie komissii, obrazovannoi Odesskoi gorodskoi dumoi po voprosu o raschetakh goroda Odessy s kaznoi za kvartirnoie dovolstvie voisk za vremia s 1860 po 1873 gg. (1874).* [in Russian].
10. Marchenko, O. M. (1997). *Miske samovriaduvannia na Pivdni Ukrainy u druhii polovyni XIX st.* [in Ukrainian].
11. Maurer, G. L. (1880). *Vvedenie v istoriiu obshchinnogo, podvornogo, selskogo i gorodskogo ustroistva i obshchestvennoi vlasti.* [in Russian].
12. *Obzor Yekaterinoslavskoi gubernii za 1881 g. (1882).* [in Russian].

13. Obzor Yekaterinoslavskoi gubernii za 1884 g. (1884). [in Russian].
14. Obzor Yekaterinoslavskoi gubernii za 1886 g. (1886). [in Russian].
15. Obzor Yekaterinoslavskoi gubernii za 1887 g. (1888). [in Russian].
16. Obzor Yekaterinoslavskoi gubernii za 1889 g. (1890). [in Russian].
17. Obzor Yekaterinoslavskoi gubernii za 1891 g. (1892). [in Russian].
18. Obzor Yekaterinoslavskoi gubernii za 1894 g. (1895). [in Russian].
19. Obzor Yekaterinoslavskoi gubernii za 1892 g. (1893). [in Russian].
20. Obozreniie otchetov Odesskoi gorodskoi dumy za 1864–1868 gg. (1871). [in Russian].
21. Obiasnitelnaia zapiska k proektu i instrukttsiia Nikolaevskomu gorodskomu upravleniiu. (1887). [in Russian].
22. Otchet Khersonskoi gorodskoi upravy za 1893–1896 gg. (1897). [in Russian].
23. Otchet Sevastopolskoi gorodskoi upravy o dvizhenii gorodskikh i drugikh summ za 1876–1877 gg. (1878). [in Russian].
24. Otchet Akkermanskoi gorodskoi upravy o dokhodakh i raskhodakh goroda Akkermana na 1899 god. (1899). [in Russian].
25. Otchet o deiatelnosti Odesskoi gorodskoi dumy za 2-e chetyrehkhetie 1877–1881 gg. (1882). [in Russian].
26. Pervoie stoletie goroda Yekaterinoslava (1787–1887 gg.). (1887). [in Russian].
27. Plaksii, T. M. (2001). Miske samovriaduvannia Serednioi Naddniprianshchyny v druhii polovyni XIX — na pochatku XX st. [in Ukrainian].
28. Proekt smety dokhodov i raskhodov g. Odessy na 1902 g. (1901). [in Russian].
29. Proekt smety dokhodov i raskhodov g. Odessy na 1903 g. (1903). [in Russian].
30. Prigovor Odesskoi gorodskoi dumy. (1890). [in Russian].
31. Rospis dokhodov i raskhodov g. Odessy na 1887 g. s obiasnitenoiu zapiskoiu i prilozheniem. (1887). [in Russian].
32. Rospis raskhodam i dokhodam goroda Yalty za 1879–1882 gg. (1883). [in Russian].
33. Rospis raskhodam i dokhodam goroda Yalty na 1879 god. (1879). [in Russian].
34. Rospis dokhodov i raskhodov goroda Yalty na 1882 god. (1882). [in Russian].
35. Smety raskhodov i dokhodov goroda Odessy za 1894–1901 gg. (1902). [in Russian].
36. Finansy krupneishikh russkikh gorodov. (1894). M.: Gorodskaia tipografia [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 28.01.2020 р.

Олег Іванюк

ORCID iD 0000-0001-6750-5423

Яна Мартянова

ORCID iD 0000-0002-2570-9898

УДК 94(477-25)“1906”:324]:82-92

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.9

ВИБОРИ ДО КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ 1906 РОКУ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

У статті висвітлено вибори до Київської міської думи 1906 р., що розгорнулися на тлі революційних подій і характеризувалися запеклою боротьбою двох політичних проєктів — «новодумської» та «стародумської» партій. Особливу увагу приділено основним етапам проведення виборів і порушенням виборчого законодавства учасниками перегонів. В умовах активізації суспільства у місті виник запит на «нові обличчя» та фундаментальні зміни методів управління. Виразником мрій мешканців Києва стала «новодумська» партія, яка позиціонувала себе як команда господарників, свідомих потреб міста. Під час виборчого процесу було зафіксовано суттєві порушення чинного законодавства, що не дали змоги сформувати повний склад гласних Київської міської думи. Найінформативнішими щодо виборів 1906 р. до Київської міської думи були матеріали газет «Громадська думка» й «Киевлянин». Ці періодичні видання, підтримуючи протилежні за ідеологією політичні сили, детально висвітлювали перебіг перегонів. Особливу увагу редакції газет звертали на сенсаційні матеріали, пов'язані з порушеннями виборчого законодавства, які вочевидь найбільш цікавили читачів.

Ключові слова: Київська міська дума, вибори, гласні, виборча дільниця, «новодумці», «стародумці».

Oleh Ivanyuk, Yana Martianova

ELECTIONS TO THE KYIV CITY COUNCIL IN 1906: BASED ON PERIODICALS

The article is devoted to the elections to the Kyiv City Council in 1906, which unfolded on the backdrop of revolutionary events and were characterized by a fierce struggle between two political projects — the “New Duma” and “Old Duma” parties. Particular attention is paid to the main stages of elections’ conduct and violation of electoral law by the race participants. On the background of the revolutionary events, the citizens formed a request for “new faces” and fundamental changes in management methods. The expression of dreams of the residents of Kyiv was the “New Duma Party”, which positioned itself as a team of executives who understand the needs of the city. During the elections, significant violations of the current legislation were registered that did not allow to form the fully the all members of the Kyiv City Council. In the course of the research, it is found that the most informative materials, in terms of Kyiv City Council elections, were the materials of the newspapers “Gromadska Dumka” and “Kievlianin”. These periodicals, while supporting the ideologically opposed political forces, covered the race in detail. Newspapers’ editorial staff paid particular attention to sensational materials related to electoral law violations, which were of most interest to readers. If the “Gromadska Dumka” tried to cover the race objectively, “Kievlianin” published not only facts, but also insults and campaign materials, retranslating the ideologues of Russian nationalists.

Key words: Kyiv City Council, “Hromadska Dumka” newspaper, “Kievlianin” newspaper, elections, “novodumtsi”, “starodumtsi”.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Іванюк О., Мартянова Я., 2020

Київ протягом ХІХ ст. був адміністративним і військовим центром, чиїм завданням був контроль над приєднаною до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої Правобережною Україною. Лише з 70-х років ХІХ ст. на нього почали поширюватися права місцевого самоврядування. У 1870 р. набуло чинності Міське

положення, за яким обрана міська дума сприяла перетворенню Києва на потужний промисловий і культурний центр. Відповідно вибори до неї ставали однією з найважливіших подій життя полісу й відображалися на сторінках місцевих періодичних видань.

Дослідження Київського міського управління й самоврядування розпочалися ще за імперської

добі. Насамперед увагу вчених привертала юридичні засади функціонування органів самоврядування, фінансова діяльність дум, їх взаємодія з різними державними установами. Докладний аналіз функціонування Київської міської думи протягом 1906–1910 рр. здійснив Ф.Н. Ясногурський (Ясногурський Ф.Н., 1910). У своєму дослідженні він побіжно й дещо заангажовано окреслив особливості політичної боротьби між «новодумцями» й «стародумцями» під час виборів 1906 р. Фінансовій діяльності Київської міської думи присвячено працю О.В. Рубінштейна (Рубинштейн А.В., 1912). Структуру, склад гласних, діяльність Київської міської думи протягом 1871–1914 рр. досліджував Ю.І. Глизь (Глизь Ю.І., 2016). Разом з тим ані виборчий процес 1906 р., ані його висвітлення у періодичних виданнях Києва так і не стали окремим об'єктом розвідок.

Початок революційних подій актуалізував «українське питання», що стало однією з підвалин національно-визвольного руху. Під тиском населення імперії царат змушений був 17 жовтня 1905 р. видати маніфест, що сповіщав про жалування демократичних свобод, зокрема й свободи друку. «Тимчасові правила щодо друку» скасовували попередню цензуру для періодичних видань. Це стало поштовхом до стрімкого розвитку української преси і спроб започаткування значної кількості нових видань, зокрема й україномовних. Водночас обмежені цензурними заборонами київські газети не були спроможні критикувати ані імперську політику, ані високопосадовців, хоча законодавство не встановлювало обмежень на критику органів місцевого самоврядування.

Найбільш інформативними у питанні виборів 1906 р. до Київської міської думи були матеріали газет «Громадська думка» (її перший номер від 31 грудня 1905 р. було заборонено цензурою, проте вона відновила діяльність у 1906 р.) й «Киевлянин». «Громадська думка» — українофільське щоденне видання, що намагалося давати оперативний політичний, економічний, культурний огляд подій як в Україні, так і за її межами. Своєю чергою, газета «Киевлянин» мала консервативно-монархічне спрямування. Тому автори свідомо вибрали для висвітлення виборчого процесу до Київської міської думи ці видання, передусім зважаючи на їх протилежне ідеологічне спрямування.

Мета статті — розглянути реакцію періодичних видань міста Києва на актуальні питання, пов'язані з виборами до Київської міської думи 1906 р. й частково реконструювати виборчий процес, внаслідок якого було сформовано так звану «визвольну думу».

У 1906 р. відбулися чергові вибори гласних до Київської міської думи. Оскільки їм передувало обрання депутатів до Державної думи, місто задалегідь було готове до перегонів. Відповідно

до імператорського указу від 11 грудня 1905 р., у Києві утворили 8 виборчих дільниць, а саме: Бульварну, Двірцеву, Либідську, Лук'янівську, Печерську, «Плоску» (тобто Рівнинну), Подільську, Старокиївську (Именной Высочайший указ..., 1906. С. 49–52). Цей поділ залишився чинним і під час виборів гласних 1906 р. За кілька місяців до перегонів було створено й перевірено списки містян, які мали право голосу. Їхня чисельність визначалася у 2907 осіб (Заседание думы. Киевлянин. 1906, № 103). Право голосу мали лише ті особи, що не менше ніж рік проживали у Києві та володіли нерухомістю в місті.

Перебіг виборів регламентувався Міським положенням від 11 червня 1892 р. (Городовое положение..., 1910. С. 273–299). Процедурно цей процес був доволі складним. Спочатку на кожній з дільниць скликалися попередні збори виборців. Повідомлення особам, які мали право голосу, про час і місце проведення зібрання розсилали міський голова. Під час зборів проводилася агітація, обговорювалися програми партій і претендентів у гласні, ухвалювалися списки кандидатів. Вибори на дільницях відбувалися не одночасно. Для кожної з них Міська дума визначала окрему дату. Голосування тривало протягом дня. Виборці мали прийти на дільницю не пізніше 11.00. До 14-ої години вони обирали зі списків кандидатів тих, хто, на їхню думку, вартий балотуватися у гласні. На цьому етапі дозволялося продовжувати агітувати й переконувати опонентів. У другій половині дня відбувалося остаточне голосування, здійснювався підрахунок голосів і оголошувалися результати.

Вибори гласних було призначено з 21 квітня до 3 травня 1906 р. Офіційно про це оголосили 13 січня 1906 р. на засіданні Київської міської думи, де головував член Київської міської управи П.М. Плахов (Заседание думы. Киевлянин. 1906. № 103). Виборчий процес розгортався на тлі конкурування двох політичних проєктів — «новодумської» й «стародумської» партій. «Новодумці» у своєму складі мали різних за поглядами й переконаннями людей. До списків кандидатів у гласні увійшли як «нові обличчя», так і ті, хто мав позитивний досвід роботи у діючій міській думі. Вони не виголошували політичних гасел, позиціонуючи себе як команду господарників, які знаються на потребах Києва і киян та не бажають розвивати місто старими методами.

Свою програму «новодумці» вперше презентували 16 квітня 1906 р. у Біржовій залі, де відбулися збори виборців Старокиївської дільниці (Передвиборчі збори. Громадська думка. 1906. № 83, 85). Їх було скликано організаційним комітетом «новодумців» у складі Г. Бричкіна, І. Дьякова, С. Кучинського, В. Олтаржевського, А. Ржепецького, Н. Страдомського, Е. Екстера, Г. Ейсмана. На зборах головував почесний миро-

вий суддя, гласний діючої думи І. Дьяков. Вони розпочалися виступом А. Ржепецького. Оратор ознайомив присутніх з процедурою проведення виборів, проаналізував причини й наслідки внутрішньопартійних суперечок і розпаду фракцій, що працювали у попередніх скликаннях. Доповідач наголосив на необхідності розробити чітку й детальну програму діяльності та неухильного її виконання. Ним також пропонувалося укласти союз з купецькою групою та поляками й надати їм відповідну кількість місць у списках.

Ще один представник «новодумців» — Г. Плоховський — наполягав, що вибори мають пройти без будь-яких політичних гасел. Обґрунтовуючи цю тезу, він заявив, що серед гласних діючої думи є люди, які сприяли єврейським погромам, що спричинило іміджеві втрати. Ця заява була негативно сприйнята виборцями. Зрештою підготовлену комітетом програму деталізував Н. Страдомський (Предвыборное собрание. Киевлянин. 1906. № 106). Він зазначив, що має бути сформований однаковий підхід щодо розвитку усіх міських територій: «краще мати центр великого добре облаштованого міста, ніж центр, який хоч і отримав усі блага благоустрою, маленького міста» (Обзор деятельности Киевской городской думы..., 1910. С. 4). Доповідач наголосив на необхідності швидкими темпами розвивати околиці й передмістя Києва, сприяти створенню там осередків культури, покращувати санітарне й медичне забезпечення, реалізувати інфраструктурні проекти, зокрема будівництво каналізації й трамвайних колій. Програма передбачала облаштування тротуарів і освітлення вулиць. «Новодумці» переконували, що у недалекому майбутньому Київ має перетворитися на найпотужніший освітній і торговельно-промисловий центр імперії. Після тривалої дискусії програму було ухвалено. За оцінкою преси, під час її презентації нічого нового як окремими ораторами, так і «партією» в цілому запропоновано не було. Але зрештою цю програму активно підтримали й виборці з інших дільниць Києва.

На відміну від опонентів, «стародумці» не виголошували промов, пов'язаних з господарчими питаннями. У їхній передвиборчій риторикі домінували ідеологічні та політичні гасла. Оскільки партія формувалася Київським клубом російських націоналістів, Анатолій Савенко, один із його засновників і активних діячів, основним її завданням проголошував необхідність утворення «у російському Києві національного російського самоврядування». Водночас він не заперечував можливість коаліції з фаховими управлінцями, які мали інші політичні погляди.

Таку риторикі поділяли зовсім не всі члени клубу й прихильники «стародумців». Зокрема, київський купець Ф.Н. Ясногурський наголошував на неможливості вибудовувати співпрацю

з будь-якими «лівими». Він зазначав, що «потрібно пам'ятати, що ліві неодноразово нас, правих, обдурювали, а тому необхідно виконувати програму націоналістів, бо у іншому випадку ми знову можемо залишитися з піковим інтересом...» (Ясногурський Ф.Н., 1910. С. 10). Відповідно до цієї тези, значна частина «стародумців» артикулювала гасло: «у істинно російській думі не повинно бути ані жидів, ані ляхів, ані малоросів» (Київські вибори. Рада. 1910. № 265). Згодом, характеризуючи учасників цього політичного проекту, газета «Рада» писала: «члени цієї партії здебільшого люди неповні: хто опікся на політиці, хто на “перевитратах”, хто на бюрократичному полі. Взагалі це люди ображені, викинуті з потопаючого корабля» (Київські вибори. Рада. 1910. № 265).

Часом спонтанно утворювалися й інші тимчасові об'єднання, які змагалися з обома «партіями» і намагалися залучати до співпраці кандидатів із обох списків.

Як зазначалося раніше, волевиявленню передувала низка передвиборчих зборів. Вони були проведені з 14 до 28 квітня 1906 р. у приміщенні Київського кредитового товариства, Народній аудиторії на вул. Бульварно-Кудрявській, у Купецькому клубі, у будинку Немировського на вул. Костянтинівській тощо (Передвиборчі збори. Громадська думка. 1906. № 91).

Особливу увагу київських періодичних видань привернули збори на Либідській дільниці, що відбулися 20 квітня 1906 р. Вже на етапі організації вони нагадували аферу, яку, вочевидь, організував полковник П. Голубятніков і професор О. Ейхельман. Лише окремих виборців було запрошено офіційними листами за законно визначеною процедурою. Значна ж частина тих, хто мав право голосу, прийшла на збори або отримавши анонімне повідомлення, або зважаючи на чутки про те, що захід має відбутися.

На зборах головував адвокат Ц. Абрамович. Пізніше він стверджував, що його, хворого, підняли з ліжка й вмовили провести збори (Выборы гласных Лыбедского участка. Киевлянин. 1906. № 110). Відкриваючи засідання, Ц. Абрамович наголосив на незадовільній роботі гласних попереднього скликання. Він зазначив, що питання, які розглядалися думою, не були ґрунтовно підготовлені міською управою, а це відповідно призвело до скасування їх розгляду. Доповідач також вказав на не кваліфікованість керівництва й байдужість частини гласних до справ Києва й киян. Діяльність міської думи піддали нищівній критиці В. Волковинський й П. Залевський. Основні звинувачення стосувалися того, що облаштування центру Києва відбувалося за рахунок фінансування інших його частин. Надалі слово було надано полковнику П. Голубятнікову й професору О. Ейхельману, які взагалі не мали стосунку до Либідської дільниці, але, вочевидь, розрахову-

вали бути від неї делегованими. Однак присутні не сприйняли промову П. Голубятнікова й він змушений був її перервати. Зібрання завершилося висуненням кандидатів на посади гласних (Выборы гласных Лыбедского участка. Киевлянин. 1906. № 110).

Протягом квітня обидві партії активно агітували. «Стародумці» виголошували промови на зборах і зверталися до виборців зі шпальт газети «Киевлянин». Зокрема, напередодні виборів комітет Київської монархічної партії опублікував відозву до містян. У ній мовилося: «Від Вас, шановні виборці, залежатиме результат виборів до міської думи. Якщо ви цінуєте свої російські інтереси, якщо дороге нажите вами тяжкою працею упродовж тривалого часу майно, то обирайте людей, котрі не відмовилися від служіння російським інтересам у місті. Під час міських виборів деякі гласні, котрі вийшли із складу думи разом з особами, які не мають права брати у них участь і газетами “Киевская заря”, “Отголоски”, “Свободная мысль”, будуть переконувати обрати “новодумців” і “кадетів”... Але ми маємо надію, що кияни, що не втратили віри своїх батьків, які вміють цінувати інтереси Російської держави й російської народності, які щиро люблять свою вітчизну й свого Государя, не спокусяться. Про це вас прохають російські люди — захисники корінного російського населення Києва» (Звернення відділу Київської монархічної партії. Киевлянин. 1906. № 109).

«Новодумці» вибрали дещо іншу тактику, яка зрештою виявилася більш ефективною, ніж у опонентів. Щоб переконати виборців, вони використали не лише можливості публічних виступів, а й утворили своєрідні «летючі загони». Члени таких груп збирали неофіційні сходки містян, відвідували їхні помешкання і, спілкуючись індивідуально, давали обіцянки стрімкого розвитку тієї або тієї частини міста, вели контрагітацію, не цураючись інколи й чорного піару щодо опонентів (Ясногурський Ф.Н., 1910. С. 25–27).

Виборчий процес розпочався, як і було заплановано, 21 квітня голосуванням на Либідській дільниці. Волевиявлення відбувалося протягом дня за визначеною законодавством процедурою, що передбачала: ідентифікацію виборців, перевірку наявності у них документів для засвідчення права голосу, балотування кандидатів (голосували білими й чорними кульками), підрахунок і оголошення результатів (Киевская городская управа сим объявляет. Киевлянин. 1906. № 127).

Попри агітацію, явка виборців на усіх дільницях виявилася доволі низькою. За оцінками газети «Киевлянин», вона становила 44 %. (К выборам в городскую думу. Киевлянин. 1906. № 123). Зокрема, на найбільшій — Старокиївській дільниці — із 727 осіб, які мали право голосу, взяло

участь у волевиявленні лише 332, на Либідській з 522 — 191 особа (Выборы гласных Лыбедского участка. Киевлянин. 1906. № 110; Вибори гласних з Старокиївського участку. Громадська думка. 1906. № 96). Хоча київська преса не аналізувала причини низької явки, можливими поясненнями є: втома виборців від перегонів до Державної думи, що передували міським; акцентування уваги містян на змінах на загальнодержавному рівні, що відбувалися на тлі революційних подій і адаптація до них; незначна зацікавленість українських національних політичних партій місцевими виборами тощо.

Волевиявлення супроводжувалося численними спробами маніпуляцій та фальсифікацій. Зокрема, під час підрахунку голосів на Либідській дільниці у скриньках виявили більшу кількість кульок, ніж число присутніх виборців. У приміщенні перебували особи, які не мали права там бути. Реакцією виборців на порушення стала скарга київському губернаторові з проханням анулювати результати голосування й призначити нове (Вибори гласних. Громадська думка. 1906. № 93). На Печерській дільниці було втрачено частину списків кандидатів, яких затвердили передвиборчі збори. Їхні прізвища оголошувалися з голосу, що ускладнювало усвідомлений вибір. З'ясувалося також, що документи, надані полковником П. Голубятніковим, які закріплювали за ним право обиратися, не відповідали законодавству. Тому його було усунуто від виборчих перегонів (Выборы гласных Печерского участка. Киевлянин. 1906. № 114).

Водночас обидва політичних проекти — і «новодумці», і «стародумці» — з метою відібрати голоси у конкурентів використовували так званих «технічних кандидатів». Наприклад, від Подільської дільниці до міської думи необхідно було обрати 9 гласних. Виборці висунули на балотування 15 кандидатів. Але безпосередньо перед голосуванням з різних причин відмовилися від участі у перегонах: міський голова В. Проценко, Ф. Дитятин, Л. Кундеревиц, Г. Абрамов, Р. Більченко, С. Марчук, П. Подгурський. Як результат, до міської думи було обрано лише п'ятьох гласних: Ф. Бурчака, А. Кобця, В. Бражникова, В. Солуху, І. Бурдона (Вибори гласних з Подільського участку. Громадська думка, 1906. № 98). Схожа ситуація спостерігалася й на інших дільницях.

Вибори добігли кінця 3 травня. Переконливу перемогу отримали «новодумці». Загалом на посади гласних було запропоновано 158 кандидатів. З них 86 осіб не здобули необхідної підтримки, а ще частина зійшла з перегонів за власним бажанням (К выборам в городскую думу. Киевлянин. 1906. № 123). Було обрано лише 61-го гласного. Таким чином, повний склад Київської міської думи сформований не був. На п'яти виборчих дільницях — Либідській, Двірцевій, Подільській,

Старокиївській і Бульварній — необхідно було дообрати 19 гласних і 11 кандидатів (Вибори гласних Бульварного участку. Громадська думка. 1906. № 102). Посилаючись на статтю 53 Міського положення 1892 р., Київська міська управа визначила дати другого туру голосування. Зокрема, 15 травня вибори мали відбутися на Либідській дільниці, 17 травня — на Старокиївській, 19 травня — на Подільській, 23 травня — на Двірцевій, 26 травня — на Бульварній (Другі вибори гласних. Громадська думка. 1906. № 104).

Під час підготовки до проведення другого туру міська влада розглянула скарги на порушення законодавства під час голосування. 18 травня було заслухано справи професора О. Ейхельмана й полковника П. Голубятнікова. Вони подали апеляцію на відсторонення їх від участі у перегонах на підставі того, що надані ними довіреності від Київської контори державного банку й Києво-Печерської чоловічої гімназії було визнано такими, що не відповідають вимогам закону. Для з'ясування істини міський голова подав офіційні запити до цих установ. Зрештою було встановлено, що професор О. Ейхельман лише тимчасово обіймав одну з посад. Станом на 2 травня, коли відбувалося голосування, він вже не був співробітником банку, тобто втратив виборче право. У зв'язку з цим скарга залишилася без задоволення. Власне, на тих самих підставах було відмовлено в апеляції і полковнику П. Голубятнікову (Постановление губернского по городским делам присутствия. Киевлянин. 1906. № 138).

Не залишилося поза увагою й звернення до губернатора частини виборців Либідської дільниці, які просили анулювати результати волевиявлення. Проаналізувавши перебіг голосування і скарги, що надійшли, 13 травня 1906 р. Київське губернське у міських справах присутствіє ухвалило скасувати вибори в цілому (Скасовані городські вибори. Громадська думка. 1906. № 111). Таке рішення спричинило жваві дискусії як у пресі, так і серед містян. Зокрема, газета «Киевлянин» опублікувала лист читача з негативною реакцією на постанову. У ньому йшлося про порушення виборчого законодавства й маніпуляції зі списками виборців, що припустилося губернське присутствіє (К вопросу о выборах. Киевлянин. 1906. № 150). Автор листа наполягав на тому, що постанову про скасування результатів виборів порушувала статті 39–49 Міського положення 1892 р. (Городовое положение..., 1910. С. 273–299).

Попри вмотивовану критику, нові вибори було проведено з 19 травня до 7 червня 1906 р. «Новодумці» та «стародумці» повернулися до посиленої агітації. У приміщеннях і коридорах думи знову збиралися діючі гласні та ті, кого було обрано під час перегонів, результати яких скасували. Частина з них висловлювала своє незадоволення призначенням повторного голосування

й обговорювала можливість оскарження цього рішення у Санкт-Петербурзі. Інші наголошували на його справедливості. Однак більшість посіла нейтральну позицію (Выборы гласных по Старокиевскому участку. Киевлянин. 1906. № 138).

Під час виборчого процесу опоненти намагалися максимально врахувати досвід попередніх перегонів. «Новодумці» запропонували кандидатами тих, хто вже здобув підтримку виборців під час скасованого раніше голосування. «Стародумці» майже цілком переформували власні списки. На окремих дільницях, створивши нові проекти, конкурувати з ними намагалися ті, кого партії виключили з переліку кандидатів. Зокрема, І. Сікорський, який балотувався по Старокиївській дільниці, презентував власний виборчий список, що складався із 28 осіб. Він агітував під гаслом: «рекомендуються у гласні найвідоміші громадяни м. Київ» (Выборы гласных по Старокиевскому участку. Киевлянин. 1906. № 138).

Нові вибори мало чим відрізнялися від попередніх. Вони відбувалися за звичною процедурою й так само супроводжувалися низькою явкою, спробами фальсифікацій і скандалами. Необхідну кількість гласних було обрано лише на Печерській дільниці. Ними оголошено — П. Плахова, В. Леснера, І. Станкова, П. Голубятнікова (Вибори гласних в Печерському участку. Громадська думка. 1906. № 126).

В останній день виборів, 7 червня 1906 р., місто опинилося перед загрозою чергового скасування результатів волевиявлення. Цього разу приводом стало рішення міського голови В. Проценка. Він оголосив, що на Бульварній дільниці гласних обиратимуть за новим законом, ухваленим Державною радою 19 квітня та затвердженим царем (Вибори гласних від Бульварної дільниці. Громадська думка. 1906. № 131). Відповідно до його положень: «1. Замість голосування кульками гласних необхідно обирати записками, які на прилюдних зборах роздає голова зборів. Виборці, вписавши на записках кандидатів, згортають їх і кладуть до виборчих скриньок. 2. Вибраними у гласні вважаються ті, за кого подано найбільше голосів, навіть якщо голосувало менше половини виборців. Якщо двох гласних обирають однаковою кількістю голосів, між ними проводиться жеребкування. На наступний день після виборів на прилюдних зборах лічать голоси і записують результат у виборчі списки (Про вибори гласних. Громадська думка. 1906. № 129). Таким чином, на окремій дільниці вибори відбулися за новими правилами. Гласними оголосили: Ф. Никифорова, Л. Білогриць-Котляревського, З. Сіренка, С. Лесіша, П. Володимирова. Кандидатом обрано П. Стахова (Вибори гласних від Бульварної дільниці. Громадська думка, 1906. № 131).

Нелегітимне рішення В. Проценка загострило політичну боротьбу. Зокрема, Н. Добринін подав

у київське міське присутствіє скаргу, що у виборах на Старокиївській дільниці, у порушення закону, взяло участь 17 осіб. Він наполягав на виключенні зі списків семи гласних, які, на його думку, не мали бути обрані (Протест проти виборів. Громадська думка. 1906. № 124). Черговий скандал розгорнувся навколо особи полковника П. Голубятнікова. 8 червня один із виборців Печерської дільниці подав скаргу губернаторові щодо порушень виборчого процесу. На його думку, П. Голубятніков не мав бути допущений до виборів 2 червня. Він наголошував, що на виборчі збори полковник з'явився як опікун малолітніх Володимира й Любові Рибінських. Заявник переконував, що документи про опікунство є фіктивними й сфальшовані головою сирітського суду професором О. Ейхельманом. Згадувалося, що П. Голубятніков вже намагався потрапити до думи за недійсними документами. Рішення сирітського суду про призначення опікуна мало місце 1 червня, а необхідні документи було отримано й завірено П. Голубятніковим вже у день виборів. Такі дії порушували статтю 26 Міського положення. Окрім того, у скаргі наголошувалося, що полковника було допущено до виборів як представника навіть не Володимира й Любові, а неповнолітнього Миколи Рибінського. Але, відповідно до законодавства, неповнолітні не можуть самостійно делегувати виборче право (Жалоба на участие в выборах П.В. Голубятникова. Киевлянин. 1906. № 157). Зрештою за рішенням губернського у міських справах присутствія П. Голубятнікова виключили зі списків гласних. Водночас було визнано, що міський голова припустився помилки, і результати голосування по Бульварній дільниці скасували. Губернське у міських справах присутствіє пояснило, що довибори гласних мають розпочатися 12 червня й проходити за тим самим законом, що й основні («Помилка» городського голови. Громадська думка, 1906. № 134). Про ситуацію навколо волевиявлення газета «Громадська думка» писала: «вибори ці боротьба на смерть між “стародумцями” й “новодумцями” (Додаткові вибори городських гласних. Громадська думка. 1906. № 13).

Зрештою виборчі перегони завершилися 23 червня голосуванням на Бульварній дільни-

ці. Унаслідок волевиявлення киян на восьми виборчих дільницях до Київської міської думи було обрано 73 гласних і 12 кандидатів³⁰. Процес формування нового складу Київської міської думи завершився виборами міського голови. Вони відбулися під час зборів гласних — 18 липня 1906 р. На засіданні були присутні 68 осіб. Міським головою обрали І. Дьякова. Заступником міського голови став Ф. Мацон, а його заступником — А. Ржепецький (Вибори городського голови. Громадська думка. 1906. № 166).

Таким чином, вибори гласних до Київської міської думи тривали з квітня до липня 1906 р. На тлі революційних подій містянами було сформовано запит на «нові обличчя» й фундаментальні зміни методів управління. Виразниками мрій жителів Києва стала «новодумська» партія, яка, як не дивно, зважаючи на актуалізацію «українського питання» та тогочасні виклики, не проголошувала політичних гасел. Її представники позиціонували себе як команду господарників, свідомих потреб міста. Зрештою їм вдалося перемогти «стародумців», чия виборча програма базувалася на консервативних гаслах — російський народ, самодержавство, віра — й отримати переважну більшість місць. Хоча самі перегони викликали неабияку цікавість містян, явка виборців була достатньо низькою. Під час виборчого процесу було зафіксовано суттєві порушення чинного законодавства і з боку міської управи й міського голови, і з боку виборців, зокрема: «вкидання» кульок, висування «технічних кандидатів», підробка документів, що надавали право голосу, «чорний» піар, маніпуляції. Наслідком волевиявлення стало формування нового складу гласних міської думи, які й визначали основні напрями розвитку Києва протягом 1906–1910 рр.

Київські періодичні видання, підтримуючи протилежні за ідеологією політичні сили, регулярно публікували матеріали, пов'язані з виборчими перегонами: висвітлювали перебіг передвиборчих зборів і голосування, подавали списки кандидатів та програми конкуруючих політичних проєктів. Особливу увагу редакції газет звертали на сенсаційні матеріали, пов'язані з порушеннями виборчого законодавства, що вочевидь найбільш цікавили читачів.

ДЖЕРЕЛА

1. Бубнов Н.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. К.: Тип. «Акционерного общества Пётр Барский в Киеве», 1909. 38 с.
2. Городовое положение 11 июня 1892 г. Свод законов Российской Империи. Москва, 1910. Т. 2, кн. 1.
3. Вибори гласних. *Громадська думка*. 1906. № 101. 4 травня.
4. Вибори гласних Бульварного участку. *Громадська думка*. 1906. № 102. 5 травня.
5. Вибори гласних від Бульварної дільниці. *Громадська думка*. 1906. № 131. 9 червня.

³⁰ Див. докладно Состав гласных новой думы. Киевлянин. № 172. 24 червня.

6. Вибори гласних в Печерському участку. *Громадська думка*. 1906. № 126. 3 червня.
7. Вибори гласних з Лук'янівки. *Громадська думка*. 1906. № 93. 25 квітня.
8. Вибори гласних з Лук'янівського участку. *Громадська думка*. 1906. № 94. 26 квітня.
9. Вибори гласних з Старокиївського участку. *Громадська думка*. 1906. № 96. 28 квітня.
10. Вибори гласних з Печерську. *Громадська думка*. 1906. № 94. 26 квітня.
11. Вибори гласних з Печерського участку. *Громадська думка*. 1906. № 95. 27 квітня.
12. Вибори гласних з Подільського участку. *Громадська думка*. 1906. № 97. 29 квітня.
13. Вибори гласних з Подільського участку. *Громадська думка*. 1906. № 98. 30 квітня.
14. Выборы гласных Лыбедского участка. *Киевлянин*. 1906. № 110. 22 апреля.
15. Выборы гласных Печерского участка. *Киевлянин*. 1906. № 114. 26 апреля.
16. Выборы гласных Подольского участка. *Киевлянин*. 1906. № 117. 29 апреля.
17. Выборы гласных по Старокиевскому участку. *Киевлянин*. 1906. № 115. 27 апреля.
18. Выборы гласных по Старокиевскому участку. *Киевлянин*. 1906. № 138. 20 мая.
19. Вибори гласних у думу. *Громадська думка*. 1906. № 90. 21 квітня.
20. Вибори гласних. *Громадська думка*. 1906. № 93. 25 квітня.
21. Вибори городского головы. *Громадська думка*. 1906. № 166. 20 липня.
22. Глизь Ю.І. Київська Міська Дума: структура, склад гласних, діяльність 1871–1914 років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія. Київ, 2016. 234 с.
23. Додаткові вибори городських гласних. *Громадська думка*. 1906. № 13. 14 червня.
24. Другі вибори гласних. *Громадська думка*. 1906. № 104. 7 травня.
25. Жалоба на участие в выборах П.В. Голубятникова. *Киевлянин*. 1906. № 157. 9 июня.
26. Заседание думы. *Киевлянин*. 1906. № 103. 15 апреля.
27. Обращение отдела Киевской монархической партии. *Киевлянин*. 1906. № 109. 21 апреля.
28. Именной Высочайший указ «О выборах в Государственную Думу». Памятная книжка Первой Государственной Думы. Санкт-Петербург: Типография Шестаковского, 1906. Вып. 3. С. 49–52.
29. Исключение полковника П.В. Голубятникова из числа лиц, выбранных в гласные нового состава думы. *Киевлянин*. 1906. № 170. 22 июня.
30. К выборам в городскую думу. *Киевлянин*. 1906. № 123. 5 мая.
31. К вопросу о выборах (Письмо в редакцию). *Киевлянин*. 1906. № 150. 2 июня.
32. Київські вибори. *Рада*. 1910. № 265. 4 грудня.
33. Киевская городская управа сим объявляет. *Киевлянин*. 1906. № 127. 9 мая.
34. Нові вибори гласних. *Громадська думка*. 1906. № 112. 17 травня.
35. Нові гласні. *Громадська думка*. 1906. № 116. 21 травня.
36. Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. Издание группы гласных думы. Киев: Тип. Р.К. Лубковского, 1910. 118 с.
37. Передвиборчі збори. *Громадська думка*. 1906. № 83. 13 квітня.
38. Передвиборчі збори. *Громадська думка*. 1906. № 85. 15 квітня.
39. Передвиборчі збори. *Громадська думка*. 1906. № 91. 22 квітня.
40. «Помилка» городского головы. *Громадська думка*. 1906. № 134. 13 червня.
41. Постановление губернского по городским делам присутствия. *Киевлянин*. 1906. № 138. 20 мая.
42. Предвыборное собрание. *Киевлянин*. 1906. № 106. 18 квітня.
43. Про вибори гласних. *Громадська думка*. 1906. № 129. 7 червня.
44. Протест проти виборів. *Громадська думка*. 1906. № 124. 1 червня.
45. Рубинштейн А.В. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. *Отдельный оттиск «Известий киевской городской думы»*. 1912. № 3–4. 55 с.
46. Скасовані городські вибори. *Громадська думка*. 1906. № 111. 16 травня.
47. Состав гласных новой думы. *Киевлянин*. 1906. № 172. 24 червня.
48. Ясногурский Ф.Н. Характеристика деятельности Киевского городского общественного управления за истекающее четырехлетие 1906–1910. К.: Типография И.И. Врублевский и Т.В. Озеров, 1910. 143 с.

REFERENCES

1. Bubnov, N. M. (1909). K voprosu o preobrazovanii nashego gorodskogo obshhestvennogo upravleniia. Kyiv [in Russian].
2. Gorodovoe polozhenie 11 iyunia 1892 g. 2. (1910). *Svod zakonov Rossiiskoi Imperii*, Moskva, T. 2, Kn. 1, pp. 273–299 [in Russian].
<http://civil.consultant.ru/reprint/books/172/>
3. Vybery hlasnykh. (1906). *Hromadska dumka*, 101, 4 travnia [in Ukrainian].
4. Vybery hlasnykh Bulvarnoho uchastku. (1906). *Hromadska dumka*, 102, 5 travnia [in Ukrainian].

5. Vybery hlasnykh vid Bulvarnoho uchastku. (1906). *Hromadska dumka*, 131, 9 chervnia [in Ukrainian].
6. Vybery hlasnykh v Pecherskomu uchastku. (1906). *Hromadska dumka*, 126, 3 chervnia [in Ukrainian].
7. Vybery hlasnykh z Lukianivky. (1906). *Hromadska dumka*, 93, 25 kvitnia [in Ukrainian].
8. Vybery hlasnykh z Lukianivskoho uchastku. (1906). *Hromadska dumka*, 94, 26 kvitnia [in Ukrainian].
9. Vybery hlasnykh z Starokyivskoho uchastku. (1906). *Hromadska dumka*, 96, 28 kvitnia [in Ukrainian].
10. Vybery hlasnykh z Pechersku. (1906). *Hromadska dumka*, 94, 26 kvitnia [in Ukrainian].
11. Vybery hlasnykh z Pecherskoho uchastku. (1906). *Hromadska dumka*, 95, 27 kvitnia [in Ukrainian].
12. Vybery hlasnykh z Podilskoho uchastku. (1906). *Hromadska dumka*, 97, 29 kvitnia [in Ukrainian].
13. Vybery hlasnykh z Podilskoho uchastku. (1906). *Hromadska dumka*, 98, 30 kvitnia [in Ukrainian].
14. Vybery glasnykh Lybedskogo uchastka. (1906). *Kievlianin*, 110, 22 aprelia [in Russian].
15. Vybery glasnykh Pecherskogo uchastka. (1906). *Kievlianin*, 114, 26 aprelia [in Russian].
16. Vybery glasnykh Podolskogo uchastka. (1906). *Kievlianin*, 117, 29 aprelia [in Russian].
17. Vybery glasnykh po Starokievskomu uchastku. (1906). *Kievlianin*, 115, 27 iiunia [in Russian].
18. Vybery glasnykh po Starokievskomu uchastku. (1906). *Kievlianin*, 138, 20 maia [in Russian].
19. Vybery hlasnykh u dumu. (1906). *Hromadska dumka*, 90, 21 kvitnia [in Ukrainian].
20. Vybery hlasnykh z Lukianivky. (1906). *Hromadska dumka*, 93, 25 kvitnia [in Ukrainian].
21. Vybery horodskoho holovy. (1906). *Hromadska dumka*, 166, 20 lypnia [in Ukrainian].
22. Hlyz, Yu. I. (2016). Kyivska Miska Duma: struktura, sklad hlasnykh, diialnist 1871–1914 rokiv. [Kyiv City Council: structure, membership of deputies, activity 1871–1914] (Candidate's thesis) [in Ukrainian].
23. Dodatkovy vybery horodskykh hlasnykh. (1906). *Hromadska dumka*, 13, 14 chervnia [in Ukrainian].
24. Druhi vybery hlasnykh. (1906). *Hromadska dumka*, 104, 7 travnia [in Ukrainian].
25. Zhaloba na uchastie v vyborakh P.V. Golubiatnikova. (1906). *Kievlianin*, 157, 9 iiunia [in Russian].
26. Zasedanie dumy. (1906). *Kievlianin*, 103, 15 aprelia [in Russian].
27. Obrashchenie ot dela Kievskoi monarkhicheskoi partii. (1906). *Kievlianin*, 109, 21 aprelia [in Russian].
28. Imennoi Vysochaishii ukaz «O vyborakh v Gosudarstvennuiu Dumu». (1906). *Pamiatnaia knizhka Pervoi Gosudarstvennoi Dumy*. Sankt-Peterburg, Vyp. 3, pp. 49–52 [in Russian].
29. Iskluchenie polkovnika P.V. Golubiatnikova iz chisla lits vybrannykh v glasnyie novogo sostava dumy. (1906). *Kievlianin*, 170, 22 iiunia [in Russian].
30. K vyboram v gorodskuiu dumu. (1906). *Kievlianin*, 123, 5 maia [in Russian].
31. K voprosu o vyborakh (Pismo v redaktsiiu). (1906). *Kievlianin*, 150, 2 iiunia [in Russian].
32. Kyivski vybery. (1910). *Rada*, 265, 4 hrudnia [in Ukrainian].
33. Kievskaiia gorodskaiia uprava sim obiavliaiet. (1906). *Kievlianin*, 127, 9 maia [in Russian].
34. Novi vybery hlasnykh. (1906). *Hromadska dumka*, 112, 17 travnia [in Ukrainian].
35. Novi hlasni. (1906). *Hromadska dumka*, 116, 21 travnia [in Ukrainian].
36. Obzor deyatelnosti Kievskoi gorodskoi dumy za chetyrehletie 1906–1910 gg. (1910). *Izdanie gruppy glasnykh dumy*, Kyiv [in Russian].
37. Peredyvborchi zbory. (1906). *Hromadska dumka*, 83, 13 kvitnia [in Ukrainian].
38. Peredyvborchi zbory. (1906). *Hromadska dumka*, 85, 15 kvitnia [in Ukrainian].
39. Peredyvborchi zbory. (1906). *Hromadska dumka*, 91, 22 kvitnia [in Ukrainian].
40. «Pomyłka» horodskoho holovy. (1906). *Hromadska dumka*, 134, 13 chervnia [in Ukrainian].
41. Postanovlenie gubernskogo po gorodskim delam prisutstviia. (1906). *Kievlianin*, 138, 20 maia [in Russian].
42. Predvybornoie sobranie. (1906). *Kievlianin*, 106, 18 aprelia [in Russian].
43. Pro vybery hlasnykh. (1906). *Hromadska dumka*, 129, 7 chervnia [in Ukrainian].
44. Protest proty vyboriv. (1906). *Hromadska dumka*, 124, 1 chervnia [in Ukrainian].
45. Rubinshtein, A. V. (1912). Blizhaishie zadachi ekonomicheskoi politiki g. Kiev. *Izvestii kievskoi gorodskoi dumy*, 3–4 [in Russian].
46. Skasovani horodski vybery. (1906). *Hromadska dumka*, 111, 16 travnia [in Ukrainian].
47. Dopolnitelnye vybery glasnykh po Dvorcovomu uchastku. (1906). *Kievlianin*, 172, 24 iiunia [in Russian].
48. Yasnogurskii, F. N. (1910). Kharakteristika deiatelnosti Kievskogo gorodskogo obshchestvennogo upravleniia za istekaiushchee chetyrehletie 1906–1910. Kyiv [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 29.03.2020 р.

Руслан Куцук

ORCID iD 0000-0001-5631-9385

Богдан Безпалько

ORCID iD 0000-0002-6081-2428

УДК 94(100)"1914/1918":[341.238(470+477):355.244.1]

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.10

«ДЕМОНІЗАЦІЯ» ВОРОГА ЯК ПРИЙОМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено особливості формування російською владою негативного образу ворога серед населення українських земель Правобережжя у 1914–1917 рр. Встановлено, що в умовах війни Російська імперія усвідомлювала необхідність проведення вдалої інформаційної політики як запоруки успіху в боротьбі. Одним із ключових напрямів у цьому контексті було формування негативного образу німців та їхніх союзників. З цієї метою влада через різні механізми інформаційного впливу на суспільство практикувала використання такого прийому пропаганди, як «демонізація». Її основним завданням було не лише сформувати негативний образ ворога, а й перевести в площину релігійно-догматичного протистояння добра зі злом та зіткнення двох світів: російського — цивілізованого і германського — варварського.

Ключові слова: «демонізація», ворог, інформаційний прийом, пропаганда, Російська імперія, Правобережжя, Перша світова війна.

Ruslan Kutsyk, Bohdan Bezpalko

"DEMONIZATION" OF THE ENEMY AS METHOD OF RUSSIAN IMPERIAL PROPAGANDA DURING THE FIRST WORLD WAR

The article deals with the main features of creating the negative image of the enemy by the Russian imperial authorities among the population of the Ukrainian lands of the Right Bank of Ukraine in 1914–1917s. The relevance and current state of scientific development of the problem are indicated in the article as well. It is found that during the war, the Russian Empire authorities were aware of high importance specific information campaign as a successful method of struggle. And one of the key areas in this context was connected with the negative image of the Germans and their allies. For this purpose, the authorities, through various mechanisms of informational influence on the society, in practice using of such method of propaganda as "demonization", whose main task was not simply to form a negative image of the enemy, but to transform it into the plane of religious and dogmatic confrontation of good with evil and the collision of two worlds: Russian as civilized and German as barbaric. The key ideas of the method were: Germany, led by William II, the main culprit of the war; the German army and its allies committed immoral acts, manifested by numerous "atrocities" against civilians and prisoners of war; the Germans and their allies are nothing but absolute evil and the barbarians of the twentieth century, who seek to destroy the civilized world and to enslave free nations. During the war, such theses were not just widespread in society, but became a mass product of the Empire's propaganda.

Key words: demonization, enemy, information method, propaganda, Russian Empire, Right Bank of Ukraine, World War I.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Куцук Р., Безпалько Б., 2020

Перша світова війна започаткувала новий етап в історії інформаційної політики. Країни-учасниці конфлікту усвідомлювали необхідність протистояння у всіх напрямках, а тому активно розробляли її власні концепції. Спільним для всіх країн було одне — розмежування понять «свій» — «чужий» та чітке окреслення контурів портрету ворога. Для Російської імперії головним

супротивником виступила Німеччина, за якою і було закріплено поняття «чужий». Імперська влада розуміла, що лише оголошення того, проти кого ведеться боротьба, не є достатнім для успіху, необхідно було закріпити у суспільній свідомості виразно негативного, демонізованого образу ворога без людського обличчя. Особливо це стосувалося населення українських губерній Правобережжя, де через спільний кордон з Австро-Угор-

щиною та близькість до лінії фронту було оголошено воєнний стан.

Проблематика формування образу ворога в Російській імперії не є новою в історіографії. Перші спроби якісного аналізу було зроблено ще в 1990-х роках, проте ґрунтовний підхід до висвітлення питання розпочався лише в останнє десятиріччя, що зумовлено «круглими» датами, а саме сторіччям від початку Першої світової війни. У роботах О. Сенявської розглянуто соціокультурну й психологічну специфіку сприйняття поняття «чужого» в суспільній свідомості за воєнних умов. Авторка виділяє два ключових етапи у формуванні образу ворога: перший (початковий), коли увага друку була зосереджена на обвинуваченні противника в початку війни, та другий, коли преса активно демонструвала суспільству аморальний і злочинний характер ворога. Для матеріалів цього напрямку притаманно зображення ворога у вигляді звіра, чудовиська, дикуна, варвара тощо (Сенявская, 1997. С. 63).

Початковому етапі війни (1914–1915) присвячені праці І. Богомоллова (2015) і С. Неліповича (2016). У них висвітлюються особливості формування образу ворога в російській періодичній літературі та специфіка здійснення антинімецької пропаганди в Російській імперії на регіональному рівні. Основні сюжетно-тематичні лінії російської пропаганди щодо Німеччини, її імператора, народу та армії, які відобразилися у поезії воєнної тематики, а саме у віршованій прозі на шпальтах київських газет, окреслено І. Басенком (2014). Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни зокрема й деякі аспекти «демонізації» ворога представлені у роботі Л. Питльованої (2010).

Метою статті є розгляд особливостей використання російською імперською владою такого інформаційно-пропагандистського прийому, як «демонізація» ворога, визначити його цільове призначення та змістове наповнення.

Під час аналізу основних засад формування образу ворога важливу роль відіграє історична імагологія, що базується на культурологічному підході й об'єктом свого вивчення ставить проблему формування образу «свій» — «чужий». В основі концепції лежить ідея про те, що кожна культура поділяється на «свою» і «чужу», при цьому «своя» сприймається як «природна» і зрозуміла, а «чужа» — як «штучна» та незрозуміла. Досить часто образи, що формуються у суспільстві, набувають рис стереотипів — спрощених, інколи жорстких, усталених уявлень про людину, спільноту, культуру тощо (Сенявская, 2006. С. 8). Зазначимо, що кількість та стійкість останніх за-

лежить від рівня інформаційної культури людини та її особистого життєвого досвіду: чим він менший, тим більш консервативними та упередженими є стереотипи.

У роки Першої світової війни головним антагоністом у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії постала Німеччина, за якою і було закріплено ярлик «чужий» та негативний образ, що містив широкий спектр стереотипів. Важливим є той факт, що до початку світового конфлікту німецька культура розцінювалася як зразок для наслідування з високим рівнем розвитку, а під час війни — як рудимент булого варварства та загроза цивілізованому світу. Серед основних причини такого кардинального перевертання поглядів був посилений цензурний контроль й обмеженість у доступі до правдивої інформації, що призводило до незнання та поширення серед населення жаху перед німецько-австрійським «окупантом».

З боку центрального уряду й місцевої губерньської та жандармської адміністрації було розроблено низку обов'язкових нормативно-правових актів, що на законодавчому рівні закріплювали антинімецьку й антиавстрійську позицію в суспільстві. До прикладу, 2 січня 1915 р. начальник київського військового округу В. Троцький видав обов'язкову постанову, за якою на території українських губерній Правобережжя, де був оголошений воєнний стан, заборонялося: вживати німецьку, угорську й турецьку мови у державних і приватних закладах, у приватних розмовах, на вулиці, у крамницях і будь-якому іншому громадському місці; розвішувати вивіски та оголошення торговельних підприємств; надавання банківськими конторами та іншими закладами документів різного штибу (квитанцій, довідок тощо); публічне виконання будь-де творів, розповідей, куплетів пісень цими мовами³¹. Наказ Окремого корпусу жандармів від 27 березня того ж року зобов'язував місцеві жандармські поліцейські управління залізниць зняти всі розміщені на станціях плакати з рекламою виробів німецьких й інших фірм тих держав, які воювали з Росією³². Такі заходи одночасно підкреслювали необхідність боротьби з внутрішнім «німецьким засиллям» і важливість підтримки власної «національної» культури, мови, літератури, купувати товари російського виробництва, а не німецького.

За умов війни «демонізація» ворога стала одним із головних прийомів маніпуляції суспільною свідомістю. Основна його суть полягала у висвітленні ворога з негативної сторони та демонстрації зневажання ним загальноприйнятих моральних цінностей і правових норм. З метою обґрунту-

³¹ Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДІАК України). Ф. 285. Оп. 1. Спр. 628. Арк. 2.

³² ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 234.

вання подібних тверджень було створено систему символіко-історичних порівнянь, де Німеччина та Австро-Угорщина постали як «світ варварства та далекого минулого», а Росія та її союзники — як «світ сучасної культури»: «Германське нашествя на мирні країни Європи спільним голосом майже світової суспільної думки оцінюється як спроба варварів знищити європейську культуру... в цій війні зустрічаються два світи: світ сучасної культури в уособленні потрійного союзу й світ далекого минулого — світ легенд із тевтобургських лісів... Проти варварства, вкритого димкою легендарності, висувається щит європейського розуму...» (Затмение тевтонского разума, 1914. 31 июля. С. 1).

Український громадсько-культурний діяч, перекладач та публіцист Леонід Жебуньов у листі до Євгена Чикаленка від вересня 1915 р. щодо цієї ситуації писав: «...мене вражає і жахає не те, що робиться на полі війни (це скрізь і на всякій війні буває), а те, що говориться, пишеться і діється в самій Германії відносно “неприятеля” і в “неприятельських” державах відносно німців, і це ж усе йде од окраси громадськості — вчених, літераторів, поетів, художників, музикантів. Оце “варварство” вражає страхом за поступ людства. Прочитайте в 6-й книзі “Русских Записок” статті Майского “В тылу Германии”, як німці визнають себе “божественним народом”, поети складають оди на честь 42 сантиметрової гармати, знамениті історики твердо переконані в тому, що германська нація повинна панувати над усім світом, с-деки енергійно підтримують божевільного Вільгельма, в нас теж ганебно бойкотують геніальних німецьких вчених, музикантів, поетів тощо. От в чому жах, те, що нищить моральні цінності, от од чого мене вгоняє в холодний піт... Це ж озвіріння, поворот до часів дичини... Правда, що це тимчасово, але ж покоління виростуть в такому кошмарі, то які з них будуть люди!...» (Цит. за: Старовойтенко, 2015. С. 184–185).

Критика німецької нації та культури стала систематичним явищем російської преси. У статті «Где же “великая нация”?» стверджувалося: «...ми маємо в особі Німеччини не шляхетного, рівного нам по культурі духа, противника, а грубий, жорстокий уламок тих варварів, що, одягнувшись у звірячі шкури, на скажених конях з божевільною ярістю знищували давню культуру... Це не війна, це розбійницькі та бешкетні напади, в яких немає меж злоби» (Каталей, 1914. С. 1–2). Німеччина постала в образі головного світового ворога, якого слід знищити, оскільки його існування загрожує усьому людству: «...війна припиниться лише в той момент, коли Німеччина — ворог роду людського — почне корчитися в муках агонії і стане нездатною шкодити людству. Взагалі ХХ ст. випадає рідкісне щастя забезпечити благополуччя всього світу шляхом знищення

Німеччини» (Морис Метерлинк о будущем, 1916. 9 января. С. 2).

Показовим явищем для преси українських правобережних губерній було подання інформації про різноманітні звірства німців та австрійців. Зазвичай це були повідомлення та короткі замітки про насильство німецьких солдатів над мирним населенням, руйнування історичних архітектурних будівель, знищення населених пунктів тощо. Зауважимо, що важливу роль у розповсюдженні тих чи тих повідомлень про ворога відігравав географічний фактор. Оскільки бойові дії велися в основному за межами Російської імперії, то більшість інформаційного контенту стосувалася подій за кордоном. Через це на сторінках українських газет публікувалися спочатку в основному факти про жорстокості німців щодо населення окупованих територій Бельгії та Франції: «Німці після захоплення Намюра [місто в Бельгії] влаштували мирному населенню криваву баню. Розгромлено 250 приватних будинків» (Кровавая баня, 1914. 18 августа. С. 2); «Німці здійснюють діяння найбільшого варварства в зачищених ними селах Верхнього Ельзасу [територія Франції]. В Данемарі будинки виявилися спаленими. Вулиці заповнені трупами розстріляних жителів» (Зверства немцев, 1914. 4 августа. С. 1).

Проте надалі, у зв'язку із німецько-австрійським наступом та поразками російської армії на Східному фронті, засоби інформації автоматично переорієнтувалися на висвітлення германських звірств, що безпосередньо уже стосувалися імперії. Як зазначає Е. Абдрашитов, тема німецьких звірств деякий час була далекою і не торкалася Росії. Але події у польському м. Каліш, яке, власне, було першим містом імперії, зайнятим противником, продемонстрували суспільству близькість ворога. Відповідно до просування німецької армії тематика звірств ворога розширювалася географічно (Абдрашитов, 2015. С. 193–194).

Чим активнішими були дії німецько-австрійської армії, тим більше емоційно-забарвленими та антигуманними ставали повідомлення в друкованих засобах. Наприклад, 3 серпня 1914 р. у київській газеті «Последние новости» була опублікована стаття такого змісту: «Прибулі з Каліша розповідають, що німці на очах батька згвалтували двох єврейських дівчат. Батько в гніві сказав, що Господь покарає насильників. Батька розстріляли» (Зверства немцев, 1914. 3 августа. С. 1). Особливо у пропаганді акцентувалася особлива розлюченість німців щодо росіян: «Тільки-но почалася війна, а німці вже остогидили: вони розстрілюють російських жінок і дітей, вони ображають російських сановників і навіть осіб особливо високого положення» (Немецкие зверства, 1914, 29 июля. С. 1).

Звірства приписувалися не тільки німцям, а й іншим їхнім союзникам. Як-от, 23 вересня

1915 р. у газеті «Юго-Западный край», офіційному органі Вінницької міської думи, було опубліковано статтю про злочини турків: «...в Бітлісі 12000 вірмен перерізані і кинуті в раніше приготовлені ями... в [Мушській] долині жило 120000 вірмен, із яких в Росію врятувалося близько п'яти тисяч. Частина жителів долини встигнула втекти в Сасунські гори. Ті, що залишилися, були оточені і частиною вирізані, частиною спалені у будівлях, облитих керосином, а частиною заживо зариті в глибокі ями...» (Зверства турок, 1915. 23 сентября. С. 1). З іншої замітки дізнаємося про насильство болгарської армії: «В одному тільки Прилепському окрузі болгар повністю зруйнували цілі села... Чотири болгарських воеводи — Арса Іованович, Стефан Нача, Стойле і Спірович — отримали наказ спалити Поречський округ і перебити його жителів...» (В Сербии, 1916. 25 марта. С. 2). Статті такого спрямування на той час були сталою нормою для всіх періодичних видань. Проте слід зазначити, що «Киевская мысль» щодо пропаганди демонізації ворога була досить ліберальною порівняно з іншими суспільно-політичними газетами Південно-Західного краю. Кількість публікацій про звірства німців та їхніх союзників на її шпальтах була досить незначною.

Ще однією темою для обговорень та дискусій у пресі було питання військовополонених. У газетах розміщувалися замітками про складні умови перебування російських солдат у полоні: «В одному із сіл в окрузі Бржезінь, Петроковської губернії, німці перетворили костел в тюрму для полонених, котрих тримали декілька днів, попри мороз у декілька градусів, забравши в них перед тим весь теплий одяг і залишивши полонених майже у білизні. Їх також морили голодом... Полонені були засуджені на голодну смерть...» (В Царстве Польском, 1914. 19 ноября. С. 5).

Часто для посилення експресії редактори друкованих видань практикували використання деталізації жорстоких дій німців щодо полонених. Як-от, 19 лютого 1917 р. у газеті «Жизнь Воляни» була опублікована стаття з таким змістом: «У таборі військовополонених у Мангеймі мав місце такий випадок... часові ударами прикладів збили з ніг всіх унтерофіцерів і на очах гарнізону почали звірське побиття, при цьому солдати копали штиками лежачих на землі унтерофіцерів. Розправа тривала з 5 год 45 хв до 7 год 17 хв ранку; в результаті на землі сформувалася суцільна маса із 60 повалених в купу тіл. Німецький офіцер вибрався на цю гекатомбу і пройшовся по ній, наносячи удари шаблею; вбиті були залишені на місці...» (Зверства германцев, 1917. 19 февраля. С. 3).

Поширеним сюжетом друкованих засобів інформації було жорстоке ставлення німців до поранених солдатів: «Після захоплення німцями міста,

кілька германських солдатів увірвалися в лазарет і здійснили по поранених два залпових вистріли, якими кількох осіб було вбито і багато поранено» (Зверства германцев, 1917. 26 января. С. 2). Це був образ значної пропагандистської сили. Оскільки, згідно з Першою Женевською конвенцією, прийнятою ще 22 серпня 1864 р., поранені військовополонені користувалися особливим статусом, зокрема й у момент отримання медичної допомоги. Як відзначалося в одній із тогочасних публікацій «Киевской земской газете»: «заборонялося, наприклад, стріляти по ворожих госпіталях, бо поранений уже не воїн і потребує допомоги. Заборонено використання розривних куль. Багато заборонено, але початок війни показав, що німці зовсім не бажають рахуватися з цими заборонами і поважати будь-які обов'язки...» (Как немцы ведут войну, 1915. 3 февраля. С. 2). До хворих, які не могли чинити опір, суспільство завжди ставилося з особливою симпатією. Тому будь-які факти розправи над беззахисним противником викликали обурення у населення. Звірства щодо поранених солдатів відразу привернули увагу газет. Ця обставина найбільш рельєфно демонструвала читачам варварську сутність німецького мілітаризму (Абдрашитов, 2015. С. 409).

Для повноцінного закріплення в громадській думці демонізованого образу ворога використовувався прийом «багатократного повторення», сенс якого полягає у постійному та довготривалому застосуванні й пропагуванні однієї ідеї з метою формування в суб'єкта (читача, спостерігача) переконаності у правдивості та достовірності сприйнятого. Особливо це практикувалося в друкованих засобах інформації. До прикладу, згідно з нашими підрахунками (табл. 1), на початковому етапі війни у серпні місяці на один номер щоденної право-монархічної газети «Киев» у середньому припадало 4 повідомлення. Найбільша їх кількість становила 8 (Киев, 1914. 2 августа), а найменша — 2 (Киев, 1914. 30 августа). Загалом за весь місяць у газеті було розміщено більше 100 повідомлень.

Слід зазначити, що в роки війни в контексті формування загального образу ворога поширення набув прийом «інсинуації», який передбачає навмисне розповсюдження відомостей, фактів та ідей про конкретну особу з метою підриву її авторитету та запламування репутації. У період війни ключовим об'єктом інсинуації виступав німецький імператор, образ якого був найбільш популярним. У цьому контексті доречно буде згадати слова І. Босенко, який зазначає, що «Вільгельм II був головним героєм антинімецької поезії, і найгостріші висловлювання на його адресу належали бульварним та націоналістичним газетам, в той час як іронічні — «Киевской мысли», а монархічний «Киевлянин» цієї теми взагалі уникав» (Басенко, 2014. С. 1).

ЧАСТОТА РОЗМІЩЕННЯ ПОВІДОМЛЕНЬ,
ЯКІ ФОРМУВАЛИ ДЕМОНІЗОВАНИЙ ОБРАЗ ВОРОГА,
У ГАЗЕТИ «КИЕВ» ЗА ПЕРІОД 1–30 СЕРПНЯ 1914 р.

Число	День	Номер видання	Кількість повідомлень
1 серпня	П'ятниця	202	4
2 серпня	Субота	203	8
3 серпня	Неділя	204	6
4 серпня	Понеділок	205	5
5 серпня	Вівторок	206	5
6 серпня	Середа	207	3
8 серпня	П'ятниця	208	4
9 серпня	Субота	209	4
10 серпня	Неділя	210	6
11 серпня	Понеділок	211	6
12 серпня	Вівторок	212	5
13 серпня	Середа	213	7
14 серпня	Четвер	214	6
15 серпня	П'ятниця	215	5
17 серпня	Неділя	216	2
18 серпня	Понеділок	217	4
19 серпня	Вівторок	218	2
20 серпня	Середа	219	2
21 серпня	Четвер	220	5
22 серпня	П'ятниця	221	4
23 серпня	Субота	–	–
24 серпня	Неділя	223	5
25 серпня	Понеділок	224	4
26 серпня	Вівторок	225	2
27 серпня	Середа	226	2
28 серпня	Четвер	–	–
29 серпня	П'ятниця	228	2
30 серпня	Субота	229	2
Всього		26 номерів	110

Отож німецького кайзера вважали головним винуватцем світового конфлікту та «ворогом людства»: «...в імператора Вільгельма, справедливо названого терористом цивілізації, хватило божевільної жорстокості оголосити європейську війну, підпалити те жахливе вогнище, на якому повинна згоріти майже половина Європи...» (В дни тяжких испытаний, 1914. 3 сентября. С. 1). Такий контекст інформації не тільки звинувачував німецького імператора, а й перетворював його у «божевільного злодія».

Схожа сюжетна лінія, але в гумористичному варіанті, представлена у вірші «Віллі та Аттила», опублікованому в газеті «Киев» 19 вересня 1914 р. У ньому Вільгельм II у бесіді зі своїм «другом» Аттілою про план захоплення Європи постає як головний «вандал» та «тиран» сучасності, що наказав своєму війську грабувати, вбивати та палити всіх, хто буде на його шляху (Вилли и Аттила, 1914. 19 сентября. С. 2).

ВИЛЛИ И АТТИЛА
(СОВРЕМЕННАЯ ЛЕГЕНДА)

Когда хвастливый Вилли
Собрался воевать,
Он о войне к Аттиле
Зашел потолковать.
Распив боценок пива,
Друзья спустились в сад,
Чтобы там отведают сливы
И спелый виноград.
Сказал Вильгельм Аттиле:
«О, старый предок мой!
В XX-м веке Вилли
Желает быть тобой!»
«Недурно, бурш!» — Аттила
Вильгельму отвечал, —
«твое желание мило,
Мой маленький вандал»...
«Ты слышишь!» — Молвил Вилли,
Сигару закулив;
Приятелю Аттиле, —
«Знакомый лейт-мотив!
То в бой идут тевтоны
И страшен натиск их:
Они — опора трона!
И я живу для них.
Я их веду к Парижу,
Затем пошлю в Москву.
Я всех врагов унижу
И в клочья разорву...
Я дал приказ всех грабить,
Всех убивать и жечь, —

Пусть пробуют ослабить
Враги мой грозный меч,
Я сокрушу соборы —
Святыни древних лет,
Пускай оставляют шпоры
Мои везде свой след»...
Прослушав речь Вильгельма,
Аттила молвил вдруг:
...Ну, что ж! Иди! Изведай
Свою лихую мощь!
Я жду тебя с победой,
Тевтонов славный вождь!
И начел хитрый Вилли
Осуществлять свой план.
В Европе говорили
О нем: — «Да он — тиран!»...
Но рок сулит второе —
Споткнется гунн в борьбе, —
И время роковое
Придет в его судьбе...
И мир сметет нещадно
Аттилу наших дней,
Чтобы было неповадно
Другим лить кров людей.
У нас терпенья хватит
Дойти к нему в Берлин,
И дорого заплатит
Нам этот властелин!..

(Вірш «Віллі та Аттила
(Сучасна легенда)» у газеті «Киев»,
№ 249. 19 вересня 1914 р.)

Таким чином, в умовах Першої світової війни одним із важливих завдань було окреслення таких категорій, як «свій» — «чужий». У суспільно-політичному дискурсі Російської імперії головним антагоністом постала Німеччина, на яку переносився весь спектр негативних стереотипів. «Демонізація» ворога стала одним із основних прийомів маніпуляції суспільною свідомістю. Губернська адміністрація українських земель Правобережжя за підтримки центрального уряду переконувала суспільство у варварській й антигуманній діяльності Німеччини та її армії. Систематичним і масовим було поширення в місцевих друкованих засобах інформації відомостей про численні звірства німців і їхніх союзників, які безжально розправляються з мирним населенням окупованих територій, гвалтують жінок, живцем спалюють людей і знущаються над полоненими та пораненими. Самого німецького імператора Вільгельма II було оголошено «терористом цивілізації» й головним «ворогом людства».

ДЖЕРЕЛА

1. Абдрашитов Э.Е. Пленные россияне в информационной политике России в 1914–1917 гг.: внутри-политические и внешнеполитические аспекты: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Ставрополь, 2015. 605 с.
2. Басенко І.В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень — грудень 1914 р.). *Український історичний журнал*. 2014. № 3 (516). С. 70–77.
3. Богомолов И.К. Образ противника в русской периодической печати 1914–1915 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2015. 290 с.
4. В дни тяжких испытаний. *Подолія*. 1914. 3 сентября. № 90. С. 1.
5. В Сербии. *Вечерняя газета*. 1916. 25 марта. № 1017. С. 2.
6. В Царстве Польском. *Киевская мысль*. 1914. 19 ноября. № 319. С. 5.
7. Вилли и Аттила (Современная легенда). *Киев*. 1914. 19 сентября. № 249. С. 2.
8. Затмение тевтонского разума. *Киев*. 1914. 31 июля. № 201. С. 1.
9. Зверства германцев. *Жизнь Волыни*. 1917. 26 января. № 24. С. 2.
10. Зверства германцев. *Жизнь Волыни*. 1917. 19 февраля. № 46. С. 3.
11. Зверства немцев. *Последние новости*. 1914. 3 августа. № 2508. С. 1.
12. Зверства немцев. *Последние новости*. 1914. 4 августа. № 2510. С. 1.
13. Зверства турок. *Юго-Западный Край*. 1915. 23 сентября. № 217. С. 1.
14. Как немцы ведут войну. *Киевская земская газета*. 1915. 3 февраля. № 5. С. 2.
15. Каталей Е. Где же «великая нация»? *Киев*. 1914. 4 августа. № 205. С. 1–2.
16. Киев. 1914. 2 августа. № 203. 6 с.
17. Киев. 1914. 30 августа. № 229. 6 с.
18. Кровавая баня. *Последние новости*. 1914. 18 августа. № 2537. С. 2.
19. Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки / упорд. І. Старовойтенко. К., 2005. 251 с.
20. Морис Метерлинк о будущем Европы. *Вечерняя газета*. 1916. 9 января. № 941. С. 2.
21. Нелипович С. Антинемецкая пропаганда в России в первые месяцы Первой мировой войны. *От противостояния идеологий к служению идеалам: российское общество в 1914–1945 гг.*: сб. ст. / под ред. М.Ю. Мягкова, К.А. Пахалюка. М.: Новый хронограф, 2016. С. 19–32.
22. Немецкие зверства. *Киев*. 1914. 29 июля. № 199. С. 1.
23. Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*: мат-ли Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Львів, 15 квітня 2010 р.) / відпов. ред.: В.В. Карпов, В.І. Горелов, І.В. Мороз. К., 2010. С. 153–158.
24. Сеньявская Е.С. Образ врага в сознании участников Первой мировой войны. *Вопросы истории*. 1997. № 3. С. 140–156.
25. Сеньявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага в сознании армии и общества». М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. 288 с.

REFERENCES

1. Abdrashitov, E. (2015). Plennyye rossiiane v informatsionnoi politike Rossii v 1914–1917 gg.: vnutripoliticheskie i vneshnepoliticheskie aspekty. Stavropol [in Russian].
2. Basenko, I. (2014). Obraz nimtsiv u voiennoi poezii: za materialamy presy Kyieva (serpen — hruden 1914 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3 (516), 70–77 [in Ukrainian].
3. Bogomolov, I. (2015). Obraz protivnika v russkoi periodicheskoi pechati 1914–1915 gg., Moskva [in Russian].
4. Kak nemtsy vedut voinu. (1915, February 3). *Kievskaya zemskaya gazeta*, 5, p. 2 [in Russian].
5. Katalei, E. (1914, August 4). Gde zhe «velikaia natsiia»? *Kiev*, 205, p. 1–2 [in Russian].
6. Kiev. (1914, August 2). № 203, 6 p. [in Russian].
7. Kiev. (1914, August 30). № 229, 6 p. [in Russian].
8. Krovavaia bania. (1914, August 18). *Poslednie novosti*, 2537, p. 2 [in Russian].
9. Moris Meterlink o budushchem Yevropy. (1916, January 9). *Vecherniaia gazeta*, 941, p. 2 [in Russian].
10. Nelipovich, S. (2016). Antinemetskaia propaganda v Rossii v pervyie mesiatsy Pervoi mirovoi voiny. In M. Miagkov, K. Pakhaliuk (Ed.), *Ot protivostoianii ideologii k sluzheniiu idealam: rossiiskoe obshchestvo v 1914–1945 gg.: sb. pp.* 19–32, Moscow: Novyi khronograf [in Russian].
11. Nemetskie zverstva. (1914, July 29). *Kiev*, 199, p. 1 [in Russian].

12. Pytliovana, L. (2010). Informatsiino-psykholohichne zabezpechennia rosiiskoi voiennoi kampanii v Halychyni pid chas Pershoi svitovoi viiny. In V. Karpov, V. I. Horielov, I. Moroz (Ed.), *Voienna istoriia Halychyny ta Zakarpattia: materialy Vseukrainskoi naukovoii viiskovo-istorychnoi konferentsii (15 kvitnia 2010 r., m. Lviv)*, Kyiv, pp. 153–158 [in Ukrainian].
13. Seniavskaia, E. (1997). Obraz vruga v soznanii uchastnikov Pervoi mirovoi voiny. *Voprosy istorii*, 3, 140–156 [in Russian].
14. Seniavskaia, E. (2006). *Protivniki Rossii v voinakh XX veka: Evoliutsiia «obraza vruga v soznanii armii i obshchestva»*. Moscow: «Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia» (ROSSPEN) [in Russian].
15. Starovoitenko, I. (Ed.). (2015). *Lysty Leonida Zhebunova do Yevhena Chykalkenka. 1907–1919 roky*. Kyiv [in Ukrainian].
16. V Tsarstve Polskom. (1914, November 19). *Kievskaiia mysl*, 319, p. 5 [in Russian].
17. V dni tiazhkiikh ispytani. (1914, September 3). *Podoliia*, 90, p. 1 [in Russian].
18. V Serbii. (1916, March 25). *Vecherniiaia gazeta*, 1017, p. 2 [in Russian].
19. Villi i Attila (Sovremennaia legenda). (1914, September 19). *Kiev*, 249, p. 2 [in Russian].
20. Zatmenie tevtonskogo razuma. (1914, July 31). *Kiev*, 201, p. 1 [in Russian].
21. Zverstva germantsev. (1917, January 26). *Zhizn Volyni*, 24, p. 2 [in Russian].
22. Zverstva germantsev. (1917, February 19). *Zhizn Volyni*, 46, p. 3 [in Russian].
23. Zverstva nemtsev. (1914, August 3). *Poslednie novosti*, 2508, p. 1 [in Russian].
24. Zverstva nemtsev. (1914, August 4). *Poslednie novosti*, 2510, p. 1 [in Russian].
25. Zverstva turok. (1915, September 23). *Yugo-Zapadnyi Krai*, 217, p. 1 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 03.04.2020 р.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ ТА ПІДТРИМКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті висвітлено ставлення громадсько-політичних сил міста Херсона та Херсонської губернії до подій 1917–1918 рр., зокрема періоду діяльності Української Центральної Ради. Приділено увагу характеристиці зборів, з'їздів регіону, метою яких було продемонструвати ставлення політичних сил та органів місцевої влади Херсонщини до основних державно-політичних актів періоду. Зазначено, що громадськість краю підтримала діяльність Центральної Ради, вимагала поширення на території губернії юрисдикції Генерального секретаріату, виступивши проти Тимчасової інструкції Тимчасового уряду.

Ключові слова: Херсонська губернія, Центральна Рада, громадсько-політичні сили, українські національні сили.

Olha Yadlovska

UKRAINIAN ISSUES AND SUPPORT OF CENTRAL RADA IN KHERSON PROVINCE

The article highlights and analyses the attitude of the public of the city of Kherson and Kherson Governorate to the events of 1917–1918, including the period of activity of the Ukrainian Central Rada, the attempt to fight for power by the Provisional Government and the Bolsheviks' resistance to the process of becoming Ukrainian forces. Attention is paid to the characteristics of the meetings, congresses of the region, which were aimed at demonstrating the attitude of the political forces and local authorities of the Kherson region to the main state-political acts of the period — the Universals of the Central Rada and the reaction to the Temporary Instruction to the General Secretariat of the Provisional Government in Ukraine. During the mentioned period, the Kherson District Meetings, the Regional Congress of Farmers and the Provincial Ukrainian National Congress were held. In general, representatives of these meetings supported the Central Rada and the autonomy of Ukraine. The opposition to the Ukrainian issue was the Kherson Revolutionary Council, the Council of Rural Deputies of the Kherson province, negatively held the Ukrainian congresses, and also opposed the broad representation of national minorities at these meetings. Attention is drawn to the political activity of the city community, in particular, the city government, as well as officials authorized by heads of public institutions of the city. The main directions of activity of national Ukrainian forces are described: Unions of Ukrainian national organizations, "Ukrainian House", which later became "Enlightenment" and others. It is noted that the Kherson public supported the activities of the Central Rada, demanded the inclusion of the Governorate under the jurisdiction of the General Secretariat, opposing the Provisional Instruction of the Provisional Government. The Ukrainian forces of the Kherson province were at the organizational stage of activity.

Key words: Kherson province, Central Rada, socio-political forces, Ukrainian national forces.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Ядловська О., 2020

Події 1917–1918 рр. на теренах України й у Південному регіоні зокрема стали однією з найважливіших сторінок вітчизняного державного будівництва. Разом з тим український визвольний рух часів Української національної революції, як засвідчили подальші події, був придушений радянською владою. Безумовно, не можна однозначно стверджувати, що це було єдиною причиною його поразки: мали прояв неузгодженості дій українських сил, зволікання щодо проголошення самостійності, неоднозначне сприйняття української державності з боку національних меншостей, які здебільшого все ж виступали за автоно-

мію, а також широко розгорнули справу захисту своїх прав. На тлі подій доби Центральної Ради, її становлення та врешті фактично зникнення з політичної арени привертають увагу регіональні чинники впливу на розвиток суспільно-політичних подій, адже саме реакція на місцях ставала доленосною у вирішенні долі України. Значну роль у цьому процесі відіграла громадськість Херсонської губернії.

Дослідження подій у Херсонській губернії доби Центральної Ради знайшло відображення в роботах Г. Турченко стосовно процесів інтеграції Півдня в національно-територіальному комплексі України та пов'язаних з цим націотворчих проце-

сів у регіоні (Турченко Г., 2008. 312 с.), О. Русанової щодо діяльності політичних партій та громадських організацій на Херсонщині протягом 1917 — початку 1918 рр. (Русанова О., 1993. С. 45–47), Т. Вінцовського щодо функціонування органів влади й управління на землях Херсонської губернії за часів Центральної Ради (Вінцовський Т., 2002. 170 с.). Значний доробок науковців присвячений аналізу розвитку Херсонської губернії на початку ХХ ст. Цей аспект є дотичним до нашої теми, адже саме діяльність громадсько-політичних сил регіону на межі ХІХ — поч. ХХ ст. стала підґрунтям бурхливого розвитку національного руху після повалення самодержавства. Зокрема, національні ідентичності та національний склад регіону досліджено у роботі Г. Турченко (Турченко Г., 2008. С. 161–170), український національний рух на поч. ХХ ст. у Херсонській губернії схарактеризовано Є. Назаровою (Назарова Є., 2009. С. 59–63), питання формування етнічного складу населення губернії розглядали С. Водотика, Є. Сінкевич (Водотика С., Сінкевич Є., 2003. С. 78–86), етнічний становий склад міст губернії вивчала В. Константинова (Константинова В., 2010. 594 с.). Проте залишається актуальним аналіз джерел, архівних даних і періодики досліджуваного періоду, тому вважаємо за доцільне акцентувати увагу на питаннях змісту, перебігу подій на Херсонщині та врахування досвіду діяльності українських сил і органів влади.

Мета статті — висвітлити ставлення громадськості міста Херсона та Херсонської губернії до подій 1917–1918 рр., зокрема періоду діяльності Української Центральної Ради, на основі аналізу місцевої преси та інших документів досліджуваної доби.

Етнічний склад Херсонської губернії, як і всього Півдня України, характеризувався строкатістю та чисельним представництвом національних меншин як, власне, за національністю, так і за рідною мовою. Однак, попри русифікованість

міст губернії, у цілому тут переважали українці. Херсонщина за переписом 1897 р. була заселена такими національностями: по селах та містах: українці — 53 %, росіяни — 21 %, євреї — 12 %, молдавани — 5 %, німці — 4,5 %, поляки і болгари — по 1 % (табл. 1).

Зазначимо, що багатьох українців сама політична ситуація спонукала зробити національний вибір. Розвиток української революції сприяв пробудженню української свідомості, історичної пам'яті, процесу національної самоідентифікації. Саме тому українські сили Херсонщини з ентузіазмом зустріли утворення Української Центральної Ради як представницького органу політичних, громадських, культурних і професійних організацій, а згодом як центральний орган влади. З іншого боку, одночасно громадсько-політичними силами визнавався і Тимчасовий уряд Росії. Це частково пояснює у подальшому позицію схвального ставлення до проголошення автономії українських земель у складі федеративної Росії.

Зокрема, Обласний з'їзд громадян-хліборобів, що зібрався в м. Херсон 23 квітня 1917 р. і мав представництво делегатів від Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній (більше тисячі осіб), підтримував Тимчасовий уряд за умови його дії згідно з вимогами представників Ради робочих солдатських та селянських депутатів, проте одночасно щиро вітав Українську Центральну Раду в Києві як єдиного виразника волі народу українського³³. Зібрання висловило вимогу, щоб Україна мала повну національно-територіальну автономію в демократичній федеративній Росії, а вироблення статуту автономії належить виключно Центральній Раді в Києві (з подальшим поданням статуту до Установчих зборів). Також 23 квітня 1917 р. відбувся перший у Херсоні соціал-демократичний мітинг, на якому лунали заклики об'єднатися та вірити Тимчасовому уряду (Херсонские новости. 1917. 25 квітня).

Таблиця 1

РОЗПОДІЛ ЛЮДЕЙ ЗА НАЦІОНАЛЬНИМ СКЛАДОМ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

По повітах	Українців	Великоросів	Молдаван	Німців	Євреїв
Олександрійський	88 %	8 %	0,5 %	0,33 %	2,5 %
Єлисаветградський	73 %	12 %	7 %	1 %	4 %
Ананьєвський	63 %	11 %	13 %	4 %	7,5 %
Тираспольський	38,5 %	13 %	26 %	12 %	1 %
Одеський	46,5 %	12 %	3,5 %	28 %	4 %
Херсонський	71,5 %	13 %	13 %	4,5 %	8 %
Разом по губернії	68 %	11 %	7 %	6 %	5 %

(Приложение к Известиям Херсонского уездного земства. 21 червня 1917.)

³³ Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф.Р. 1099. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1, 1 зв., 2.

Український рух Херсонщини у червні 1917 р. не залишився осторонь політичних подій та самоорганізувався, заявила про себе українська громадськість. Зокрема, патріотичні українські сили згуртувались навколо товариства «Українська хата». Воно було засноване у Херсоні на зборах 25 березня 1917 р. українською спільнотою (Родной край. 1917. 25 березня). Товариство від початку налічувало 200 осіб, декларувало культурно-просвітницьку та політичну діяльність, випускало неперіодичну газету «Вісті з “Української хати” в Херсоні». Організація вітала з'їзд українських організацій у м. Київ: «Нехай живе вільна Україна у вільній федерації російських народів». (Родной край. 1917. 28 березня). Підкреслимо, що «Українська хата» скликала віче з представниками районних українських партій — соціал-демократів, соціал-революціонерів та народовців. (Родной край. 1917. 25 квітня). Національно-культурне та політичне товариство «Українська хата», що ставило за мету відродження української культури, просвіти та освіти, об'єднувало спільноту навколо національно-демократичних ідей. І хоча діяльність організації була нетривалою, її здобутки на ниві просвітництва та українізації не можна не відзначити (Назарова А., 1999. С. 45–51). (Принагідно зазначимо, що товариство було ліквідоване 6 січня 1918 р., одночасно на загальних зборах було проголошено заснування товариств «Просвіта», «Українська книгарня», споживчого товариства «Україна»³⁴.)

Після проголошення Першого Універсалу 10 (23) червня 1917 р. громадськість Херсонщини підтримала намагання Центральної Ради утвердити автономію України в складі Росії. У червні 1917 р. «Українська хата» висунула програму щодо діяльності гласних Херсонської міської думи та підтримала лозунги українських партій про схвалення ідеї щодо створення демократично-федеративної Російської республіки з національно-територіальною українською автономією в ній на основі представництва всіх класів і процесів та цілковитої згоди між ними (Свободное слово. 1917. 18 червня). Товариство також зробило заяву про те, що газета «Русское слово» неправильно висвітлює устремління українського народу, ніби Україна бажає відокремитися від Росії. Натомість Україна виступає за автономію з іншими народами Російської держави у складі федерації (як у США). (Родной край. 1917. 18 червня). У відповідь на Другий Універсал в липні 1917 р. рада товариства провела загальні збори та підтримала проведення Всеукраїнського селянського та військового з'їздів, Українську Центральну Раду та наголошувала на необхідності створення автономії України (Родной край. 1917. 9 липня).

Херсонський губернський Український національний з'їзд відбувся 28, 29 та 30 червня 1917 р. в Одесі (з'їзди по губерніях були ініційовані за наполяганням Центральної Ради), де постали питання сучасного політичного становища України й Росії та майбутнього політичного устрою, ситуації на місцях, культурно-просвітницькій й продовольчій питання. Було доволі чітко продумано представництво на з'їзді. Кожна волость і посад, що мають до 10 тис. населення делегували на з'їзд 2 осіб, обраних на сходах волості; волості чи посади з населенням понад 10 тисяч надіслали на кожні 5 тисяч ще 1 депутата до заявлених двох. Своїх представників, окрім зазначених, надіслали волосні комітети безпеки, волосні Продовольчі комітети, волосні комітети Селянської спілки, споживчі та кредитні спілки, «Просвіта» й інші культурно-просвітницькі організації, комітети місцевих українських партійних організацій (есерів, есдеків, революційних демократів), Військова українська організація, міські управи (посади), земські повітові управи, губернська управа, Ради робочих та солдатських депутатів, учительські повітові спілки, бібліотечні товариства (Свободное слово. 1917. 24 червня). Постановою Херсонського повітового зібрання про автономію України була ухвалена після доповіді Повітової Земської управи про скликання в Одесі 28–30 червня 1917 р. Український національний з'їзд Херсонської губернії. Херсонські повітові збори 26 червня ухвалили обрати делегатів на цей з'їзд і визнати, що Україна має увійти до федеративно-демократичної республіки як національно-територіальна одиниця; визнати, що Херсонський повіт, хоч і найбільш зросійщений із повітів Херсонської губернії, все ж таки має 75 % української людності й не може бути виокремленим із загалу українських областей; визнати вимоги Універсалу Центральної Ради правдивими й обіцяти їй підтримку морально та матеріально (асигнувати 10 000 крб) (Известия Херсонского уездного земства. 1917. № 28. 16 липня).

Отже, 11 липня (28 червня) розпочав роботу І Херсонський український губернський з'їзд. Скликання з'їзду в Одесі стало результатом розгортання українського національно-визвольного руху на півдні України після повалення самодержавства. Українці Херсонщини активно підтримали політичну програму Центральної Ради від самого початку її утворення. Заклик Центральної Ради скликати губернські національні з'їзди лунав ще з березня 1917 р. На думку Т. Вінцковського, зволікання зі скликанням з'їзду на теренах Херсонщини викликало стурбованість з боку низки організацій. Херсонське міське товариство «Українська хата» на початку червня оприлюднило у місцевій пресі заклик щодо необхідності

³⁴ ДАХО Р-955. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 15.

проведення заходу. Ентузіазм учасників форуму підтримували численні вітання, що оголошувалися на початку його роботи ледь не півдня. Вітальні телеграми надходили звідусіль, у тому числі з-поза меж Херсонщини. Як-от, свою повагу засвідчили Центральна Рада, «Просвіти», Спілка поштово-телеграфних робітників Єлисаветграда, Одеська українська спілка вчителів, Одеська рада робітничих депутатів, українська фракція Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, Одеська українська військова рада, товариство «Наша кооперація» в Одесі, партійні осередки та багато інших. У передостанній день роботи з'їзду — 13 липня (30 червня) — делегати заснували Херсонську українську губернську раду, головою якої було обрано В. Чехівського. Новоствореному органу доручалося виконувати функції місцевого представника Києва в регіоні (Вінцовський Т., 2017).

4 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив Інструкцію Генеральному секретаріату. Вона викликала гостру дискусію в Центральній Раді, бо порушила домовленості, яких було досягнуто у Києві на початку липня і зафіксовано у II Універсалі. Така ж реакція була й у регіонах України і, зокрема, на Херсонщині.

Правління Херсонської спілки кредитних та ощадно-позичкових товариств з районом діяльності понад дніпрянською частиною Херсонського, Дніпровського та Мелітопольського повітів у серпні 1917 р., вітаючи Центральну Раду, виступило із ухваленим з українського питання рішенням спілки на Установчих зборах 14 серпня того ж року. Було підкреслено, що вони протестують проти виключення з України Херсонщини, Катеринославщини, а також Дніпровського й Мелітопольського повітів Таврії, визначили, що Інструкція від 4 серпня порушує згоду між Українською Центральною Радою та Тимчасовим урядом від 3 липня 1917 р. Спілка визнає автономний лад в Україні, яка повинна увійти до складу Російської республіки на федеративних засадах³⁵. 14 вересня 1917 р. у м. Херсон відбулись повітові збори, на яких було визнано, що необхідно вимагати негайного приєднання Херсонщини (де українці складають 75 %) до тих губерній, у яких порядкують Центральна Рада й Генеральний секретаріат. 8 жовтня 1917 р. в Олександрії (на Херсонщині) рішенням повітового селянського з'їзду було вирішено виступити проти виходу Херсонщини з автономії України (Известия Херсонского уездного земства. 1917. № 40. 8 жовтня).

У цей же час активізувались ліві сили і поступово РСДРП розпочала боротьбу за владу

на місцях. Згідно із заявою від членів Херсонського губернського виконавчого комітету Ради робочих і військових депутатів щодо ситуації про виокремлення з організації одеської групи комітету зазначено, що на засіданні 15 вересня 1917 р. Одеський виконавчий комітет Ради солдатських депутатів визнав себе поза сферою компетенції Херсонського губернського виконавчого комітету та відкликав своїх представників³⁶.

Негативною виявилась реакція есерів щодо підтримки Центральної Ради з боку українських громадсько-політичних сил. Ради селянських депутатів Херсонської губернії (протокол зібрання від 14/15 жовтня 1917 р.) відгукнулись із застереженням на проведення з'їзду селян губернії, представників культурно-просвітницьких і політичних українських організацій та українських військових груп, що скликався Українською Херсонською губерніальною радою. Причому основною претензією до з'їзду стало саме скликання на основі двох принципів — національного та територіального, а також того, що пропорційно будуть представлені національні групи. Особливо непокоїв факт можливого подальшого визнання з'їзду населенням Херсонщини та «національної ворожнечі»³⁷. Саме представництво національних меншостей викликало категоричний спротив щодо проведення з'їзду, лише скликання суто українського за представництвом з'їзду сприйнялось помірковано. Проте навіть останній пропонувалось Губерніальній раді відкласти до закінчення виборів до Установчих зборів³⁸. Тобто представництво національних меншостей розцінювалось як провокація чи передумова національної незгоди, а насправді Ради селянських депутатів робили спроби унеможливити прояви становлення як української спільноти, так і представників етнічних меншин Херсонщини (як, до речі, і по всьому Півдню України) та запобігти проявам будь-яких національних питань до вирішення представництва в Установчих зборах, що, власне, зміщувало вектори політичної боротьби у розстановці національних сил.

Однак Херсонський губернський український з'їзд відбувся 24–26 жовтня 1917 р., було направлено від волостей до 10 тисяч осіб — 2 делегати, від волостей вище 10 тис. осіб — 3 делегати, від «Просвіти» та інших культурно-політичних організацій — 1 делегат, Українська соціалістична партія від кожного комітету району направила по 1 представнику, від українських військових частин (складом до 100 осіб) — 1 делегат на 200 осіб, від кооперативів — по 1 особі від кожного (Родной край. 1917. 25 жовтня).

³⁵ ДАХО. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 97.

³⁶ ДАХО. Ф.Р. 1099. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57.

³⁷ Там само. Арк. 75.

³⁸ Там само. Арк. 109.

31 жовтня 1917 р. Центральна Рада анулювала Інструкцію Тимчасового уряду від 4 серпня, поширила владу Генерального секретаріату на всю територію України, а також розширила його склад. 7 (20) листопада 1917 р. ухвалено Третій Універсал і проголошено Українську Народну Республіку: Україна не відокремлювалася повністю від Росії, але вся влада належала тільки Центральній Раді та Генеральному секретаріату.

Херсонська військова нарада скликала представників різних організацій для влаштування в Херсоні свята з приводу оголошення III Універсалом Української Народної Республіки. Не дивлячись на святковий характер нагоди, було поставлено питання про заснування у місті української революційної організації, оскільки активізувались місцеві т. зв. «народні комісари», яких ані Центральна Рада, ані українські організації не визнавали, а між тим «комісари» прагнули взяти владу до рук. Принагідно зазначено, що 22 листопада 1917 р. заснували Херсонську революційну раду з 64 представників: 1) Ради селянських депутатів — 21 особа (далі — без особи); 2) військова громада — 9; 3) Українська партія соціалістів-революціонерів — 7; 4) херсонське міське самоврядування — 5; 5) Українська партія соціал-демократів — 3; 6) від повітової земської управи — 3; 7) від Союзу моряків — 3; 8) від залізничників — 2; 9) від поштовиків — 3; 10) від дивізії кінного полку — 2; 11) від повітової земської управи — 1; 12) від Союзу службовців повітової земської управи — 1; 13) від Союзу службовців харчової повітової управи — 1; 14) від Союзу службовців управління порту — 1; 15) від повітового комісара — 1; 16) від службовців повітового комісара — 1; 17) від начальника повітової міліції — 1 (Солдат и рабочий. 1917. 3 грудня). Надзвичайні збори уповноважених від організацій службовців державних закладів м. Херсон та представників службовців земств, міського самоврядування і Союзу міст 29 листопада 1917 р., заслухавши доповідь делегатів, які були на з'їзді в Одесі, дійшли висновку, що фактично центральна влада не функціонує і єдиний орган, який намагається і може встановити в краю порядок, — це Центральна Рада. Збори визнають цей орган єдиною місцевою крайовою адміністративною владою, а також і її розпорядження, що стосуються як зовнішнього розпорядку життя, так і діяльності, зокрема державних закладів Херсону, до проведення Всеросійських Установчих зборів й ухвалюють таке рішення довести до відома державних та громадських закладів у м. Херсон і Херсонській губернії та Центральній Раді в Києві³⁹.

Натомість Центральний виконавчий комітет депутатів рад Румунського фронту, Чорномор-

ського флоту й Одеської округи (Херсонська, Таврійська, частини Подільської і Волинської губерній) підтримував Тимчасовий уряд і співпрацював з Херсонською губернською радою. У листопаді «Румчерод» не підтримав більшовицький переворот. Проте окружний з'їзд рад в Одесі, що відбувався 10–23 грудня 1917 р. став на бік більшовиків. На шпальтах місцевої газети «Известия» від українських сил зроблено заяву стосовно протесту проти незаконного й самочинного виявлення «Румчеродом» волі всієї області (йдеться про Херсонську губернію. — *Авт.*) проти української справи у зв'язку з об'єднанням всіх українських губерній. При цьому зазначалося, що «Румчерод» не тільки не вважав на думку своїх членів від Херсонщини, але навіть не рахувався з авторитетними заявами губернських та повітових з'їздів селян, робітників, учителів, представників земств, «Просвіти» та інших народних організацій Херсонщини, що чітко визначились за визнання Центральної Ради як найвищого органу влади на Україні та наполягали на невідокремленні Херсонщини від України. У підсумку було вирішено домагатись від «Румчероду» ухвалення нової постанови у справі самовизначення українського народу (Известия Херсонского уездного земства. 1917. 10 грудня).

Оголошення стану війни між Радянською Росією і Українською Народною Республікою, безперечно, негативно вплинуло на подальший розвиток освіти і культури в Україні. Зокрема, стали сильнішими проросійські настрої. Це почало виявлятися у намаганні збільшити російський вплив.

У грудні 2017 р. Херсонський союзкредит звернувся до Кооперативних зборів, Військової ради з доповненням до своєї телеграми від 2 грудня 2017 р. із оповіщенням Губерніального з'їзду Херсонщини з представників волосних повітових земств, земельних комітетів, Рад робочих та солдатських депутатів і міського самоуправління й одногolosно виголосив (трое утрималось), що Херсонщина є невіддільною частиною УНР з єдиною повнотою влади Центральної Ради та Генерального секретаріату. Для управління губернією з'їзд вибрав секретаріат Херсонщини: 6 — від українців, 4 — від національних меншостей. Маючи вищезазначену організовану виявлену волю населення, Херсонщина категорично протестувала проти намірів ворогів українського народу роз'єднати українську «кооперативну» сім'ю⁴⁰.

На початку січня 1918 р. українські сили на решті заявили про необхідність самостійності. Такі заклики пролунали, наприклад, на засіданні «Просвіти» 6 січня 1918 р.: «Пожежа національної самосвідомості розгорілась. Тільки шляхом само-

³⁹ ДАХО. Ф.Р. 460. Оп. 1. Спр. №. 24. Арк. 307.

⁴⁰ ДАХО. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 98.

стійної діяльності український народ зможе досягти рівного становища (місця) у сім'ї народів» (Родной край. 1918. 8 січня). Ці заяви були зроблені на тлі ліквідації згаданої вище «Української хати» й утворенні на її базі «Просвіти» у м. Херсон. Тобто в самих лавах українців продовжував-ся організаційний рух.

У січні 1918 р. ініційовано утворення Спілки українських національних організацій Херсонського району. Товариство утворено з метою об'єднання та координації роботи всіх національних організацій і груп для захисту інтересів української національності. У Спілку входили усі українські партії та організації: «Просвіта», «Самоосвіта», «Селоспілки», книгарні, книгозбірні, друкарні, видавничі товариства, редакції українських газет та журналів, шкільні комітети, учительські спілки, театральні й музичні гуртки, студентські та жіночі громади, кооперативи, споживчі й кредитові товариства, клуби, спортивні українські гуртки, українські професійні спілки, різні українські промислові підприємства. Організації Спілки визнають такі положення: 1) захист Української Державності; 2) влада як в центрі, так і на місцях має бути в руках відомих українців; 3) захист економічних і політичних прав українського населення; 4) широкий розквіт і захист усіма можливими й доступними способами української культури від замахів і ворожих впливів культури чужоземної⁴¹.

У березні 1918 р. у місцевій пресі зазначалось, що південні міста перебувають у руках іноземних військ (зокрема, Одеса). У м. Херсон вся влада сконцентрована у міській Думі та обраній Комісії по охороні міста. Зазначалось, що діяльність зазначених органів базуватиметься на міжнародному праві (Родной край. 1918. 19 березня).

Українські органи місцевої влади на Херсонщині за часів Центральної Ради намагалися стати тією силою, що мала б очолити процес побудови Української держави в цьому регіоні. Але за час своєї діяльності ці органи допускалися деяких помилок, що не дали їм змоги відразу посісти власне місце у системі влади. Серед них найбільш суперечливими були спроби співпрацювати з тими силами, які не прагнули до створення Української держави, а часто виступали з відверто антиукраїнських позицій. Гальмували процес створення української влади на Херсонщині чвари серед лідерів місцевих українських організацій. Лише Крайовий комісаріат зумів за короткий час налагодити систему адміністративного управління. Хоча і в нього були певні обмеження з боку командування союзницьких військ (Вінцовський Т., 2002. С. 149).

Прихід до влади П. Скоропадського був зустрінутий на Півдні України насторожено, пев-

ними політичними силами — негативно. У квітні 1918 р. в Одесі на Конференції представників Півдня України зазначено, що загальнополітичні умови, які утворилися в УНР, паралізували діяльність держсамоуправління та спотворили самі принципи демократичного самоуправління. Намагання українського уряду опертися в боротьбі на іноземну силу не могла не призвести до катастрофи. Присутність німецьких військ в Україні прискорила концентрацію контрреволюційних прошарків і зробила український уряд жертвою тої самої сили, в якій останній шукав опори. Міське самоуправління, що являє собою більш активну та свідому частину населення (з цим не можна погодитись, селяни відстоювали політичні позиції. — Авт.), різноманітного за національним складом, зустріло явно недовіркою український уряд (Родной край. 1918. 5 травня). Це відобразилося у призначенні міських комісарів, у перепідпорядкуванні міліції з-під влади міста у центральній владі, у фінансовому тиску, у позбавленні права розпоряджатися майном міст, а також (і це одна із найголовніших причин) у відсутності зв'язків між центральною владою та місцевою. У резолюції зазначеного зібрання було вказано, що тільки Українські Установчі збори, рівномірно обрані всім населенням, зможуть авторитетно розв'язати всі питання державного та соціально-економічного устрою України, встановити зв'язки з іншими частинами Російської республіки й віднайти шляхи здійснення свого права на національне самовизначення у тому міжнародному стані, що склався.

Таким чином, українські громадсько-політичні сили Херсонської губернії підтримали діяльність Центральної Ради, вимагали включення губернії під юрисдикцію Генерального секретаріату, виступивши проти Тимчасової інструкції Тимчасового уряду. Протягом досить короткого часу проведено низку зборів і з'їздів на підтримку української влади. Українське питання гостро й актуально стояло на порядку денному політичного життя Херсонської губернії протягом усього періоду правління Центральної Ради, особливо це виявилось під час претензій з боку Тимчасового уряду й більшовиків. Загалом українські сили Херсонщини перебували на організаційному етапі діяльності. Зазіхання на українські території та українську самостійність з боку російських сил і більшовиків, вплив зовнішньополітичних чинників, прихід до влади П. Скоропадського поставили перед українською громадськістю нові питання та виклики. Така розстановка політичних сил має місце на теренах України і через сто років, що зумовлює потребу врахувати історичний досвід доби Центральної Ради й оборони незалежності України на сучасному етапі.

⁴¹ ДАХО. Ф.3. 955. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 10.

ДЖЕРЕЛА

1. Вінцовський Т. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 — квітень 1918 рр.). Дрогобич: Вимір, 2002. 170 с.
2. Вінцовський Т. Південний форпост революції. Як в Одесі автономну Україну створювали. *Делова столица*. 11 липня 2017. URL: https://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/pivdenniy-forpost-revolutsiyi-yak-v-odesi-selyani-avtonomnu-11072017220000
3. Известия Херсонского уездного земства. (Херсон). № 28. 16 липня 1917 р.
4. Известия Херсонского уездного земства. (Херсон). № 40. 8 жовтня 1917 р.
5. Известия Херсонского уездного земства. (Херсон). № 49. 10 грудня 1917 р.
6. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. 594 с.
7. Назарова А.Н. Українські культурно-просвітницькі організації Херсона в період УНР. *Константи: альманах соціальних досліджень*. Херсон, 1999. С. 45–51.
8. Назарова Є.П. Український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях на початку ХХ ст. *Історичний архів*. 2009. № 3. С. 59–63.
9. Приложение к Известиям Херсонского уездного земства. (Херсон). № 24. 21 червня 1917 р.
10. Родной край. (Херсон). 25 березня 1917 р.
11. Родной край. (Херсон). 28 березня 1917 р.
12. Родной край. (Херсон). 25 квітня 1917 р.
13. Родной край. (Херсон). 18 червня 1917 р.
14. Родной край. (Херсон). 9 липня 1917 р.
15. Родной край. (Херсон). 25 жовтня 1917 р.
16. Родной край. (Херсон). 8 січня 1918 р.
17. Родной край. (Херсон). 19 березня 1918 р.
18. Родной край. (Херсон). 5 травня 1918 р.
19. Свободное слово. (Херсон). 18 червня 1917 р.
20. Свободное слово. (Херсон). 24 червня 1917 р.
21. Солдат и рабочий. (Херсон). 3 грудня 1917 р.
22. Херсонские новости. (Херсон). 13 квітня 1917 р.
23. Херсонские новости. (Херсон). 25 квітня 1917 р.
24. Херсонские новости. (Херсон). 25 квітня 1917 р.
25. Русакова О.В. Діяльність політичних партій та громадських організацій на Херсонщині (лютий 1917 — березень 1918 рр.). *Проблеми історичного краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу: тези доповідей наук.-практ. конф.* (Херсон, 15–16 вересня 1993 р.). Херсон, 1993. С. 45–47.
26. Турченко Г.Ф. Національні ідентичності та територіальний патріотизм (на матеріалах Півдня України початку ХХ ст.). *Південний архів*. 2008. XXVIII–XXIX. С. 161–170.
27. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (ХІХ — перша чверть ХХ ст.). Запоріжжя, 2008. 342 с.

REFERENCES

1. Vintskovskiy, T. (2002). Mistsevi orhany vlady i upravlinnia Tsentralnoi Rady v Khersonskii hubernii (berezen 1917 — kviten 1918 rr.). Drohobych: Vymir [in Ukrainian].
2. Vintskovskiy, T. (2017). Pivdenniy forpost revolyutsii. Yak v Odesi avtonomnu Ukrainu stvoriuvay. *Delovaia stolitsa* [in Ukrainian]. https://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/pivdenniy-forpost-revolutsiyi-yak-v-odesi-selyani-avtonomnu-11072017220000
3. *Izvestiia Khersonskogo uiezdnoho zemstva*, 28. (1917). 16 lypnia, Kherson [in Russian].
4. *Izvestiia Khersonskogo uiezdnoho zemstva*, 40. (1917). 8 zhovtnia, Kherson [in Russian].
5. *Izvestiia Khersonskogo uiezdnoho zemstva*, 49. (1917). 10 grudnia, Kherson [in Russian].
6. Konstantinova, V. (2010). *Urbanizatsiia: pivdenoukrainskyi vymir (1861–1904 roky)*. Zaporizhzhya [in Ukrainian].
7. Nazarova, A. (1999). Ukrainski kulturno-prosvitnytski orhanizatsii Khersona v period UNR. *Konstanty: almanakh sotsialnykh doslidzhen*, 45–51 [in Ukrainian].
8. Nazarova, Ye. (2009). Ukrainskyi natsionalsnyi rukh v Khersonskii i Tavriiskii huberniakh na pochatku XX st. *Istorychnyi arkhiv*, 3, 59–63 [in Ukrainian].
9. Prilozhenie k Izvestiiam Khersonskogo uiezdnoho zemstva, 24. (1917). 21 chervnia, Kherson [in Russian].
10. *Rodnoi krai*. (1917). 25 bereznia, Kherson [in Russian].

11. *Rodnoi krai*. (1917). 28 bereznia, Kherson [in Russian].
12. *Rodnoi krai*. (1917). 25 kvitnia, Kherson [in Russian].
13. *Rodnoi krai*. (1917). 18 chervnia, Kherson [in Russian].
14. *Rodnoi krai*. (1917). 9 lypnya, Kherson [in Russian].
15. *Rodnoi krai*. (1917). 25 zhovtnia, Kherson [in Russian].
16. *Rodnoi krai*. (1918). 8 sichnia, Kherson [in Russian].
17. *Rodnoi krai*. (1918). 19 bereznia, Kherson [in Russian].
18. *Rodnoi krai*. (1918). 5 travnia, Kherson [in Russian].
19. *Svobodnoie slovo*. (1917). 18 chervnia, Kherson [in Russian].
20. *Svobodnoie slovo*. (1917). 24 chervnia, Kherson [in Russian].
21. *Soldat i rabochii*. (1917). 3 hrudnia, Kherson [in Russian].
22. *Khersonskie novosti*. (1917). 13 kvitnia, Kherson [in Russian].
23. *Khersonskie novosti*. (1917). 13 kvitnia, Kherson [in Russian].
24. *Khersonskie novosti*. (1917). 25 kvitnia, Kherson [in Russian].
25. Rusakova, O. (1993). Diialnist politychnykh partii ta hromadskykh organizatsii na Khersonshchyny (liutyi 1917 — berezen 1918 rr.). Abstracts of Papers '93: *Problemy istorychnogo kraieznavstva, muzeieznavstva ta vidrozhennia kultury ukrainskoho narodu*, pp. 45–47 [in Ukrainian].
26. Turchenko, H. (2008). Nathionalni identychnosti ta terytorialnyi patriotyzm (na materialakh Pivdnia Ukrainy pochatku XX st.). *Pivdennyi arkhiv*, XXVIII–XXIX, 161–170 [in Ukrainian].
27. Turchenko, H. (2008). Pivdenoukrainskyi rehion u konteksti formuvannia ukrainskoi modernoi natsii (XIX — persha chvert XX st.) [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 21.03.2020 р.

ІСТОРІЯ КУРЕНЯ ІМЕНІ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

У статті досліджено історію куреня ім. князя Святослава, який у вересні 1943 — січні 1944 р. входив до загону ім. Івана Богуна групи «Турів» Української повстанської армії. З'ясовано організаційну структуру куреня та її еволюцію, встановлено справжні імена низки командирів підрозділів. Крім того, описано бойові дії, які вели сотні куреня проти німецьких окупантів і польських партизанських загонів у сучасних Володимир-Волинському й Турійському районах Волинської області.

Ключові слова: Волинь, група «Турів», загін ім. І. Богуна, курінь ім. князя Святослава, Василь Лук'ячук (Бескид), «Січ».

Igor Bigun

HISTORY OF THE PRINCE SVIATOSLAV BATTALION OF THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY

In this article, the history of the Prince Sviatoslav Battalion which was a part of the Ukrainian Insurgent Army Ivan Bogun Detachment of the "Turiv" Group is investigated. For the first time in the historiography the battalion's organizational structure and its evolution are thoroughly studied, as well as structure of companies, consisted of: "Viter" (later "Orlyk"), "Batko Bogun", "Zaberezhny" and "Svitlana" NCO School. The battalion's numerical strength ranged between 425 and 586 men.

In addition, warfare waged by companies of the battalion against the German occupiers and Polish partisan units in the modern Volodymyr-Volynsky and Turiysk districts is described. These were numerous clashes with the Nazi occupational units from Volodymyr-Volynsky garrison (German troops and local police), road ambushes, and the massive assaults on the Polish Resistance stronghold in the town of Kupychiv.

Finally, reasons of the battalion disband in the early 1944 are analysed. They include partial demobilization and reorganization of units in order to prepare for future crossing of the German-Soviet frontline. In the middle of January, 1944 two new companies were created on the basis of the Prince Sviatoslav Battalion elements.

Key words: Volhynia, "Turiv" Group, Ivan Bogun Detachment, Prince Sviatoslav Battalion, Vasyl Lukyanchuk-'Beskyd', "Sich".

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Бігун І., 2020

Українська повстанська армія виникла в роки Другої світової війни на Волині на основі структури підпілля Організації українських націоналістів (бандерівців) як її збройна сила для боротьби за незалежність України. Чисельність формувань УПА зростала протягом усього 1943 р., і на початок осені армія поділялася на групи «Заграва», «Богун» і «Турів». Третя група перебувала здебільшого у Волинській області та мала у підпорядкуванні три загони. Один із них, загін ім. І. Богуна, діяв у південно-західній частині області (Володимиро-Горохівська округа ОУН / військовий надрайон «Степ»), а його базою була т. зв. «Січ» у Свиначинському лісовому масиві на межі сучасних Володимир-Волинського й Турійського районів. Саме залогою «Січі» був один із куренів загону — 031 ім. князя Святослава.

Бойовий шлях куреня ім. князя Святослава, як і інших підрозділів загону групи «Турів», до недавня залишався майже цілковито поза увагою дослідників. Короткі згадки про курінь можна знайти лише в довідковій літературі — у біограмах на самого курінного та підлеглих командирів (Антонюк Я. (2), 2014. С. 103, 317, 414–416, 423, 500, 581, 594, 607–608, 627, 729; Літопис УПА. Т. 14, 2010. С. 69, 71, 121; Содоль П., 1995. С. 11, 165–166). Також окремі епізоди з історії куреня наведені у працях, де описуються бої за с. Купичів у контексті другої польсько-української війни (Антонюк Я. (1), 2014. С. 213–217; Ольховський І., 2011. С. 114). Проте більшість цих публікацій подає хибні дані або про час існування підрозділу, або про його назву, або стосовно приналежності згаданої особи до куреня ім. кн. Святослава. Організаційна структура куреня ім. кн. Святослава, яку наводить історик Ярослав Анто-

нюк, теж спростовується джерелами (Антонюк Я. (2), 2014. С. 827–829).

Проте без вивчення історії цього формування УПА неможливо належно досліджувати визвольну боротьбу в регіоні Володимиро-Горохівської округи ОУН за німецької окупації. Дослідження бойових дій, які вели підрозділи куреня під командуванням Бескида, здатне суттєво доповнити загальну картину боротьби УПА проти німецьких окупантів і в ситуації другої польсько-української війни. Зокрема, у боях із польськими партизанами за важливий опорний пункт Купичів саме відділи куреня ім. кн. Святослава були головною ударною силою.

Метою статті є дослідження обставин утворення, організаційної структури, командного складу й бойових дій куреня ім. князя Святослава.

Створення загону ім. Івана Богуна почалося в кінці серпня 1943 р. Основою нового формування під командою Володимира Луна (Лівара) став загін «Січ» зі штабом у с. Вовчак Вербського району. На середину вересня 1943 р. йому підпорядковувалися курені 07 Миколи Ткачука (Голуба) (Устилузький і Вербський райони), 08 Павла Скиби (Мирона) (Порицький, Горохівський і Берестечківський райони) й окремі сотні (Вовк О., 1999. С. XVII, XIX; Коханська Г., 2008, С. 86–87)⁴².

25 вересня в загоні ім. Богуна було створено курінь Ч. 3 із 7-ї і 8-ї сотень, а також сотні Нестора Шпака (Вітра) й підстаршинської школи, які базувалися на «Січі». На чолі куреня став Василь Лук'янчук (Бескид)⁴³. Відділом Вітра вже з початку жовтня 1943 р. командував Василь Горун (Орлик), тому що Шпак дістав підвищення на командира 08-го куреня. Ця сотня мала № 2, називалася іменем Івана Мазепи й існувала на «Січі» з березня 1943 р. Отже, сотня Орлика дислокувалася при штабі загону ім. Богуна (с. Вовчак та довколишні села)⁴⁴ (Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. С. 111).

Першою сотнею на «Січі» в жовтні — листопаді 1943 р. іменувалася підстаршинська школа в с. Мочулки (нині Мочалки Турійського району). Вона діяла від 30 травня 1943 р. під найменуван-

ням «Юнацька і підстаршинська школа ім. Головного Отамана Симона Петлюри» (криптонім «Світлана»). Протягом серпня — вересня 1943 р. школа під командуванням Бескида призупинила навчання, а курсанти виїжджали на бої з німцями та поляками⁴⁵.

Очолити курінь, Бескид переформував школу в сотню й передав керівництво нею чотовому Олександрову Денисюку (Вороні). 26 жовтня з відновленням вишкільного процесу сотню «Світлана» (134 інструктори й курсанти) вилучили з куреня та підпорядковували безпосередньо штабові загону ім. Богуна⁴⁶.

7-ма сотня існувала від травня 1943 р. в південно-західній частині Володимир-Волинського р-ну (рис. 1). Номер сотні походив від номера VII, який район мав у підпіллі ОУН (Коханська Г., 2008. С. 27)⁴⁷. Наприкінці вересня відділ привів його командир Богун (він же Батько і Батько Богун) на терен лісів між селами Хворостів Володимир-Волинського району і Губин Озютичівського району⁴⁸.

8-ма сотня у другій половині серпня під проводом Дмитра Марченка (Забережного) воювала проти німецьких окупантів та їхніх поплічників у частині Вербського району на північний схід від м. Володимир-Волинський⁴⁹.

Свій наказ № 1 Бескид видав 1 жовтня 1943 р. і вимагав від підлеглих упорядкувати господарчий стан своїх відділів⁵⁰. У другому наказі того ж дня курінний наказував «негайно приступити до ідеологічного вишколу командного складу та стрільцтва сотень»⁵¹. Як це відбувалося, описав стрілець сотні Богуна Василь Постолюк (Корч) на радянському допиті: «Будучи в банді УПА, до нас систематично привозив якийсь чоловік ... націоналістичну літературу, в якій населення України закликалося до боротьби проти німців і радянської влади за Самостійну Україну»⁵².

Станом на 10 жовтня в документації загону ім. Богуна зафіксовано номер куреня Бескида — 09, який продовжував нумерацію двох інших куренів (рис. 2). А з 10 листопада в курінних документах підрозділ усе частіше іменували № 1,

⁴² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1; Спр. 6. Арк. 1, 4, 12–13; Спр. 32. Арк. 23–23 зв.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 9; Спр. 31. Арк. 101; Спр. 32. Арк. 48 зв.

⁴⁴ Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (АУСБУ Волинь). Спр. 12435. Архівно-слідча справа Перчика Івана Васильовича. Арк. 22; ЦДАВО. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 36; Спр. 17. Арк. 16; Спр. 32. Арк. 24 зв, 56–58 зв, 60, 68, 74.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 48 зв., 49–49 зв.; Спр. 31. Арк. 53–93, 65; Спр. 38а. Арк. 1.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 9, 36; Спр. 31. Арк. 52.

⁴⁷ АУСБУ Волинь. Спр. 67853. Арк. 27–28.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 5–6 зв; АУСБУ Волинь. Спр. 12435. Арк. 11.

⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 68 зв — 69.

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 3, 17.

⁵¹ Там само. Арк. 18.

⁵² АУСБУ Волинь. Спр. 1577. Архівно-слідча справа Голода Миколи Купріяновича. Арк. 32.

Рис. 1. Район дій відділів куреня ім. князя Святослава.
У західній частині карти — м. Володимир-Волинський. (Фрагмент радянської карти 1931 р.).

Організаційна структура куреня Бескида (жовтень 1943 р.)

Рис. 2. Організаційна структура куреня ім. кн. Святослава станом на жовтень 1943 р.⁵³

⁵³ Тут і далі скорочення в таблицях: к-р — командир.

або ж 031 (1-й курінь третього загону)⁵⁴. Не пізніше 18 листопада курінь 031 був названий іменем князя Святослава (рис. 3)⁵⁵. Окрім нього, в загоні ім. І. Богуна на той час був курінь 032 ім. П. Сагайдачного (колишній 08-й).

19 листопада курінний Бескид видав наказ про реорганізацію куреня та звільнення козаків, які не бажали продовжувати службу. І якщо на 1 листопада відділ складався із 7-ї, 8-ї та 2-ї сотень під командою відповідно Богуна, Забережного і Орлика, то 20 числа 2-га сотня стала 1-ю (0311),

7-ма перетворилася на 2-гу (0312), 8-ма дістала № 3 (0313) (Літопис УПА. Нова серія. Т. 14, 2010. С. 107–108)⁵⁶. 10 грудня Забережний і Богун помінялися місцями: їхні сотні стали відповідно другою і третьою (рис. 4)⁵⁷.

Чисельність підрозділу в жовтні — грудні 1943 р. варіювалася в діапазоні від 425 до 586 вояків, що пов'язано з вилученням вишкільної сотні, втратами в боях, дезертирством вояків, поповненням куреня добровольцями, частковою демобілізацією (табл. 1)⁵⁸.

Організаційна структура куреня Бескида (2-га половина листопада 1943 р.)

Рис. 3. Організаційна структура куреня ім. кн. Святослава станом на другу половину листопада 1943 р.

Організаційна структура куреня Бескида (грудень 1943 р.)

Рис. 4. Організаційна структура куреня ім. кн. Святослава станом на грудень 1943 р.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 31; Спр. 26. Арк. 68; Спр. 27. Арк. 13–16; Спр. 31. Арк. 9, 44, 171.

⁵⁵ Там само. Спр. 10. Арк. 15.

⁵⁶ Там само. Спр. 10. Арк. 17; Спр. 13. Арк. 2, 5, 7; Спр. 27. Арк. 13–16.

⁵⁷ Там само. Спр. 13. Арк. 18; Спр. 27. Арк. 22–28 зв; Спр. 32. Арк. 32.

⁵⁸ Там само. Спр. 6. Арк. 107; Спр. 27. Арк. 12–13, 16–18, 20, 22, 24, 28–29; Спр. 29. Арк. 1; Спр. 31. Арк. 39, 100–101.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ОСОБОВОГО СКЛАДУ КУРЕНЯ ім. КН. СВЯТОСЛАВА
(ЖОВТЕНЬ — ГРУДЕНЬ 1943 р.)

Дата	Загальна кількість вояків
10 жовтня	562
20 жовтня	569
30 жовтня	443
11 листопада	586
20 листопада	474 (за ін. даними, 481)
30 листопада	474
10 грудня	432 (за ін. даними, 425)
18 грудня	463
27 грудня	470
28 грудня	450

Найдокладніше збереглися хроніки бойових дій VII сотні Богуна. Складався відділ із чот Миколи Голода (Слюсаря), Івана Михальчука (Цвіта), Василя Приступи (Степового) і Захара Сташука (Веселого) (чота важких кулеметів). Вогневу міць сотні доповнювала мінометна ланка (міномети 82 та 50 мм). Політкерівником сотні був Корінь⁵⁹. Наприкінці вересня сотня налічувала 225 бійців, і протягом осені — зими її чисельність коливалася в діапазоні 198–207 осіб⁶⁰.

У ніч з 21 на 22 вересня 1943 р. бійці сотні замінували шосе в с. Микуличі Володимир-Волинського району. Невдовзі на одній із мін підірвалася німецька машина з 4-ма пасажирами. 22 вересня вояки сотні Богуна під час облави в лісі схопили 3-х поляків, яких розстріляли⁶¹. До кінця місяця й протягом першої декади жовтня сотня укріплювала табір у Губинському лісі, рила шанці й барикадувала підступи до нього⁶².

Єдина за цей час надзвичайна подія сталася в ніч з 27 на 28 вересня. Дезертирувало 20 стрільців-східняків⁶³. Чотовий Сташук розповідав детальніше про цей епізод:

«...сотню “Богуна” в с. Бискупичі [нині Нехвороща, – І. Б.] німці оточили, багато розбіглося із сотні, я теж утік додому в с. Селець. Через кілька днів до мене на квартиру прийшов заступник чотового “Слюсаря” “Хмурий” [Петро Єдинак. —

І. Б.] із запискою від сотенного “Богуна”. У записці був наказ зібратися в Губинському лісі. Я із “Хмури” почали виконувати розпорядження “Богуна”. За два дні нам на допомогу від “Богуна” був присланий “Григор”, і ми із сіл Чесний Хрест, Селець, Навратин, Житані і Хмелів зібрали 12 дезертирів і доставили в Губинський ліс»⁶⁴. Наступного дня сотенний перед строем оголосив покарання: одного з дезертирів розстріляли на місці, а решта отримала від 50 до 100 ударів палицею⁶⁵.

12 жовтня чотири бійці патруля сотні долучилися до самооборони с. Житані Володимир-Волинського р-ну й відбили напад 11 польських вояків. Розібравшись із нападниками, патруль обстріляв іншу групу, яка грабувала с. Селець, розташоване поруч. Потрапивши під вогонь, 15 поляків утекли⁶⁶.

14 жовтня рій сотні Батька Богуна мав сутичку з польським загonom на полях біля с. Бегета (одного поляка вбили). 18 жовтня диверсійна група сотні натрапила на поляків у лісі поруч. Перестрілка для супротивника закінчилася так само, як і попередня. Втрат у повстанців не було⁶⁷.

У ніч із 19 на 20 жовтня два рої вирушили в с. Микуличі, Яковичі, Березовичі та Хмелів Володимир-Волинського району, щоб організувати засідку на німців з польськими поліціантами, котрі мали приїхати по контингент. Удень 2-й рій

⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 14, 101–107; Спр. 29. Арк. 169.

⁶⁰ Там само. Спр. 31. Арк. 6–7, 11–16, 18, 21, 24–26; Спр. 32. Арк. 5–6 зв.

⁶¹ Там само. Спр. 32. Арк. 70–71.

⁶² Там само. Спр. 32. Арк. 71–72.

⁶³ Там само. Спр. 26. Арк. 30.

⁶⁴ АУСБУ Волинь. Спр. 9038 фп. Архівно-слідча справа Сташука Захара Дементійовича. Арк. 24–24 зв, 33.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 73 зв.

⁶⁷ Там само.

розібрав міст у Хмелеві і розбив польський загін, вояки крали картоплю у Підгайцях неподалік. П'ятеро поляків загинуло, решта втекла. Німці, однак, так і не з'явилися⁶⁸.

25 жовтня рій на чолі з чотовим Слюсарем знищив трьох поліціантів-поляків у с. Микуличі (за іншими даними, це були німці). 2-й рій під командуванням інструктора Федора Костюка (Щиткова) того ж дня відбив напад поляків на Бегету (12 загиблих ворогів). У тій же Бегеті застала 2-го рою 2-ї чоти на чолі з Цвітом влаштувала засідку на поляків (до 50 солдатів) і у двогодинному бою застрелила чотирьох із них. 28 жовтня і 4–5 листопада відбулися чергові сутички з поляками в Бегеті (Сергійчук В., 2003. С. 298)⁶⁹.

12 листопада командування групи «Турів» замислило операцію проти загонів Армії крайової (АК) Владислава Чермінського (Ястшомба), Станіслава Кандзелеви (Кані) й Міхала Фіялки (Сокула), які узяли с. Купичів Турійського району й околиці. Відтоді, як 11 листопада німецька залога залишила це поселення, воно перетворилося на головну польську твердиню на тому терені (Антонюк (1), 2014. С. 212).

Чота Степового сотні Богуна й чота Сергія Мороза (Крука) з підстаршинської школи за підтримки двох гармат під загальним керівництвом Бескида захопили с. Купичів і Радовичі, відбивши контратаку. Поляки втратили шістьох вояків загиблими, чота Степового — трьох⁷⁰. Втім, у центрі села, біля будівлі свого штабу, аківці зуміли відкинути повстанців, а загін із с. Засмиків Ковель-

ського району ударив їм у фланг. Так Купичів залишився за поляками (Антонюк (1), 2014. С. 213–214; Літопис УПА. Нова серія. Т. 14, 2010. С. 107; Ольховський І., 2011. С. 114)⁷¹.

22 листопада новий наступ розгорнули 2-й рій на чолі з Цвітом, 50 стрільців сотні «Орлика», 10 кавалеристів при кулеметній тачанці і двох мінометах. Унікальний випадок в історії УПА: наступ піхоти підтримував саморобний танк, змайстрований у слюсарні на «Січі» (рис. 5). Як і попереднього разу, поляки чинили запеклий опір. На допомогу купичівцям знову прийшли «Ястшомб» і «Сокул» — загальна кількість оборонців, за даними УПА, сягала 300 бійців⁷² (Ольховський І., 2011. С. 114).

Під с. Літином група Цвіта наскочила на сильний вогонь поляків і втратила чотирьох людей, в тому числі чотового. У танку скінчилося паливе, тому під ворожим вогнем стрільці зняли з нього гармату, а саму бронемашину спалили. За весь день бою з 9.00 до 20.00 сили УПА так і не змогли зламати опір купичівської залоги, тому й цього разу змушені були відступити. За їх даними, польські втрати в бою склали від 40 до 175 загиблих, але це явно велике перебільшення (Антонюк (1), 2014. С. 213–214)⁷³.

Наприкінці листопада 1943 р. полеглого Цвіта на посаді 2-го чотового сотні 0312 заступив Федір Ліщук (Скорий). Відбулися перестановки в інших чотах: замість Степового 3-тю чоту очолив Веселий, а чотовим важких кулеметів і мінометів став Олександр Індзинський (Бойченко)⁷⁴.

Рис. 5. Вояк загону АК «Сокула» Станіслав Беднарек (Круль) біля пошкодженого танка УПА на вулиці Купичева

⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 74.

⁶⁹ Там само. Спр. 32. Арк. 7, 74–75 зв.; Спр. 37. Арк. 1.

⁷⁰ Там само. Спр. 15. Арк. 3; Спр. 32. Арк. 7 зв., 66, 75, 77; Спр. 35. Арк. 38.

⁷¹ Там само. Спр. 15. Арк. 77; Спр. 32. Арк. 49 зв. — 50.

⁷² Там само. Спр. 32. Арк. 20, 56, 77.

⁷³ Там само. Спр. 15. Арк. 3; Спр. 27. Арк. 16; Спр. 32. Арк. 7 зв., 56, 77.

⁷⁴ Там само. Спр. 13. Арк. 7; Спр. 19. Арк. 5; Спр. 29. Арк. 169; Спр. 31. Арк. 33 зв.

25 грудня відбувся третій штурм Купичева. Чота Веселого й 1-ша чота підстаршинської школи на чолі з її комендантом Олексом Мельником (Чорноморцем) розташувалися в с. Літині як бойова охорона кінної сотні Гонти із загону ім. Богуна. Кавалеристи наступали двома групами — із заходу та сходу. На півночі польський загін під натиском куреня Олексі Шума (Вовчака) відступив із Засмиків на Літин. Купичівські загоны поляків пішли йому на допомогу і вдарили в тил курсантам. Їм довелося відходити, залишивши на полі бою тіло ройового Михайла Дешаківського (Довбача). Чота 3-ї сотні втратила чотирьох убитими. Західна кінна група теж нашттовхнулася на польську заставу, яка відбила атаку⁷⁵.

Це була остання спроба групи «Турів» узяти Купичів. Надалі від цієї думки відмовилися. А поляки спалили решту української частини села — загинуло 26 українців, які ще там залишалися (Антонюк (1), 2014. С. 217).

Про результативність підрозділів 0312 сотні за половину 1943 р. можна судити за зізнаннями чотового Веселого: «Були випадки отримання даних УПА про те, що на сусідні села наїжджали німці й польська поліція, яка грабувала й убивала мирних жителів, тобто нападала на села. На підставі таких даних я як командир взводу-чоти виїжджав приблизно до 30 разів зі своїм взводом в ці села для боротьби з німцями й польською поліцією»⁷⁶.

Сотня Дмитра Марченка (Забережного) дислокувалася в Гніненському лісі, а її діяльність поширювалася на схід від залізниці Володимир-Волинський — Ковель. Оскільки в підпільній мережі цей район мав номер VIII, то сотня повторювала його. Сотенним політвиховником був Володимир Луцюк (Дружба) (Антонюк (2), 2014. С. 425, 450)⁷⁷. Під орудою Забережного й Дружби в жовтні — листопаді 1943 р. було від 106 до 132 стрільців при одному 82-міліметровому мінометі⁷⁸.

Головними противниками вояків 8-ї сотні були експедиції німців, козаків та польської поліції з Володимира-Волинського, які грабували села. Джерела фіксують напади поляків на застави сотні у с. Когильне та Могильне Вербського району 27 і 28 вересня 1943 р. Без власних втрат повстанці знищили чотирьох ворожих солдатів (Сергійчук В., 2003. С. 286)⁷⁹.

31 жовтня 1943 р. 300 німців, польських поліцаїв і козаків вибили повстанців з позицій у районі с. Когильне й узяли чотирьох полонених із застави в сусідньому Новому Осередку. 1 листопада, скориставшись відсутністю повстанських застав, поляки пограбували Когильне без жодного опору й повернулися до Володимира. Підрозділ 8-ї сотні повернувся до села тільки вночі (Літопис УПА. Нова серія. Т. 14, 2010. С. 108)⁸⁰.

Та коли 2 листопада вороги в кількості до 200–300 осіб повторно напали на село, вони натрапили на серйознішу відсіч. Застава Забережного знищила в бою шістьох польських поліцейських (Літопис УПА. Нова серія. Т. 14, 2010. С. 108–109)⁸¹. Так само 7 листопада застава № 3 перешкодила німцям з поляками грабувати колонію Новий Осередок. Як і у випадку з Когильним, окупанти не заспокоїлися і 10 листопада 50 фірманками приїхали вдруге. Застава відбила наступ без власних жертв, а ворог втратив двох поліцаїв (Літопис УПА. Нова серія. Т. 14, 2010. С. 108–109).

У ніч з 12 на 13 листопада поляки напали на с. Могильне й колонію Новий Осередок. У селі вони спалили 26 господарств і вбили двох жінок, а в колонії знищили шість господарств і вбили одного чоловіка цивільної варті. Упівські застави дали бій, і в Могильному вбили шістьох поляків, а в Новому Осередку — трьох при власних втратах в одного пораненого стрільця (Літопис УПА. Нова серія. Т. 14, 2010. С. 108–109).

У ніч з 16 на 17 листопада сотня Забережного стала на заваді польському підрозділу, який палив Когильне. Нападників, котрі втратили одного бійця, вдалося вигнати, але згоріло 33 хати, були жертви серед населення, постраждала й худоба (Сергійчук В., 2003. С. 325).

Польська поліція ще кілька разів атакувала сотню Забережного: 17 листопада в селах Могильне і Старий Осередок (2 вбитих поліцистів), 25 листопада, 8 і 28 грудня в Старому Осередку, але в усіх випадках безуспішно (Літопис УПА. Нова серія. Т. 14, 2010. С. 108)⁸².

7 грудня 120 німців у супроводі двох танкеток вдерлися в села Могильне й Гніне. Під натиском цієї сили повстанці змушені були відступити, втрапивши одного вояка⁸³.

Сотня ім. Мазепи, як ми писали вище, була найстаршою. Проте джерела дають змогу відтворити хроніку її бойових дій восени 1943 р.

⁷⁵ АУСБУ Волинь. Спр. 9038 фп. Арк. 37; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 105; Спр. 15. Арк. 3; Спр. 32. Арк. 9, 20, 33, 50 зв., 61; ЦДАВО. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 20.

⁷⁶ Там само. Арк. 41 зв.

⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 8, 18.

⁷⁸ Там само. Спр. 31. Арк. 14, 28, 44–46, 98.

⁷⁹ Там само. Спр. 26. Арк. 30.

⁸⁰ Там само. Спр. 3а. Арк. 31.

⁸¹ Там само. Спр. 3а. Арк. 32.

⁸² Там само. Спр. 29. Арк. 26; Спр. 30. Арк. 13; Спр. 31. Арк. 14 зв.

⁸³ Там само. Спр. 27. Арк. 27 зв.; Спр. 31. Арк. 14 зв.

утивчасто. Так, 15 листопада підрозділи сотні брали участь в операції проти червоних партизанів у с. Завидові Порицького району, а 16 листопада — проти поляків (невідомо де). 22 листопада стрільці Орлика наступали разом з іншими на Купичів (Літопис УПА. Нова серія. Т. 14, 2010. С. 107)⁸⁴. Але більшу частину часу сотня Орлика стояла на своїх позиціях у Свинарському лісі.

Станом на 1 грудня 1943 р. 1-ша сотня імені Івана Мазепи складалася з 4 чот: 1-ша несла службу в с. Домінополі Вербського району (командир Іван Перчик (Явір)), 2-га — у с. Блаженик (командир Іван Федотов (Тимошенко)), 3-тя — у с. Буди-Осівські (командир Петро Панасюк (Хмара)), 4-га — у с. Вовчак (командир Опанас Шевчук (Сокил)). Чисельність сотні в листопаді — грудні становила від 135 до 151 бійця⁸⁵.

За словами Івана Перчика, його чота, яка складалася переважно з бійців літнього віку, а також з 20 азербайджанців, не виїжджала на боротьбу з німцями й партизанами, а охороняла млин і майстерні з виробництва мила й ковбаси⁸⁶. Проте щонайменше один раз, 14 грудня, чота Явора спільно з чотами Хмари й Сокола робила засідку на німців у с. Свічів (щоправда, ті так не з'явилися)⁸⁷. До 20 грудня дні минали без особливих пригод, якщо не враховувати короткі перестрілки з поляками, які час від часу турбували чоту Тимошенка⁸⁸.

25 грудня сотня ім. Мазепи тримала заслін від поляків в с. Чорніїв Турійського району, у той час як тривав третій наступ УПА на Купичів. Хоча бій був запеклим, сотня втрат не мала, тоді як ворог втратив двох вершників. 30 грудня сотня Орлика повернулася на своє місце постоя (Літопис УПА. Нова серія. Т. 14, 2010. С. 111).

Бойовий шлях куреня 031 ім. князя Святослава як цілісної одиниці добіг кінця з початком 1944 р. З метою підготовки до переходу радянсько-німецького фронту штаб групи «Турів» ще в грудні 1943 р. ініціював часткову демобілізацію загону ім. І. Богуна, а в січні розформував курені (Літопис УПА. Нова серія. Т. 2, 1999. С. 515; Там само. Т. 15, 2011. С. 138)⁸⁹. За наказом штабу групи від 3 січня 1944 р., курінний В. Лук'янчук (Бескид)

5 січня передав командування чинному на той час командирові загону П. Антонюку (Кліщеві)⁹⁰. Отже, сотні куреня ім. кн. Святослава поряд з іншими тепер підпорядковувалися безпосередньо штабу формування.

13 січня 1944 р. сотенний Орлик одержав наказ передати сотню 0311 сотенному Чубові. 16 січня відділи Забережного й Богуна переходили під командування сотенного Рубаша, щоб той переформував їх в одну сотню⁹¹. Так, із трьох сотень колишнього 031 куреня утворилося дві сотні загону ім. І. Богуна: відділи Рубаша (107 козаків) і Чуба (93)⁹².

Однак, судячи з документів, «3-тя сотня 1-го куреня» (60 козаків) існувала й після того, як Богун здав свою сотню Рубашу. Збереглися звіти за 21, 24 і 28 січня 1944 р., підписані відповідно псевдонімами Слюсар і Хмельницький⁹³. Захар Сташук підтверджував, що в останніх числах січня 1944 р. сотня Слюсаря стояла в с. Селець. Проте це була районна боївка, яка підпорядковувалася йому як військовому референтові Володимир-Волинщини, а не відділ загону ім. І. Богуна⁹⁴.

Екскурінний командир Василь Лук'янчук (Бескид) після своєї відставки порвав зв'язок з українським визвольним рухом і перейшов на бік нацистів (імовірно, вступив в Український легіон самооборони) (Антонюк (2), 2014. С. 423)⁹⁵.

Таким чином, утворення куреня імені князя Святослава було наслідком збільшення кількості формувань УПА, які оперували на теренах Володимиро-Горохівської округи у серпні — вересні 1943 р., і бажання командування налагодити єдину вертикаль управління військами. Курінь під командуванням В. Лук'янчука (Бескида) складався як з відділів, які раніше базувалися на «Січі», так і з тих, які передислокувалися з інших районів. Протягом осені 1943 р. й зими цілий підрозділ контролював Свинарські ліси, шосе Володимир-Волинський — Луцьк і бився з німецьким гарнізоном у Володимирі й польською «пляцувкою» в Купичеві. У процесі підготовки до переходу фронту протягом січня 1944 р. курінь розформували, а більшість бійців перейшли у підпорядкування командирові загону П. Антонюку (Кліщу).

⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 13; Спр. 32. Арк. 56.

⁸⁵ АУСБУ Волинь. Спр. 12435. Арк. 14; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 166, 180, 182; Спр. 32. Арк. 58 зв.

⁸⁶ Там само. Арк. 14, 26.

⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 58.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ АУСБУ Волинь. Спр. 8054-фп. Архівно-слідча справа Брися Олексія Семеновича. Арк. 70 зв — 71; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 78.

⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 24.

⁹¹ Там само. Спр. 6. Арк. 135, 143.

⁹² Там само. Спр. 29. Арк. 136–137.

⁹³ Там само. Спр. 29. Арк. 140, 163; Спр. 31. Арк. 32.

⁹⁴ АУСБУ Волинь. Спр. 9038-фп. Арк. 32, 37, 51–51 зв.

⁹⁵ Там само. Арк. 27.

ДЖЕРЕЛА

1. Антонюк Я. Волинські чехи у визвольній боротьбі (на прикладі колонії Купичів). *Український визвольний рух*. 2014. 36. 19. С. 202–222.
2. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Торонто: Літопис УПА, 2014. 1069 с.
3. Вовк О. Вступ. *Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944* / упоряд. О. Вовк. Київ; Торонто, 1999.
4. Коханська Г. З Україною в серці. Спомини. Торонто; Львів, 2008. 384 с.
5. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944 / упоряд. О. Вовк. Київ; Торонто, 1999. 723 с.
6. Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи / упоряд.: В. Ковальчук, І. Марчук. Київ; Торонто, 2010. 840 с.
7. Літопис УПА. Нова серія. Т. 15. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Кн. 2. 1944–1954 / упоряд.: С. Власенко, С. Кокін, В. Лозицький. Київ; Торонто, 2011. 661 с.
8. Ольховський І. Кривава Волинь. Кн. 2. Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району Волинської області у 1939–1945 роках. Київ: Гарт, 2011. 344 с.
9. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Київ: Українська видавнича спілка, 2003. 576 с.
10. Содоль П. Українська Повстанча Армія 1943–1949. Довідник другий. Нью-Йорк: Пролог, 1995. 295 с.

REFERENCES

1. Antoniuk, Ya. (2014). Volynski Chekhy u Vyzvolnii Borotbi (Na Prykladi Kolonii Kupychiv) [Volyn Czechs in the Ukrainian Liberation Movement (On the Example of the Kupychiv Colony)]. Lviv, *Ukrainskyi Vyzvolnyi Rukh*, 19, 202–222 [in Ukrainian].
2. Antoniuk, Ya. (2014). Ukrainskyi Vyzvolnyi Rukh u Postatiakh Kerivnykiv. Volynska i Brestska Oblasti (1944–1955) [Ukrainian Liberation Movement through the Biographies of Its Leaders. Volyn and Brest Oblasts (1930–1955)]. Toronto; Lviv, 1072 [in Ukrainian].
3. Kokhanska, H. (2008). Z Ukrainoiu v sertsii. Spomyny [With Ukraine in My Heart. Memoirs]. Toronto; Lviv: Litopys UPA, 384 [in Ukrainian].
4. Kovalchuk, V., Marchuk, I. (Comps.) (2010). Litopys UPA. Nova seriia, T. 14, UPA i zapillia na PZUZ 1943–1945. Novi Dokumenty (2010) [UPA Chronicle. New Series. Vol. 14, The UPA and Rear Line in North-Western Ukrainian Lands 1943–1945. New Documents]. Kyiv; Toronto, 840 [in Ukrainian].
5. Olkhovsky, I. (2011). Kryvava Volyn. Kn. 2. Ukrainsko-Polske Protystoyannia na Terenakh Turiiskoho Raionu Volynskoi Oblasti u 1939–1945 rokakh [Bloody Volhynia. Ukrainian-Polish Confrontation in the Turiysk Region of Volynian Oblast Lands in 1939–1945]. Kyiv: Hart, 344 [in Ukrainian].
6. Serhiichuk, V. (2003). Poliaky na Volyni v Roky Druhoi Svitovoi Viiny [Poles in Volynia during World War II]. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 576 [in Ukrainian].
7. Sodoł, P. R. (1995). Ukrainska Povstancha Armiiia 1943–1949. Dovidnyk Druhyi [Ukrainian Insurgent Army 1943–1949. Second Reference Book]. New York: Proloh, 205 [in Ukrainian].
8. Vlasenko, S., Kokin, S., Lozytskyi, V. (Comps.). (2010). Litopys UPA. Nova seriia. T. 15. Borotba proty povstanskogo rukhu i natsionalistychnoho pidpillia: Protokoly dopytiv zaareshтовanykh radianskymy orhanamy derzhavnoi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA 1945–1954, Kn. 2 [UPA Chronicle. New Series. Vol. 15. The Struggle Against Insurgent Movement and the Nationalist Underground: Interrogation Protocols of OUN and UPA Leaders Arrested by the Soviet State Security Organs. Book 2]. Kyiv; Toronto, 640 [in Russian].
9. Vovk, O. (1999). Vstup [Introduction]. Litopys UPA. Nova seriia. T. 2. Volyn i Polissia: UPA ta Zapillia 1943–1944. Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
10. Vovk, O. (Comp.) (1999). Litopys UPA. Nova seriia. T. 2. Volyn i Polissia: UPA ta zapillia 1943–1944 [UPA Chronicle. New Series. Vol. 2. Volyn and Polissia: UPA and its Rear Line 1943–1944. Documents and Materials]. Kyiv; Toronto, 723 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 26.03.2020 р.

Ігор Кривошея

ORCID iD 0000-0003-1429-8293

Олена Джагунова

ORCID iD 0000-0003-2129-9761

УДК 378.4(477.46)УДПІ«1930-1998»:378.091.12

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.13

ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО СКЛАДУ УМАНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ 1930–1998 рр.

У статті висвітлено процес формування науково-педагогічного складу Уманського педагогічного інституту з 1930 до 1998 р., коли його було реорганізовано в університет. Проаналізовано етапи формування колективу інституту, кількісний та якісний склад, відтворено динаміку процесів розвитку установи у контексті освітнього процесу в Україні за радянських часів на основі аналізу вдосконалення викладацького потенціалу.

Ключові слова: Інститут соціального виховання, Уманський державний педагогічний інститут, педагогічний склад, педагогічна освіта, післявоєнний період.

Igor Kryvosheia, Olena Dzhahunova

QUANTITATIVE AND QUALITATIVE ACADEMIC TEACHING STAFF OF PAVLO TYCHYNA UMAN STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE IN 1930–1998s

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University is one of well-known pedagogical institutions of higher education in Ukraine. In 2020 the University celebrates its 90th anniversary. It was founded in 1930 as an institute of social education. Having been functioning for 90 years, the educational institution was transformed and reorganized: the institute of social education became the university of the 4th level of accreditation, the number of students (120 in 1930) increased to 10 thousand in 2020, and academic teaching staff also increased from 19 teachers to more than 500 workers. The aim of the research is to investigate the dynamics in formation and growth of qualified academic teaching staff in 1930–1998s. The article highlights the composition of intellectual assets in Uman Pedagogical Institute at various stages of its functioning from 1930 to 1998, when the Institute was reorganized into a university. The analysis of the teaching staff development in social and political environment of different periods has been shown. The reasons for the lack of experienced personnel in Uman Pedagogical Institute in 1930–1998s and its circumstances have been described. The article also presents the statistics displaying qualitative and quantitative indicators of academic staff development in the Institute.

Key words: institute of social education, Uman State Pedagogical Institute, academic teaching staff, pedagogical education, post-war period.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Кривошея І., Джагунова О., 2020

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, заснований у 1930 р. як Інститут соціального виховання, — один із відомих педагогічних закладів освіти України. За 90 років свого існування цей заклад пройшов шлях трансформацій та реорганізацій від ординарного інституту до університету IV рівня акредитації, від 120 студентів у 1930 р. до 10 тис. у 2020 р., від 19 викладачів до більше 500 науково-педагогічних працівників.

Питання кадрового забезпечення Уманського педагогічного інституту відображене лише окремими згадками у наукових працях та статтях з історії закладу. Зокрема, педагогічний склад

Уманського учительського інституту у післявоєнні часи розглядає у своїй статті О.І. Джагунова (Джагунова О.І., 2019. С. 91–99). Окремі статистичні дані та іншу інформацію з цієї теми знаходимо у наукових працях та статтях про обставини підготовки учительських кадрів різного періоду (Майборода В.К., 1992. 196 с.; Ящук І.П., 2013. С. 204–208; Процишин Н., 2014. С. 46–49 тощо). Фактичний матеріал і статистичні дані про викладацький склад Уманського педагогічного інституту зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Зважаючи на потребу у більш детальному розгляді проблеми становлення та еволюції сучасного уні-

верситету в Умані, **темою статті** обрано вивчення динаміки формування, кількісного збільшення та якісного зростання викладацького складу цього навчального закладу в його історичних варіантах 1930–1998 рр.

Курс на прискорення темпів індустріального розвитку 1930-х рр., кардинальні зміни у соціальній структурі тогочасного суспільства ставили на порядок денний підвищення освітнього рівня населення, а зростання мережі шкіл вимагало збільшення чисельності та вдосконалення підготовки вчительських кадрів. Це зумовило зростання кількості студентів у педагогічних навчальних закладах.

Пленуми ЦК ВКП (б) 1928 та 1929 рр. розробили широку програму перебудови роботи вищої школи. Вона передбачала значне розширення підготовки фахівців з вищою освітою, уніфікацію вищої та середньої спеціальної освіти, реорганізацію її за галузевим принципом. Однак процес підготовки та перепідготовки вчителів потребував удосконалення. Тож з 1930 р. в Україні розпочалась реорганізація системи вищої педагогічної освіти.

У серпні 1930 р. Рада Народних Комісарів УРСР ухвалила постанову «Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти», за якою педагогічні кадри в республіці готували такі навчальні заклади: з вищою освітою — педагогічні інститути, із середньою спеціальною — педагогічні технікуми. Для підвищення кваліфікації вчителів існували дворічні та однорічні педагогічні курси. Замість інститутів народної освіти було створено інститути соціального виховання, на шкільному факультеті готували вчителів для старшої трудової школи. Факультет мав три відділення: суспільствознавче, техно-математичне, агробіологічне. На суспільствознавчому відділенні функціонували (крім кафедри педології, педагогіки, дидактики) кафедри історії України і Росії, країн Заходу. У навчальних планах дотримувалась послідовність навчальних дисциплін та запроваджувався безперервний виробничий практикум (Венцева Н.О., 2013. С. 22).

25 січня 1930 р. партійні організації Уманщини разом з колективом педагогічного технікуму звернулися з клопотанням до Наркому УРСР про реорганізацію закладу в Інститут народної освіти. Потреба створення в Умані педагогічного інституту обґрунтовувалася тим, що Уманська округа на той час охоплювала чималу частину загальної території радянської України й перебувала на шостому місці за кількістю населення. Але потреба в інституті не обмежувалася адміністратив-

ними кордонами Уманщини. Умань розташована на стику чотирьох густонаселених областей України, що є особливо зручним для студентів і доводить цілковиту доцільність відкриття у місті Інституту соціального виховання, що і було зроблено (Джагунова О.І., 2016. С. 142). Інститут постав у складі 4 факультетів — історико-економічного, техно-математичного, мовно-літературного та біологічного.

На момент створення в інституті працювали лише 19 викладачів, частина з яких трудилася «по сполученні», тобто за сумісництвом. Більшість викладачів працювали за сумісництвом ще в Уманському педагогічному технікумі⁹⁶. Наркоматом освіти у 1930 р. було затверджено штат інституту у складі одного професора (С.К. Руденко), 6 доцентів (Станюк, О.П. Лапа, Н.А. Михалевич, О.Ф. Лінник, М.Т. Крятківський, А.Д. Киоллерич) і асистентів (Новоселицький, Тиотостовий, Мирошник, Гудима, Г.С. Туркач, Гензель, Янчук). Проте навіть із залученням викладачів педтехнікуму в інституті залишалися вакантними посади завідувача кафедри історії України та доцента кафедри педагогіки⁹⁷.

На 1930–1931 н.р. викладацький штат Уманського інституту соціального виховання складався із 17 викладачів, з яких 10 працювали тут за сумісництвом, а вакантними залишалися посади викладачів основ виробництва та історії України⁹⁸.

Загалом ситуація із кадровим потенціалом вищої школи наприкінці 1920 — на початку 1930-х рр., ще до реорганізації системи вищої педагогічної освіти, була складною, адже в 12 інститутах народної освіти працювало 939 осіб. Частина педагогів (21 %) закінчувала ще духовні академії, загалом вищу освіту мали 86,6 %, до революційні вузи закінчували 80 % викладачів. На думку радянської влади, було немало й таких, хто не відповідав вимогам нової вищої школи, а дехто взагалі не приховував ворожість до радянської влади (Майборода В.К., 1992. С. 88). Наприклад, в Уманському інституті соціального виховання у 1931 р. розгорнули боротьбу з так званим «ухилами». «Виявили» як «правий», так і «лівий» ухили. «Носієм правого ухилу» був асистент-викладач всесвітньої історії Новоселецький, який висловив думку про те, що більш ефективним є лекційний метод викладання. «Лівий заскок» було виявлено у викладача української мови, доцента Михалевича, який занадто різко висловлювався проти лекційного методу. Врешті, хоча обоє й визнали власну помилку й «виправилися», їх було репресовано (Скус О.В., 2019, С. 54–59).

⁹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1591. Арк. 37.

⁹⁷ Там само. Арк. 383.

⁹⁸ Там само. Арк. 419.

Якісний склад науково-педагогічних працівників теж мало відповідав вимогам вищої педагогічної школи. Так, в Уманському ІСВ у 1932 р. працювали 25 викладачів, але лише половина з них мали досвід роботи більше 10 років, відсутні згадки про те, що хтось із них мав науковий ступінь⁹⁹.

У 1933 р. Уманський інститут соціального виховання реорганізовано у педагогічний інститут із чотирирічним терміном навчання, а у 1935 р. через гостру потребу в педагогічних кадрах — в учительський із дворічним терміном навчання.

У період післявоєнної п'ятирічки (1945–1950 рр.) у системі вищої освіти відбулися істотні зміни. Розширилася мережа закладів вищої освіти, спостерігалася позитивна кількісна та якісна динаміка підготовки педагогічних і науково-педагогічних кадрів. Водночас із післявоєнною нормалізацією навчального процесу в країні розпочалося відновлення інфраструктури закладів вищої освіти, зокрема педагогічної, внаслідок чого постала проблема відновлення науково-педагогічного й викладацького складу. Забезпечення кадрами ускладнювалося тим, що під час війни значна частина науково-педагогічних працівників перебувала чи у складі Радянської Армії, чи в евакуації. Крім того, на думку деяких дослідників, процес повернення професорсько-викладацького складу до вишів на довоєнні місця роботи не був належним чином організований та відбувався у складних умовах розрухи.

Незважаючи на складну ситуацію, Наркомат освіти УРСР відновив діяльність системи закладів вищої педагогічної освіти в країні. За наказом наркома освіти П.Г. Тичини відновили свою роботу Чернівецький державний університет та Учительський інститут, Вінницький педагогічний інститут, Кременчуцький учительський інститут, Уманський державний учительський інститут та ін. (Зуляк І., 2012. С. 199).

15 червня 1944 р. на обох факультетах вишу в Умані (фізико-математичному і природничо-географічному) було урочисто відзначено день початку навчання. Його святкували 18 викладачів. 1945 р. викладачів було уже 27, проте ще не вистачало фахівців з фізики і фізичного виховання. В інституті працювали лише один кандидат наук, доцент і один кандидат наук без вченого звання, старших викладачів було 12, викладачів — 8, асистентів — 5. Хоча відомостей про кількість кафедр та їх назви у період відновлення навчального закладу немає, припустимо існування відповідних кафедр з наявної інформації про діяльність дев'я-

ти навчально-наукових кабінетів: основ марксизму-ленінізму, фізкультурної підготовки, математики, фізики, ботаніки, зоології, географії, хімії, педагогіки (Джагунова О.І., 2019. С. 93).

Гостра потреба у вчительських кадрах вимагала швидкого налагодження безперебійної роботи закладів вищої педагогічної освіти, належної організації в них навчального процесу, забезпечення кваліфікованими науково-педагогічними кадрами.

У 1946 р. кафедри інституту були повністю укомплектовані викладачами, 70 % з яких працювали тут до війни. Проте із 33 викладачів лише троє мали науковий ступінь кандидата наук, і тільки двоє з них — звання доцента, завідувачів кафедрами було 8, 2 доцентів кафедр, 7 старших викладачів, 6 викладачів, 10 асистентів¹⁰⁰.

Попри швидке відновлення і зростання викладацького штату після війни, проблема науково-педагогічних кадрів залишалася актуальною. Перед вищою школою постала необхідність підвищення рівня кваліфікації викладачів і забезпечення ними так званих периферійних вузів, до яких зараховували й Уманський державний учительський інститут.

Гострий брак кадрів із науковими ступенями й званнями в учительському інституті відчуватиметься ще дуже довго. Зокрема, у 1947 р. вакантними були такі посади: викладач основ марксизму-ленінізму; доцент кафедри математики (для читання курсу елементарної математики або аналітичної геометрії); доцент кафедри фізики; завідувач кафедри історії, доцент (він же викладач історії СРСР); викладач історії нового часу; доцент кафедри педагогіки (для викладання курсу педагогіки); доцент кафедри природознавства (Джагунова О.І., 2019. С. 94).

Динаміку плінності кадрів із науковими ступенями показано у *табл. 1*. Із наявних даних можна зробити висновок, що за весь досліджуваний період в інституті не було жодного доктора наук.

Відомо, що після Другої світової війни не вистачало саме кваліфікованих викладачів із досвідом роботи, поширеною була праця за сумісництвом. Проте в Уманському учительському інституті більшість викладачів мала досвід роботи у закладах вищої освіти понад 10 років, що видно з *табл. 2*¹⁰¹.

Через скорочення набору на I курс інституту у 1952–1953 н.р. було скорочено і кількість викладачів на 14 осіб. Ті, хто залишився, повністю забезпечували виконання всієї навчальної роботи у 1952–1953 н.р.

⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 397.

¹⁰⁰ Там само. Оп. 11. Спр. 318. Арк. 8.

¹⁰¹ Там само. Арк. 3.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СКЛАД
УМАНСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ 1944–1955 рр.

Навчальний рік	Доктори наук, професори	Кандидати наук, доценти	Кандидати наук без вченого звання	Кандидати наук, старші викладачі	Старші викладачі	Викладачі	Асистенти
1944–1945	–	1	1	–	12	8	5
1946–1947	–	2	–	–	7	6	10
1947–1948	–	2	1	–	–	34	–
1949–1950	–	2	1	–	–	37	–
1951–1952	–	3	–	3	14	18	7
1954–1955	–	5	2	–	16	1	4

Таблиця 2

СТАЖ РОБОТИ ВИКЛАДАЧІВ УМАНСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ

Всього викладачів	З них зі стажем роботи у вищій школі				
	до 1 року	до 3 років	до 5 років	до 10 років	більше 10 років
33	4	2	5	9	13

У зв'язку із запровадженням загальної обов'язкової семирічної освіти та для підвищення якості підготовки вчителів, поліпшення навчально-матеріальної бази вишів, раціонального використання кваліфікованих кадрів викладачів було ухвалено рішення реорганізувати вищу педагогічну школу. Так, упродовж 1952–1954 рр. без глибокого аналізу, за вказівкою зверху припинилася підготовка вчителів у деяких вишах та їхніх відділеннях, зменшилось число спеціальностей, а низку вишів реорганізували у педагогічні інститути.

Після реформ і реорганізацій, спрямованих на «поліпшення», «зміцнення» і «розширення» системи вищої педагогічної освіти, у 1950–1951 н.р. учительські кадри в Україні готували 25 педагогічних і 22 учительських інститути, у 1955–1956 н.р. — 38 педагогічних інститутів, у 1961 р. — лише 33 (Майборода В.К., 1992. С. 112–114).

На початку 1950-х рр. Уманський учительський інститут став на шлях трансформації в педагогічний інститут, що відбулась у 1952 р. У реорганізованому інституті діяли два факультети — фізико-математичний та природничо-географічний і 5 кафедр — марксизму-ленінізму, фізики, педагогіки, природознавства та математики.

У 1951–1952 н.р. науково-педагогічний колектив інституту складався із 45 осіб, з яких лише шестеро були кандидатами наук, решта не мали наукових ступенів¹⁰².

Динаміка зміни складу науково-педагогічного колективу у період 1950–1960-х рр. презентована у табл. 3.

В Уманському педагогічному інституті у досліджуваний період ще гостро відчувався брак кваліфікованих кадрів. Яскравим прикладом цього став оголошений у травні 1959 р. конкурс на заміщення вакантних посад. Оголошення було, але конкурс не відбувся, оскільки кваліфікованих кадрів серед тих, хто подав свою кандидатуру, не виявилось. Тому у 1959–1960 н.р. на умовах погодинної оплати на вакантні посади залучено: викладача органічної і біологічної хімії, пенсіонера О.Г. Герасименка; викладача фізикоїдної хімії, доцента с/г інституту І.М. Демченка; викладача економіки с/г виробництва, старшого викладача с/г інституту М.В. Лозовського; викладача механізації с/г виробництва, старшого викладача с/г інституту Черненка; викладача шкільної гігієни, головного лікаря міськ-санепідстанції А.Н. Фролову¹⁰³.

¹⁰² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1688. Арк. 5.

¹⁰³ Там само. Спр. 3136. Арк. 6.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СКЛАД
УМАНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ 1950–1960-х рр.

Навчальний рік	Всього	Кандидати наук, доценти	Кандидати наук	Старші викладачі	Викладачі	Асистенти	Сумісники
1951–1952	45	3	3	14	18	7	–
1954–1955	28	5	2	16	1	4	–
1955–1956	39	5	4	12	5	13	5
1957–1958	47	7	7	12	6	15	–
1958–1959	42	5	5	13	6	13	–
1959–1960	49	5	8	13 (1 на 0,5 ст.)	7	16 (2 на 0,5 ст.)	–
1962–1963	82	6	9	23	18	26	–
1963–1964	91	11	7	26	21	26	–
1965–1966	97	12	6	31	5	43	–
1966–1967	105	14	7	37	3	44	–
1967–1968	92	16	8	31	4	33	–
1968–1969	77	13	8	26	3	27	–

Зі звіту за 1965–1966 та 1966–1967 н.р. зрозуміло, що інститут відчував гостру потребу у висококваліфікованих спеціалістах з фізики, математики, іноземної мови й хімії. Упродовж року інститут неодноразово оголошував конкурси на заміщення вакантних посад доцентів (кандидатів наук) кафедр математики, фізики, зоології, ботаніки, основ с/г, фізвиховання, хімії, мови і літератури. Оголошення подавалися у пресі, зокрема в «Учительской газете», «Радянській освіті» та «Черкаській правді», але результатів вони не дали. Проте за звітний період було захищено 2 кандидатські дисертації (Т.С. Клюбін, М.Д. Романенко), готувалися до захисту 8 кандидатських та 2 докторські дисертації¹⁰⁴.

З другої половини 1950-х і до початку 1970-х рр. відбулися істотні зміни у системі закладів вищої освіти. Саме у цей час спостерігалось найшвидше зростання мережі педагогічних інститутів УРСР та їх реорганізація. Внаслідок збільшення кількості закладів освіти погіршилися показники кількісного та, що найголовніше, якісного забезпечення їх науково-педагогічними кадрами вищої кваліфікації.

Недостатній рівень наукової кваліфікації викладацьких кадрів педагогічних вишів змусив уряд вжити низку заходів з покращення становища. Зокрема, постановою ЦК КПРС та Ради Міні-

стрів СРСР від 13 червня 1961 р. закладам вищої освіти надавалось право звільняти від педагогічного навантаження кандидатів наук, котрі мають вагомі результати у наукових дослідженнях з важливих народногосподарських або теоретичних проблем для покращення ситуації з підготовкою докторів наук (Процишин Н., 2014. С. 167).

Для Уманського педагогічного інституту ім. П.Г. Тичини у 1970–1971 н.р. Міністерство освіти затвердило 69 штатних одиниць професорсько-викладацького складу. І хоча у штаті інституту було 22 кандидати наук, проте виш не мав жодного доктора наук. На роботу в інститут було направлено двох аспірантів і переобрано упродовж року 14 викладачів, двоє викладачів захистили кандидатські дисертації. Відчувалась гостра нестача викладачів з науковим ступенем, не вистачало фахівців з педагогіки, фізики, математичних дисциплін, хімії та методики біології. Оголошення конкурсу у газетах «Радянська освіта», «Учительская газета» не дало результатів. Керівництво інституту неодноразово зверталось до Міністерства освіти із проханнями направляти до Умані випускників аспірантури¹⁰⁵. Ситуація дещо покращилася наступного навчального року, кількісний склад науково-педагогічних працівників збільшився на 9 осіб, тобто затверджено було 78 штатних одиниць, серед яких — 26 кандидатів,

¹⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 5131. Арк. 8.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 7970. Арк. 6-8.

але жодного доктора наук. До навчального закладу відправили двох випускників аспірантури. Зрештою оголошення про конкурс дало результати — було обрано 6 осіб¹⁰⁶.

Утім, навіть попри позитивні результати цих заходів на початку 1970-х рр. ситуація із науково-педагогічними кадрами вищої педагогічної школи залишалася складною.

Період 1980–1991 рр. характеризується кадровою стабілізацією у закладах вищої освіти УРСР, що було характерним також і для педагогічних інститутів. Аналіз статистичних звітів Міністерства освіти УРСР засвідчив, що у другій половині 80-х — на початку 90-х рр. XX ст. республіканські педагогічні інститути були забезпечені науково-педагогічними кадрами з науковими ступенями майже на половину. Уманський педагогічний інститут ім. П.Г. Тичини мав у своєму складі 3 факультети, 14 кафедр, де працювали 120 науково-педагогічних кадрів, з них лише 1 доктор наук та 45 кандидатів наук (Процишин Н., 2014. С. 46–47).

У жовтні 1984 р. рішенням колегії Міністерства освіти було затверджено план запрошення вчених до педінститутів, що передбачав залучення фахівців наукових закладів і провідних вишів для надання допомоги в удосконаленні навчально-виховного процесу та організації наукових досліджень за перспективними напрямками психолого-педагогічної науки. Читати лекції для студентів і викладачів до Умані приїздили відомі вчені та педагоги: Р.В. Чаговець, М.Я. Ковальзон, М.М. Грищенко, Я.Л. Коменський та ін. (Уманський державний педагогічний інститут імені П.Г. Тичини 1930–1980, 1980. С. 4).

Кінець 1980-х рр. позначений рішенням колегії Міністерства народної освіти УРСР «Про роботу педагогічних навчальних закладів з керівними, науково-педагогічними і педагогічними кадрами в умовах перебудови вищої і середньої педагогічної освіти», яким було визнано, що робота у питанні кадрової політики «недостатня». Ректорам педінститутів наказали критично проаналізувати стан роботи з керівними, науково-педагогічними і педагогічними кадрами, виявити застійні явища у кадровій роботі, надати їм гласності, вжити практичних заходів щодо розробки і реалізації цілеспрямованої кадрової роботи відповідно до реальних потреб¹⁰⁷.

З Уманським педінститутом у цей період усе було набагато складніше. У доповідній записці Міністерства «Про роботу педагогічних навчальних закладів з керівними, науково-педагогічними

і педагогічними кадрами в умовах перебудови вищої і середньої педагогічної освіти» зазначалося, зокрема, що інститут в Умані вже впродовж багатьох років або немає зовсім докторів наук, або їх лише 1–2. Серйозним недоліком було визнано й те, що дуже малий відсоток викладачів мають стаж роботи у виші понад 10 років, але не захищають дисертації (в Умані — 21 викладач)¹⁰⁸. Акцентовано увагу й на тому, що за 1987–1989 рр. Уманський інститут не підготував жодного доктора наук.

У 1988 р. Міністерство освіти УРСР здійснило комплексну перевірку Уманського педінституту. Аналіз показав, що рівень навчально-виховної і наукової роботи, якісний склад викладачів, стан матеріально-технічної бази за останні роки не покращився і не відповідає сучасним вимогам. Хоча з даних *табл. 4* бачимо, що кількісне та якісне зростання науково-педагогічного складу відбувалося. Також міністерська комісія висловила занепокоєння якістю знань студентів, що теж пов'язали із недостатньою кваліфікованістю науково-педагогічного складу. Інститут навіть назвали найслабшим із 29 наявних в Україні педагогічних інститутів і заявили, що він не пройде атестацію, що готувалася відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про вищу школу. Зважаючи на вищевикладені причини, було вирішено залишити в Черкаській області лише один педагогічний інститут — Черкаський, з Умані до Черкас перевести факультет з підготовки учителів початкових класів, а решту спеціальностей («Біологія і основи сільського господарства», «Загальнотехнічні дисципліни і праця») передислокувати до Переяслава-Хмельницького. Основну частину викладачів теж планували перевести до Переяслава-Хмельницького, який мав необхідний резерв житлових фондів. Зазначалося, що передислокація Уманського педінституту до Переяслава-Хмельницького, де на той час була філія Київського педінституту ім. О.М. Горького, дасть змогу відкрити в Київській області педагогічний інститут, в якому дійсно є потреба (Київська область була єдиною, де не було педагогічного інституту)¹⁰⁹.

Проте Держплан УРСР, Мінфін УРСР і Черкаський облвиконком виступили проти розформування Уманського педінституту, а Черкаський обласний комітет Компартії України і Черкаський обласний виконком розробили конкретну програму перспективного розвитку Уманського педінституту. Відтак Міністерство освіти УРСР спільно із Радою Міністрів УРСР вирішили зберегти педагогічний інститут в Умані. Перспектив-

¹⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8360. Арк. 6–7.

¹⁰⁷ Там само. Оп. 17. Спр. 41. Арк. 70.

¹⁰⁸ Там само. Спр. 41. Арк. 74.

¹⁰⁹ Там само. Спр. 42. Арк. 6–7.

ний план передбачав, зокрема, якісне покращення науково-педагогічного складу інституту¹¹⁰, що й було виконано, як видно з *табл. 4*.

Проголошення незалежності України в 1991 р. поставило перед навчальним закладом нові завдання щодо зміни стилю керівництва, структурної перебудови, вдосконалення навчальних програм, створення нових підрозділів. Головним завданням професорсько-викладацького складу впродовж 1990-х рр. стало забезпечення такого рівня підготовки учительських кадрів, який повністю відповідав би освітньо-кваліфікаційним характеристикам і державним стандартам.

У 1992 р. Міністерство освіти України дозволило одноразовий прийом в аспірантуру Уманського педагогічного інституту, а в 1993 р. було відкрито аспірантуру з 4 спеціальностей. В інституті реалізовувалася спеціальна програма, метою якої було створення умов і надання необхідної організаційної та фінансової підтримки викладачам і співробітникам, які працюють над докторськими дисертаціями. У 1995 р. в програмі взяли участь 22 викладачі, цього ж року в інститутській аспірантурі навчалися 17 викладачів, 38 працювали як здобувачі, а 31 навчався в цільовій аспірантурі (Уманський державний педагогічний інститут імені П.Г. Тичини 1930–1995, 1995. С. 6–7).

Таким чином, впродовж різних етапів існування закладу вищої освіти педагогічного профілю в Умані однією з основних проблем було формування та удосконалення викладацького складу установи. Питання вирішувалося у різні способи, зокрема: запрошенням для викладання провідних фахівців з інших вишів, оголошенням конкурсів на посади, створенням особливих умов для тих викладачів, хто успішно працював у науці. Проблема кадрового забезпечення роками ускладнювалася тим, що Уманський педагогічний інститут не міг гарантувати молодим спеціалістам чи висококваліфікованим кадрам вирішення житлового питання. Крім того, наукова інтелігенція переважно не бажала осідати в невеликому провінційному місті. Ефективною формою підготовки науково-педагогічних працівників для ЗВО було навчання в аспірантурі та докторантурі, але таких підрозділів у самому закладі довгий час не було. Основними формами підготовки фахівців через аспірантуру й докторантуру стали відрядження до аспірантури та докторантури. Власну аспірантуру Уманському педагогічному інституту вдалося відкрити лише у 1992 р. Утім, попри низку перешкод Уманському педагогічному інституту вдалося сформувати кваліфікований кадровий потенціал, що, зокрема, уможливило його реорганізацію 1998 р. в університет.

Таблиця 4

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СКЛАД
УМАНЬСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ 1987–1998 рр.

Навчальний рік	Всього	Доктори наук, професори	Кандидати наук, доценти	Кандидати наук	Старші викладачі	Викладачі	Асистенти	Сумісники
1987	127	2	49	–	–	–	–	–
1989	137	2	49	–	–	–	–	–
1990	140	4	50	–	–	–	–	–
1995	170	7	59	–	–	–	–	–
1997	218	15 (8 за сумісництвом)	73	–	–	–	–	–

ДЖЕРЕЛА

1. Венцева Н.О. Особливості реформування вищої педагогічної освіти України в 1930–1940 рр. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 6 (32). С. 22–30.
2. Джагунова О.І. Науково-педагогічні кадри Уманського учительського інституту у післявоєнні роки (1946–1954 рр.). *Емінак: науковий цоковартальник*. 2019. № 4 (28) (жовтень — грудень). С. 91–99.
3. Джагунова О.І. Уманський педагогічний університет — початок історії. *Київські історичні студії: наук. журнал*. 2016. № 2. С. 141–146.

¹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 42. Арк. 201.

4. Зуляк І. Наукова й навчально-виховна діяльність Кременецького учительського інституту в 1940-х рр. (на основі архівних матеріалів). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* / упоряд. М.М. Кучерепа. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 197–206.
5. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). К.: Либідь, 1992. 196 с.
6. Процишин Н. Кадрове забезпечення педагогічних інститутів України у 80–90-х роках. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. 2014. Вип. 132. С. 46–49.
7. Процишин Н. Підготовка кадрів вищої кваліфікації для педагогічних інститутів України поза аспірантурою (50–70-ті рр. ХХ ст.). *Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2014. Вип. 29 (1). С. 165–172.
8. Скус О.В. Реабілітована інтелігенція Уманщини: міфічна «військова повстанська організація». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2019. Т. 30 (69). № 2. С. 54–59.
9. Уманський державний педагогічний інститут імені П.Г. Тичини 1930–1980 / В.Г. Кузь, М.М. Коберник, М.М. Торчинський. Умань: [Мрія], 1980. 64 с.
10. Уманський державний педагогічний інститут імені П.Г. Тичини 1930–1995 / В.Г. Кузь, М.М. Коберник, М.М. Торчинський. Умань: [Мрія], 1995. 64 с.
11. Ящук І.П. Особливості виховання вчительських кадрів у 1960–80-х роках. *Наука і освіта*. 2013. № 3. С. 204–208.

REFERENCES

1. Vientseva, N. O. (2013). Osoblyvosti reformuvannia vyshchoi pedahohichnoi osvity Ukrainy v 1930–1940 rr. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsini tekhnolohii*, 6 (32), 22–30 [in Ukrainian].
2. Dzhahunova, O. I. (2019). Naukovo-pedahohichni kadry Umanskoho uchytelskoho instytutu u pisliavoienni roky (1946–1954 rr.). *Eminak: naukovi shchokvartalnyk*, 2 (28), 91–99 [in Ukrainian].
3. Dzhahunova, O. I. (2016). Umanskyi pedahohichnyi universytet — pochatok istorii. *Kyivski istorychni studii: nauk. zhurnal*, 2, 141–146 [in Ukrainian].
4. Zuliak, I. (2012). Naukova i navchalno-vykhovna diialnist Kremenetskoho uchytelskoho instytutu v 1940-kh rr. (na osnovi arkhivnykh materialiv). *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini*. Kucherepa M. M. (Ed.). Lutsk : Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
5. Maiboroda, V. K. (1992). Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: istoriia, dosvid, uroky (1917–1985 rr.). K.: Lybid [in Ukrainian].
6. Protsyshyn, N. (2014). Kadrove zabezpechennia pedahohichnykh instytutiv Ukrainy u 80-90-kh rokakh. *Naukovi zapysky [Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka]*, 132, 46–49 [in Ukrainian].
7. Protsyshyn, N. (2014). Pidhotovka kadriv vyshchoi kvalifikatsii dlia pedahohichnykh instytutiv Ukrainy poza aspiranturoiu (50–70 rr. XIX st.). *Liudynoznavchi studii. Pedahohika*, 29 (1), 165–172 [in Ukrainian].
8. Skus, O. V. (2019). Reabilitovana intelihtentsiia Umanshchyny: mifichna «viiskova povstanska orghanizatsiia». *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho, Seriia: Istorychni nauky*, T. 30 (69), 2, 54–59 [in Ukrainian].
9. Umanskyi derzhavnyi pedahohichnyi instytut imeni P. H. Tychyny 1930–1980. (1980). Kuz V. H., Kobernyk M. M., Torchynskyi M. M. (Ed.). Uman: [Mriia] [in Ukrainian].
10. Umanskyi derzhavnyi pedahohichnyi instytut imeni P. H. Tychyny 1930–1995. (1995). Kuz V. H., Kobernyk M. M., Torchynskyi M. M. (Ed.). Uman: [Mriia] [in Ukrainian].
11. Yashchuk, I. P. (2013). Osoblyvosti vykhovannia vchytelskykh kadriv u 1960–80-h rokakh. *Nauka i osvita*, 3, 204–208 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 19.02.2020 р.

Олександр Комарніцький
ORCID iD 0000-0002-1012-3683
Людмила Комарніцька
ORCID iD 0000-0002-6742-8314

УДК 94(477-25):378.1-057.875«192/193»
DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.14

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСТВА ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ КИЄВА У 20–30-ті рр. ХХ ст.

У статті висвітлено громадську діяльність студентів київських педагогічних закладів освіти, яка була підпорядкована ідеологічним настановам партії. Зазначається, що одним з її напрямів була організація роботи студентських клубів та органів студентського самоврядування, різноманітних гуртків. Молодь залучали до роботи у складі профспілок, добровільних громадських організацій, гуртків, редколегій періодичних видань навчальних закладів, до участі у різних загальнодержавних кампаніях.

Ключові слова: студенти, інститут, технікум, клуб, гурток.

Oleksandr Komarnitskyi, Liudmyla Komarnitska

PUBLIC ACTIVITY OF THE STUDENTS OF PEDAGOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN KYIV IN 20-30s OF THE 20th CENTURY

In the 20–30s of the 20th century special attention was paid to the formation of the ideological worldview of students of education institutions, future teachers who were to shape the political consciousness of the younger generation with communist ideals. The ideological principles of the party were subordinated to the social activities of youth, in particular, in Kyiv pedagogical educational institutions.

The article deals with the work of student clubs and student government bodies, various organizations. Since the mid-20s of the 20th century trade union organizations took over the functions of youth advocates, which were largely influenced by university administrations and controlled the social composition of students, who presented themselves as an exclusively peasant workers. Some of the students were embraced by work in the cells of voluntary societies, the government used to propagate their ideas of socialist construction and the ideological education of the masses. The most active were the cells of Tsoaviakhim, which oversaw the work of the rifle circles. Close to them were sports clubs. Universities also operated cells of MOPR, the Friends of the Children societies, the All-Ukrainian Society for Land Organization of Working Jews OZET, and the Friends of Radio. The ideological work among students was intensified by the student press, the production of "live and light newspapers" that covered the processes of building a higher school, the participation of youth organizations in the proletariat of institutes and technical schools, the life and attitude of students, their participation in cultural work etc.

Most of the time, students took part in enriching work. In particular, they worked on various campaigns related to raising funds for the state's economic needs, participating in fundraising to strengthen defense, days of industrialization, etc.

Key words: students, institute, technical school, club, circle.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Комарніцький О., Комарніцька Л., 2020

У 1920–1930-х рр. навчання та виховання молоді було одним із пріоритетних напрямів внутрішньої політики радянської держави. Систему освіти використовували як засіб цілеспрямованого впливу на свідомість українського народу. Тому особлива увага приділялася формуванню ідеологічного світогляду студентів закладів педагогічної освіти, майбутніх учителів, котрі мали формувати політичну свідомість своїх учнів за комуністич-

ними ідеалами. Головною метою закладів освіти було визначено виховання студентів у марксистсько-ленінському дусі, формування політично свідомого громадянина, котрий мав жити у новому комуністичному суспільстві. Вищі мали продукувати зі складу студентства теоретично освічених і вихованих у дусі матеріалістичного світогляду борців за побудову комунізму. Ідеологічним настановам партії була підпорядкована громадська діяльність молоді. Окремі аспекти

цієї проблеми, насамперед теоретичні, розглянуто у працях як радянських вчених (Шевчук Г.М., 1963; Паніотов І.І., 1973), так і українських (Рябченко О., 2012; Лаврут О.О., 2009; Кліцаков І.О., 1997; Двірніа К., 2011 та ін.). Громадське життя студентства педагогічних вишів було предметом дослідження нашої монографії (Комарніцький О.Б., 2017). Водночас поза увагою дослідників залишилось питання громадської діяльності молоді закладів педагогічної освіти Києва, що і визначило **мету нашої статті**.

Громадська діяльність студентів була багатогранною і поділялася на внутрішню і ту, що виконувалася за межами закладів освіти. У стінах вишу вона полягала в організації роботи студентських клубів і органів студентського самоврядування, різноманітних гуртків, осередків добровільних організацій, студентської преси тощо. За межами вишу студенти проводили заняття з неписьменними, організовували хати-читальні, клуби, готували бесіди і лекції, виконували адміністративні доручення, брали участь у різних господарських громадсько-політичних кампаніях, шефській роботі тощо (Лаврут О.О. Громадська діяльність, 2009. С. 72).

У тогочасному радянському суспільстві побутувала думка, що громадська діяльність мала бути на одному рівні із навчальною. У Київському інституті народної освіти (далі — КІНО) 1929 р. громадською роботою безпосередньо у виші займалися 37 % студентів, а за його межами — 33 %. З 1 жовтня до 1 грудня того року до неї залучили в стінах вишу і поза його межами 64,2 % студентів. У червні 1933 р. у Київському інституті професійної освіти (КІПО) громадські обов'язки мали 79,2 % молоді, у Польському педінституті в другому семестрі 1933–1934 н.р. — 87,5 %, у Київському російському педтехнікумі в 1930–1931 н.р. — 70 %¹¹¹. Такі відсотки пояснюються тим, що ця робота контролювалася і стимулювалася партійними структурами, відтак внутрішні переконання студентів, котрі часто діяли за підказкою владних органів, тут не були пріоритетними.

Громадська робота студентів у вишах переважно концентрувалася у студентському клубі, який був центром громадсько-виховної, політично-освітньої і культурної роботи (Резолюції та пропозиції, 1927. С. 100; Ряппо Я., 1928. С. 43). У більшості вишів роботою клубів керувала рада, яка складалася з президії, секретарів громадських

та мистецьких гуртків і організацій, представників ВБПС, профкому спілки «Робос», КНС, одного з членів правління ІНО. Серед членів бюро, звісно, були і представники компартійних і комсомольських організацій, котрі мали контролювати його діяльність. У КІНО 1929 р. керівним органом була управа чисельністю 11 осіб¹¹². При клубах працювали гуртки. Зокрема, у КІНО в 1923–1924 н.р. діяли 8 ленінських, 6 професійних, 3 літературних, антирелігійний, драматичний, хоровий, спортивний, газетний, художній, шаховий гуртки, гурток есперанто, читальня; у 1924–1925 н.р. — 6 гуртків «біжучої політики», 4 професійних, 2 літературних, марксистсько-ленінський, драматичний, художній, співочий, спортивний, шахово-шашковий, юнацького руху, есперанто, читальня; у 1925–1926 н.р. — шаховий, драматичний, хоровий, спортивний, радіогурток; у 1928–1929 н.р. — драматичний, хоровий, музичний, фізкультурний, стрілецький, санітарний, фото- і радіогурток¹¹³. Студентів зобов'язували брати участь у роботі одного із гуртків. Як правило, працювали ті, хто обрав той чи інший гурток за покликанням, інші — лише значилися на папері.

Пізніше студклуби реорганізували у «червоні кутки», один з яких функціонував у Польському педінституті¹¹⁴.

1920-ті роки були періодом розквіту студентського самоврядування. Представники самоврядних студентських організацій входили до складу керівних органів навчальних закладів. У КІНО відповідно до «Положення про управління ІНО» виш очолювало бюро, у складі якого працювали ректор (він же й політкомісар), заступник політкомісара, проректор, секретар, декани факультетів, два представники студкому (Український державний педагогічний, 1995. С. 9). Представники студентства працювали у складі предметних (циклових) комісій КІНО, що координували викладання споріднених дисциплін. Їхню роботу, наприклад у 1925–1926 н.р., більш детально розглянуто у *табл. 1*.

Дані таблиці засвідчують, що студентський складник у роботі циклових комісій був достатньо вагомим. Крім того, молодь була більш дисциплінованою порівняно з викладачами. Цей досвід варто було б поширити і на сьогодення, зважаючи на державну політику сприяння студентоцентрованому підходу у виборі форм і методів навчання та викладання у закладах вищої освіти.

¹¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38–38 зв.; Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 33; Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва). Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 8; Спр. 18. Арк. 7.

¹¹² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39

¹¹³ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13, 84, 101; Оп. 5. Спр. 289. Арк. 606; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39.

¹¹⁴ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦИКЛОВИХ КОМІСІЙ КІНО, ЩО ПРАЦЮВАЛИ У ПЕДВИШАХ У 1925–1926 н.р.

Циклова комісія	Кількість членів комісії		Відбулося засідань на рік	Відвідування засідань, %	
	у т.ч. викладачів	у т.ч. студентів		у т.ч. викладачів	у т.ч. студентів
Педагогічна комісія факультету соціального виховання	20	9	14	45	61
Педагогічна комісія факультету професійної освіти	8	4	17	51	63
Фізико-математична	22	13	20	45	60
Хімічна	12	8	14	70	40
Суспільствознавча	14	8	13	50	62
Біолого-геолого-географічна	29	15	25	42	66
Літературно-лінгвістична	13	7	14	50,3	58

Діяльність цих комісій координували факультетські комісії. У 1923–1924 н.р. до складу комісії факультету професійної освіти КІНО окрім 15 викладачів входили 5 студентів¹¹⁶. Молодь була представлена у контрольно-ревізійних і стипендіальних комісіях, а також у комісіях із проведення практики й стажування, комісіях зі студентських питань й активно впливала на їхню діяльність.

На процеси становлення та розвитку радянської системи освіти активно впливали студентські самоврядні організації. У 1920 р. у вишах діяли ради студентських представників, у яких досить впливовими були меншовицькі та есерівські фракції. Більшовицький вплив у цей період був ще досить незначним. На окремих факультетах вишів запроваджували посади студентських старост, наприклад в КІНО¹¹⁷.

У першій половині 1921 р. ці органи реорганізували у студентські виконавчі комітети. У КІНО студком у складі 9 осіб створили на початку 1922 р. За соціальною ознакою 6 студкомівців були службовцями, 1 — робітником, 2 — селянами. За партійною приналежністю переважали члени КП(б) У — їх було шестеро¹¹⁸.

Упродовж 1923–1924 н.р. студкоми і студентські профспілкові організації об'єднали у виконавче бюро профсекцій, яке у КІНО започаткували восени 1923 р. Профспілкова робота мала місце переважно у професійних секціях «Робос» і КНС. У КІНО в грудні 1923 р. членами профспілки були близько 900 членів із 1600 студентів

(56 % від загальної кількості)¹¹⁹. Членами профсекції «Робос» були 532 особи, «Залізничник» — 22, «Водник» — 7, «Медсанпраця» — 44, «Харчовик» — 12, «Робколгосп» — 26, «Деревообробник» — 9, «Цукроварник» — 15, «Металіст» — 14, «Радробітник» — 36, «Гірник» — 7, «Хімік» — 16 тощо (М. Б-ов, 1924. С. 78)¹²⁰. Дієву роботу секції розгорнули лише у 1924–1925 н.р. У лютому 1925 р. членством у профспілках було охоплено 75 % студентів. Цього часу у виші функціонували 16 профосередків¹²¹. Зауважимо, що профспілка часто керувалася інтересами не студентів, а Наркомату освіти республіки й адміністрацій вишів. Значну увагу профкоми приділяли політичному вихованню, ідеологічній роботі, а не захисту прав молоді.

Як зазначалося вище, у середовищі студентства КІНО діяла секція КНС, яка у республіці була найчисельнішою. У 1923–1924 н.р. вона об'єднувала 273 особи¹²².

Профспілкові осередки працювали і в інших вишах. Так, у російському педтехнікумі студентська профспілка у 1932–1933 н.р. налічувала 66 осіб, а в 1933–1934 н.р. її численість зросла до 193 студентів (83,9 % від загальної кількості)¹²³.

Профспілкові організації намагалися робити певні кроки щодо обміну досвідом роботи. Так, профком КІНО у середині 1920-х рр. налагодив зв'язок з профспілковими організаціями Кам'янець-Подільського, Харківського, Волинського, Одеського ІНО. Щоправда, невдовзі «зв'язок при-

¹¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 602–602 зв.

¹¹⁶ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 79.

¹¹⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 346. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5.

¹¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 35, 99.

¹¹⁹ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 12.

¹²⁰ Там само. Арк. 83.

¹²¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 310.

¹²² Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 83.

¹²³ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 83.

пинився. На перешкоді стала весняна зачотна сесія, а згодом зв'язку не вдалося уже відновити»¹²⁴. Цей досвід київських студентів є корисним і вартий для наслідування сучасними профспілковими організаціями ЗВО.

У вишах поширеними були професійні (профспілкові) гуртки. Так, у КІНО у 1923–1924 н.р. функціонували 6 гуртків, у складі яких працювали 187 студентів, у 1924–1925 н.р. — 4, у 1928–1929 н.р. — 5 (294 студенти), у листопаді 1929 р. — 2 (Партійна освіта, 1929. С. 3)¹²⁵. Отже, бачимо, що до кінця десятиліття популярність цих гуртків суттєво знизилася.

У 1920–1930-х рр. більшовики створювали й всіляко підтримували (організаційно й фінансово) лояльні та підконтрольні їм громадські організації. Тоді узвичаїлася практика створення масових добровільних товариств культурно-освітнього напрямку, що мали на меті сприяння партії та державі у реалізації завдань культурної революції (Молоткіна В.К., 2005. С. 10).

Активну роботу серед київської студентської молоді проводили осередки товариства сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву СРСР («Тсоавіахім»), яке знайомило з історією розвитку авіації і повітроплавання, з різновидами систем аеропланів, з елементарною хімією, історією застосування газів, з роллю хімії у майбутній війні (Молоткіна В., С. 223). Абсолютна більшість у цих осередках належала студентам. Найбільше тсоавіахімівців було у КІНО (у 1929 р. — 871). Такий же осередок згодом (у 1932–1933 н.р.) функціонував у КІПО. Тсоавіахімівці працювали у Польському педінституті, Київському російському педтехнікумі (Тут не все гаразд, 1930. С. 4)¹²⁶.

У низці випадків робота вишівських осередків була недостатньою. Зокрема, з КІНО у січні 1930 р. повідомляли, що «виховної роботи серед членів громади нема, облік праці гірший ніж незадовільний. Зацікавленості у роботі нема ні в членів осередку, ні навіть у членів бюро. Осередком районна організація не керує» (Тут не все гаразд, 1930. С. 4). Подібне спостерігалось і за часів Київського інституту соціального виховання (КІСВ). Наприклад, на 20 травня 1931 р. запланували провести збори осередку: із 180 членів на засідання прибула лише 41 особа (Гайван, 1931. С. 1). Цей приклад

чудово ілюструє, що популярність таких гуртків часто трималася не на внутрішньому переконанні молоді, а на адміністративних важелях.

Осередки «Тсоавіахіму» курирували роботу військових, оборонних, стрілецьких гуртків. У 1929 р. у КІНО стрілецький гурток об'єднував 260 осіб¹²⁷. У Київському російському педтехнікумі у 1933–1934 н.р. заняття відвідували 38 студентів¹²⁸.

У тогочасному тоталітарному суспільстві важливою складовою військової підготовки вважали фізичну культуру і спорт. У педагогічних навчальних закладах діяли фізкультурні (спортивні) гуртки. Спортгурток КІНО об'єднував у 1923–1924 н.р. 50 хлопців і дівчат. Його робота тривала й у наступні роки, зокрема у 1929 р. його відвідували 53 студенти¹²⁹. Такий самий гурток діяв у 1933–1934 н.р. у Польському педінституті¹³⁰ і Київському російському педтехнікумі (17 членів)¹³¹. Загалом фізкультурні гуртки у той час розглядалися не як засіб виховання здорового пролетаріату, а як мобілізаційний ресурс, спосіб підвищення військової підготовки населення, що певною мірою стане в пригоді на початку радянсько-німецької війни.

Структурно гуртки поділялися на секції. Так, у Польському педінституті в 1933–1934 н.р. складовою гуртка була гімнастична секція. У цьому закладі певну увагу приділяли поліпшенню матеріальної бази. Того року тут облаштували 2 волейбольні майданчики, де регулярно відбувалися внутрішні спортивні змагання. Така робота принесла позитивні результати. У 1933–1934 н.р. Польський педінститут у конкурсі-огляді на кращу фізкультурну роботу серед вишів республіки було визнано одним з найкращих¹³².

У педвишах функціонували також шахово-шашкові гуртки. Так, у КІНО в 1923–1924 н.р. шаховий гурток налічував 23 особи. Наступного 1924–1925 н.р. він змінив назву на шахово-шашковий. Для майбутніх педагогів найпершим суперником був клуб «Радробітник». Тоді ж гуртківцям вдалося організувати змагання між вишами міста. У 1925–1926 н.р. гурток знову називався шаховим¹³³.

У закладах вищої освіти УСРР діяла широка мережа місцевих осередків Міжнародної органі-

¹²⁴ Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.). Ф.Р. 1566. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 19, 38.

¹²⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13, 84, 101; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38 зв.

¹²⁶ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38 зв.; Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 51; Спр. 1528. Арк. 34; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 6; Спр. 67. Арк. 96; Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8.

¹²⁷ Там само.. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39.

¹²⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 7; Спр. 61. Арк. 20; Спр. 67. Арк. 96.

¹²⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13, 101; Оп. 5. Спр. 289. Арк. 606; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39.

¹³⁰ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8, 79 зв.

¹³¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 51; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 7; Спр. 67. Арк. 40, 96.

¹³² Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 8, 79 зв.

¹³³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13, 84, 101; Оп. 5. Спр. 289. Арк. 606.

зації допомоги робітникам (борцям революції) (МОДР), завдання яких полягало у «наданні матеріальної та моральної допомоги борцям революції, жертвам класової боротьби в усіх країнах шляхом пробудження та виявлення активних форм міжнародної солідарності трудящих» (Гусаров В.К., 1972. С. 65). Серед вишів республіки найчисельнішими були модрівці КІНО. Наприкінці 1923 р. їх налічувалося 360 осіб, у лютому 1924 р. — 430, 1929 р. — 706, у січні 1930 р. — 707. Осередки МОДРу діяли також у КІПО та російському педтехнікумі (Тут не все гаразд, 1930. С. 4)¹³⁴.

Поточна робота модрівців зводилася головним чином до збору коштів для допомоги трудящим, переслідуваним за кордоном. Так, у польському педтехнікумі в 1931–1932 н.р. організували бригади для збору коштів на допомогу політ'язням Польщі. Члени осередків створювали куточки МОДРу, наприклад у КІНО¹³⁵. У російському педтехнікумі функціонував модрівський гурток. У 1933–1934 н.р. гуртківці провели 10 заходів, які регулярно відвідували 34 студенти¹³⁶. На жаль, важко сказати, наскільки результативною була робота модрівців, зокрема щодо збору коштів, зважаючи на важкий матеріальний стан населення у першій половині 1930-х рр., для якого характерними були нерегулярна видача продуктів за пайками, низькі заробітки, труднощі у забезпеченні товарами першої необхідності.

Для боротьби з дитячою безпритульністю створювалися осередки громадської організації «Друзі дітей», зокрема у КІНО. Осередок, який започаткували у 1923–1924 н.р. (51 особа), достатньо швидко кількісно зростав. Так, його чисельність 1929 р. зросла до 443 осіб, а 1930 р. — до 463¹³⁷.

У цьому ж виші діяв осередок Всеукраїнського товариства по земельному облаштуванню трудящих євреїв «ОЗЕТ». Зокрема, 1929 р. було 176 «озетівців»¹³⁸, у січні 1930 р. — 323 (Тут не все гаразд, 1930. С. 4). У червні 1930 р. у газеті «Кузня освіти» в одному із дописів йшлося про те, що членами «ОЗЕТу» були 740 осіб (!). Окрім євреїв до осередку входили і представники інших національностей (Праця Озету, 1930. С. 6). У першій

половині 1930-х рр. ця громадська організація функціонувала, зокрема, у Київському ІПО¹³⁹. Цікаво, що осередки «ОЗЕТу» діяли і в педтехнікумах інших національних меншин, наприклад, в Київському російському¹⁴⁰.

У вишах працювали осередки організації «Друзів радіо» (радіогуртки). У КІНО для роботи гуртка, члени якого вели наукову роботу, виділили спеціальний кабінет (Ляпіна О.В., 2009. С. 58). У 1929 р. він налічував 12 членів. Тоді ж у цьому ЗВО працював фотогурток, у складі якого були 43 особи¹⁴¹.

У Польському педінституті в другому семестрі 1933–1934 н.р. працював гурток з вивчення авіамотору, до складу якого входили 17 осіб¹⁴².

Деякі архівні документи засвідчують слабку діяльність добровільних організацій. Наприклад, у 1931–1932 н.р. у російському педтехнікумі учасниками гуртків було лише 60 % студентів¹⁴³.

Процеси будівництва вищої школи, участь молодіжних організацій у пролетаризації інститутів і технікумів, побут та настроїв студентів, їхня участь в ідеологічній роботі серед населення яскраво відображені у періодичній пресі навчальних закладів педагогічного профілю. Громадсько-політичну та навчальну роботу КІНО (ІСВ) упродовж 1920-х — на початку 1931 р. висвітлювала газета «Кузня освіти», яка виходила 2 рази на місяць¹⁴⁴. У 1931 р. її перейменували, назвавши «За комуністичні кадри» (орган КІПО та ІСВ) (Український державний педагогічний, 1995. С. 27). Із 1933 р. почала видаватися газета Київського педінституту «За комуністичне виховання». У польському педтехнікумі друкували «Польський журнал Київського польського педтехнікуму» (Лаврут О.О. Студентська преса, 2009. С. 50).

Популярністю серед молоді користувалися стінгазети, які виходили «за гарячими слідами» і були найпоширенішими у середовищі студентської преси. Зокрема, стінгазети виходили у Польському педінституті¹⁴⁵ і російському педтехнікумі¹⁴⁶. Відомо, що у Польському педінституті в другому семестрі 1933–1934 н.р. опублікували 9 загальноінститутських стінгазет, 14 факультет-

¹³⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 12, 84; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38 зв.; Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 51; Спр. 1528. Арк. 34; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 6; Спр. 67. Арк. 96.

¹³⁵ Там само. Арк. 101; Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 34.

¹³⁶ Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 40, 96.

¹³⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 84; Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38 зв.

¹³⁸ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38 зв.

¹³⁹ Там само. Оп. 10. Спр. 1528. Арк. 34.

¹⁴⁰ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 5.

¹⁴¹ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 39.

¹⁴² Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 79 зв.

¹⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1490. Арк. 51.

¹⁴⁴ Там само. Спр. 306. Арк. 39 зв.

¹⁴⁵ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 9.

¹⁴⁶ Там само. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 4, 96.

ських, 10 гуртожитських, 9 бюлетенів¹⁴⁷. У 1939 р. в Київському педінституті загальноінститутська стіннівка виходила 1 раз на 3 дні, факультетські стінгазети — 1 раз на тиждень (Український державний педагогічний, 1995. С. 27). У російському педтехнікумі у 1934–1935 н.р. видрукували 86 номерів загальнотехнікумівської, курсових і групових газет¹⁴⁸. Власне, молодіжна преса виконувала не лише інформативну функцію, але й пропагувала погляди, вчення класиків марксизму-ленінізму, комуністичні ідеї, спрямовані на виховання студентів у марксистсько-ленінському дусі.

Популярними у закладах освіти були постановки «живих і світлових газет» (усних. — *Авт.*). Наприклад, у КІНО у першому кварталі 1923 р. «живу газету» читали 4 рази. Такі газети мали різний характер, зокрема: політичний (розповіді, приурочені 25-річчю РКП(б), рурським подіям, «єдиному робітничому фронту»), полемічний (дискусії щодо доцільності УКП (боротьбистів)). Останній номер «газети» був присвячений антирелігійній пропаганді. Крім того, на цих зібраннях молодь мала змогу зачитати свої фейлетони, вірші¹⁴⁹. «Живі газети» у виші мали місце і в наступні роки¹⁵⁰.

Навколо газет гуртувався актив студентських кореспондентів (студкорів), які об'єднувалися у студкорівські (газетні) гуртки. Так, у 1923–1924 н.р. у газетному гуртку КІНО брав участь 21 студент. Невеличкий гурток, який об'єднував 5 осіб, діяв у 1933–1934 н.р. у російському педтехнікумі¹⁵¹.

Студентів зобов'язували передплачувати і загальносоюзну, і республіканську пресу. Зокрема, у російському педтехнікумі в 1931–1932 н.р. передплачували 158 прим. газет і журналів, з яких педагогічні становили 20 %, технічні — 10, військові — 10, решта — партійні та комсомольські видання. У 1933–1934 н.р. виписували 350 прим. різних видань¹⁵².

Одним із напрямків громадсько-політичної діяльності студентів була їхня участь у позавишівській роботі. У лютому 1925 р. з КІНО повідомляли: «Хоча у громадську позавузівську роботу втягнута не вся маса студентства, але переважно все студентство відкликалося на всі кампанії, веде постійну роботу у ряді робітничих підприємств, у військових частинах, а також просвітницьких установах»¹⁵³.

Студентство брало участь у кампаніях мобілізації коштів на різні господарські потреби держави. Зокрема, студентів залучали до передплати позик, пов'язаних з виконанням п'ятирічних планів. Найбільш плідно молодь «включилася» у цю роботу в роки першої п'ятирічки. Наприклад, у КІНО в березні 1930 р. студенти I курсу літературного відділу факультету професійної освіти ухвалили додатково передплатити облігації позики «П'ятирічка за чотири роки» й закликали це ж саме зробити перші курси історичного та іноземного відділів («Передплачуємо, викликаємо», 1930. С. 2). У червні 1931 р. молодь КІСВ оплатила позичку «3-го вирішального року 5-літки». Першими підписалися 12-та група історичного відділу на 1295 крб, 11-та група технічно-математичного відділу на 50 % стипендіального забезпечення, 11-та група єврейського відділу (спеціальність «Історія») — на 960 крб (За нову позичку, 1931. С. 4).

Молодь здійснювала підписку і на позички індустріалізації. Так, на третю позичку у 1929–1930 н.р. підписалися студенти КІНО. Вони передплатили облігації на суму 39 400 крб, з яких стипендіанти надали левову частку — 38 795 крб¹⁵⁴. Хлопці і дівчата брали участь у закупівлі облігацій селянської позички. Зокрема, у січні 1930 р. студенти КІНО надали допомогу херсонським селянам. Щоправда, сума допомоги була мізерною: з двох факультетів зібрали лише 29 крб (Бондаренко О., 1930. С. 4).

Студентство збирало кошти на потреби оборони. Так, студенти КІНО надіслали кошти у фонд оборони країни¹⁵⁵. Молодь КІПО на початку 1930-х рр. проводила збір коштів на будівництво літака «Правда» (Хроніка, 1930. С. 4), а студенти КІСВ частково профінансували екскадрилію ім. Косіора (Загірська К., 1931. С. 1). Молодь польського педтехнікуму збирала кошти на танк ім. Дзержинського і підводний човен¹⁵⁶, КІСВ — на спорудження глісера (човна. — *Авт.*) (Вносять і викликають, 1931. С. 2). Студенти КІНО передали понад 5 тис. крб на зміцнення обороноздатності країни у зв'язку з конфліктною ситуацією, що виникла у 1929 р. на кордоні з Китаєм («радянсько-хінський конфлікт»). Крім цього, було організовано «бойовий загін Далекосхідної армії» із 250 добровольців. Пізніше його скоротили удвічі. Основним завданням формування визначала-

¹⁴⁷ Держархів м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 9.

¹⁴⁸ ДТам само. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 4, 96.

¹⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 36.

¹⁵⁰ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 13, 101.

¹⁵¹ Там само. Оп. 4. Спр. 634. Арк. 84; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 40.

¹⁵² Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 52; Держархів м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 96.

¹⁵³ Там само. Оп. 5. Спр. 566. Арк. 310.

¹⁵⁴ Там само. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38.

¹⁵⁵ Там само. Оп. 9. Спр. 1149. Арк. 21.

¹⁵⁶ Там само. Оп. 10. Спр. 1490. Арк. 34.

ся підготовка майбутнього бійця Червоної армії, який міг «щохвилини стати на захист здобутків Жовтня» (К. Загін Далекосхідної армії, 1929. С. 2).

Молодь залучали також до інших кампаній з мобілізації коштів. У травні 1931 р. 11-та група історичного відділу КІСВ внесла 12 крб 25 коп. у фонд потерпілим від землетрусу у Закавказзі і закликала усі групи І курсу шкільного факультету слідувати їхньому прикладу (На допомогу потерпілим, 1931. С. 4). Молодь КІНО у січні 1930 р. надала 98 крб 78 коп. на «тракторний фонд» (Бондаренко О., 1930. С. 4).

У вишах проводилися й інші кампанії. Зокрема, періодично відбувалися дні індустріалізації. У КІНО в 1929 р. під час проведення цього дня студенти працювали на залізниці і заробили 333 крб¹⁵⁷. 8 листопада 1930 р. день індустріалізації провели у КІПО та ІСВ. 190 студентів КІПО завантажили у 20 вагонів 20 тис. пудів каменю (День індустріалізації, 1930. С. 3). Молодь ІСВ на пристані, поділившись на бригади, розвантажувала баржі (Ізраєцький В.О., 1930. С. 23).

Ми можемо лише припустити, що такі заходи апріорі не могли бути популярними серед студентів, зважаючи на те, що вони отримували мізерні стипендії. Незадовільним було й забезпечення житлом, харчуванням, особливо у голодні 1932–1933 рр. Такі дії влади додатковим фінансовим тягарем лягали на плечі молоді.

Чимало студентів будували гіганти перших п'ятирічок — Харківський тракторобудівний завод, Дніпрогес тощо. Колишній студент КІНО Ю. Кобилецький згадував: «Величезну бетонну греблю Дніпрельстану утоптували ногами. Бригади дівчат та хлопців ставали у коло на рідкий бетон, брали за плечі один одного і починали своєрідний індустріальний танок — аркан» (Українське радянське суспільство, 2012. С. 677–678).

Залучали молодь і до інших видів робіт. Члени осередку ЛКСМУ польського педтехнікуму

у 1934–1935 н.р. після постанови ЦК партії про ліквідацію карткової системи на хліб брали участь у перевірці роботи хлібних крамниць¹⁵⁸.

Таким чином, громадська діяльність студентів київських педагогічних закладів освіти, як і інших вишів республіки, була підпорядкована ідеологічним настановам партії. Одним із її напрямків стала організація роботи студентських клубів та органів студентського самоврядування, різноманітних гуртків. Представники цих органів фігурували у керівних органах вишів, факультетських, предметних, контрольно-ревізійних, стипендіальних комісіях, комісіях із проведення практики та стажування, із студентських питань. Їм у межах своєї компетенції вдавалося обстоювати навчальні, соціально-економічні й побутові інтереси студентів. Із середини 20-х рр. ХХ ст. функції захисників інтересів молоді взяли на себе профспілкові організації, які значною мірою перебували під впливом адміністрацій вишів і контролювали соціальний склад студентів, який бачився виключно як робітничо-селянський.

Частина студентів була залучена до роботи в осередках добровільних товариств, які влада використовувала для пропаганди своїх ідей соціалістичного будівництва та ідеологічного виховання мас. Найбільш діяльними вважалися осередки «Тсоавіахіму», які курирували роботу стрілецьких гуртків. Близькими до них були спортивні гуртки. У вишах діяли також осередки МОДРу, товариств «Друзів дітей», Всеукраїнського товариства по земельному облаштуванню трудящих євреїв «ОЗЕТ», «Друзів радіо». Активізації ідеологічної роботи серед студентства сприяли студентська преса, постановки «живих і світлових газет», які висвітлювали процеси будівництва вищої школи, участь молодіжних організацій у пролетаризації інститутів та технікумів, побут та настрої студентів, їхню участь у культшефській роботі серед населення тощо.

ДЖЕРЕЛА

1. Бондаренко О. На самоконтроль мас. *Кузня освіти*. Київ, 1930. 18 січня. № 6. С. 4.
2. Вносять і викликають. *Кузня освіти*. 1931. 21 січня. № 8 (23). С. 2.
3. Гайван. Опанувати військові знання. *За комуністичні кадри*. Київ, 1931. 28 травня. № 18 (33). С. 1.
4. Гусаров В.К., Молостов В.А. Становлення МОДР на Україні (1922–1925 рр.). *Український історичний журнал*. 1972. № 11. С. 63–70.
5. Двірна К. Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка). *Волинські історичні записки*. 2011. Т. 6. С. 149–155.
6. День індустріалізації. *Кузня освіти*. 1930. 20 листопада. № 3 (18). С. 3.
7. За нову позику. *За комуністичні кадри*. 1931. 14 червня. № 19 (34). С. 4.
8. Загірська К. Перевиконаємо. *За комуністичні кадри*. 1931. 8 жовтня. № 21 (36). С. 1.
9. Ізраєцький В.О. З юнацьким завзяттям. *Студент революції*. Харків, 1930. № 26–27. С. 23.
10. К. Загін Далекосхідної армії. *Кузня освіти*. 1929. 7 грудня. № 4. С. 2.

¹⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306. Арк. 38.

¹⁵⁸ Держархів м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 13.

11. Карпач Н. У Київському ІНО. *Студент революції*. 1927. № 8. С. 63.
12. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.). Донецьк: Юго-Восток, 1997. 310 с.
13. Комарніцький О.Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр. / наук. ред. проф. О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
14. Лаврут О.О. Громадська діяльність студентства УСРР в 20-х рр. XX ст. *Гілея*. 2009. Вип. 26. С. 71–80.
15. Лаврут О.О. Діяльність студентів у гуртках. *Наукові праці: наук.-метод. журн.* Миколаїв: Чорноморськ. держ. ун-т ім. П. Могили, 2009. Т. 115. Вип. 102. Історія. С. 27–35.
16. Лаврут О.О. Студентська преса в УСРР періоду 20-х рр. XX ст. *Гілея*. 2009. Вип. 28. С. 45–56.
17. Ляпіна О.В. Студенти міста Києва у 1920-ті рр. *Соціальна історія*. Київ, 2009. Вип. V. С. 52–59.
18. М. Б-ов. Киевское студенчество. *Студент революції*. 1924. № 1–2. С. 78.
19. Молоткіна В. Критерії класифікації громадських організацій України, які займалися культурно-освітньою роботою в період нової економічної політики (1921–1929 рр.). *Наукові записки з української історії*. 2008. Вип. 21. С. 218–226.
20. Молоткіна В.К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій в умовах НЕПу (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 20 с.
21. На допомогу потерпілим. *За комуністичні кадри*. 1931. 28 травня. № 18 (33). С. 4.
22. Паніотов І.І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931–1941 рр.). Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1973. 188 с.
23. Партійна освіта. *Кузня освіти*. 1929. 15 листопада. № 3. С. 3.
24. Передплачуємо, викликаємо. *Кузня освіти*. 1930. 21 березня. № 8. С. 2.
25. Праця Озету. *Кузня освіти*. 1930. 12 червня. № 15. С. 6.
26. Резолюції та пропозиції II Всеукраїнської конференції пролетстуду. *Студент революції*. 1927. № 1. С. 100.
27. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.
28. Ряппо Я. Радянське студентство (характеристика вузів України). Харків: Держ. вид-во Укр., 1928. 48 с.
29. Т. Тут не все гаразд. *Кузня освіти*. 1930. 18 січня. № 6. С. 4.
30. Тимошенко Ю.О. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20–40-ві роки XX ст. / відп. ред. О.І. Гуржій. Київ: ТОВ «НВП» Інтерсервіс», 2014. 446 с.
31. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / [редкол.: С.В. Кульчицький (відп. ред.); авт. кол.: Н.Т. Гогохія, В.В. Головкин, В.В. Гудзь та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2012. 786 с.
32. Український державний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. 1920–1995: іст. нарис. Київ: ТОВ «Толока», 1995. 169 с.
33. Хроніка. На будівництво дирижабля «Правда». *Кузня освіти*. 1930. 1 листопада. № 2 (17). С. 4.
34. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 436 с.

REFERENCES

1. Bondarenko, O. (1930). Na samokontrol mas. *Kuznia osvity*, 6, 4 [in Ukrainian].
2. Vnosit i vyklykaiut. (1931). *Kuznia osvity*, 8 (23), 2 [in Ukrainian].
3. Haivan (1931). Opanuvaty viiskovi znannia. *Za komunistychni kadry*, 18 (33), 1 [in Ukrainian].
4. Husarov, V. K., Molostov, V. A. (1972). Stanovlennia MODR na Ukraini (1922–1925 rr.). *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*, 11, 63–70 [in Ukrainian].
5. Dvirna, K. (2011). Stvorennia i likvidatsiia Polskoho pedahohichnoho instytutu v m. Kyievi v 30-kh rokakh XX st. (arkhivna rozvidka). *Volynski istorychni zapysky*, 6, 149–155 [in Ukrainian].
6. Den industrializatsii. (1930). *Kuznia osvity*, (18), 3 [in Ukrainian].
7. Za novu poznyku. (1931). *Za komunistychni kadry*, (34), 4 [in Ukrainian].
8. Zahirska, K. (1931). Perevykonaiemo. *Za komunistychni kadry*, 21 (36), p. 1 [in Ukrainian].
9. Izraietskyi, V. O. (1930) Z yunatskym zavziattiam. *Student revoliutsii*, 26–27, p. 23 [in Ukrainian].
10. K. (1929). Zahin Dalekoskhidnoi armii. *Kuznia osvity*, 4, 2 [in Ukrainian].
11. Karpach, N. (1927). U Kyivskomu INO. *Student revoliutsii*, 8, 63 [in Ukrainian].
12. Klitsakov, I. O. (1997). *Pedahohichni kadry Ukrainy (1917–1937 rr.)*. Donetsk: Yuho-Vostok. 310 p. [in Ukrainian].

13. Komarnitskyi, O. B. (2017). *Studenty-pedahohy u modernizatsii vyshchoi osvity radianskoi Ukrainy u 1920–1930-kh rr.* Ed. O. M. Zavalniuk. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia «Ruta» [in Ukrainian].
14. Lavrut, O. O. (2009). Hromadska diialnist studentstva USSR v 20-kh rr. XX st. *Hileia*, 26, 71–80 [in Ukrainian].
15. Lavrut, O. O. (2009). Diialnist studentiv u hurtkakh. *Naukovi pratsi*, 115 (102), 27–35 [in Ukrainian].
16. Lavrut, O. O. (2009). Studentska presa v USSR periodu 20-kh rr. XX st. *Hileia*, 28, 45–56 [in Ukrainian].
17. Liapina, O. V. (2009). Studenty mista Kyieva u 1920-ti rr. *Sotsialna istoriia*, V, 52–59 [in Ukrainian].
18. M., B.-ov. (1924). Kievskoe studenchestvo. *Student revoliutsii*, №1–2, p. 78 [in Russian].
19. Molotkina, V. (2008). Kryterii klasyfikatsii hromadskykh orhanizatsii Ukrainy, yaki zaimalysia kulturno-osvitnoi robotoiu v period novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.). *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 21, 218–226 [in Ukrainian].
20. Molotkina, V. K. (2005). *Kulturno-osvitnia diialnist hromadskykh orhanizatsii v umovakh NEPu (1921–1929 rr.). (Extended abstract of Candidate's thesis).* Kyiv [in Ukrainian].
21. Na dopomohu poterpylym. (1931). *Za komunistychni kadry*, 18 (33), 4 [in Ukrainian].
22. Paniotov, I. I. (1973) *Komunistychna partiia Ukrainy v borotbi za rozvytok narodnoi osvity (1931–1941 rr.).* Kharkiv: vyd-vo Kharkiv. un-tu [in Ukrainian].
23. *Partiina osvita.* (1929). *Kuznia osvity*, 3, 3 [in Ukrainian].
24. Peredplachuemo vyklykaemo. (1930). *Kuznia osvity*, 8, 2 [in Ukrainian].
25. Pratsia Ozetu (1930). *Kuznia osvity*, №15, 6 [in Ukrainian].
26. Rezoliutsii ta propozyitsii II Vseukrainskoi konferentsii proletstudu. (1927). *Student revoliutsii*, 1, 100 [in Ukrainian].
27. Riabchenko, O. (2012) *Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-kh rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii.* Kharkiv, 456 p. [in Ukrainian].
28. Riappo, Ya. (1928). *Radianske studentstvo (kharakterystyka vuziv Ukrainy).* Kharkiv [in Ukrainian].
29. T. (1930). Tut ne vse harazd. *Kuznia osvity*, 6, 4. [in Ukrainian].
30. Tymoshenko, Yu. O. (2014). *Istorychni umovy ta spetsyfika rozvytku sportu i fizychnoho vykhovannia v radianskii Ukraini v 20-40-vi roky XX st./i* Ed. O. I. Hurzhii, Kyiv [in Ukrainian].
31. Hohokhiia, N. T., Holovko, V. V. Hudz, V. V., Doroshko M. I., Yevsieieva T. M., Yefimenko, H. H., Kulchytskyi, S. V., Marochko, V.I., Movchan, O. M., Riabchenko, O. L., Yakubova, L. D. (2012). *Ukrainske radianske suspilstvo 30-h rr. XX st.* Ed. S. V. Kulchytskyi. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
32. *Ukrainskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. 1920–1995: istorychni narys.* (1995). Kyiv: TOV «Toloka», 169 p. [in Ukrainian].
33. Khronika. (1930). Na buduvannia dyryzhabliu «Pravda». *Kuznia osvity*, 1 lystopada, 2 (17), 4 [in Ukrainian].
34. Shevchuk, H. M. (1963) *Kulturne budivnytstvo na Ukraini u 1921–1925 rokakh.* Kyiv: vyd-vo AN URSR [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 23.03.2020 р.

Юрій Мицик

ORCID iD 0000-0003-1580-1284

УДК 94(477)«17»

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.15

П'ЯТЬ НЕВІДОМИХ ДОКУМЕНТІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО

У статті наводяться невідомі документи гетьмана України Івана Скоропадського (1708–1722), які дають змогу краще уявити економічне становище Мгарського монастиря під Лубнами. Вони також проливають світло на сторінки історії низки навколишніх сіл та біографії деяких представників козацької старшини.

Ключові слова: Іван Скоропадський, гетьман, Мгарський монастир, Лубни, маєтності, села.

Yurii Mytsyk

FIVE UNKNOWN DOCUMENTS BY HETMAN IVAN SKOROPADSKYI

The article presents unknown documents by Hetman of Ukraine Ivan Skoropadskyi, which broaden understanding of economic situation of the Mgar Monastery near Lubny, highlight unknown pages of numerous surrounding villages and biographies of some representatives of the Cossack officers.

Key words: Ivan Skoropadskyi, Hetman, Mgar monastery, Lubny, estates, villages.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Мицик Ю., 2020

Висвітлення постаті гетьмана України Івана Скоропадського знайшло своє місце у вітчизняній історіографії. Досить широкою є джерельна база для продовження наукового пошуку. Проте універсали гетьмана, підготовлені до друку науковими співробітниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, вже років десять чекають на фінансування. Утім, пошуки нових документів не припиняються, частину з них уже опубліковано, зокрема, на сторінках журналу «Сіверянський літопис». Під час підготовки до друку у серії «Документальна спадщина монастирів Гетьманщини» копійної книги (книги-архіву) Спасо-Преображенського Мгарського монастиря під Лубнами, яка зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, ми перед-

усім звернули увагу на майже сотню гетьманських документів у її складі¹⁵⁹. Тут зазначимо, що переважна більшість з них була скопійована у 1729 р. двома копіїстами з ініціативи упорядника копійної книги, намісника монастиря Георгія Кувечинського. Невелика кількість документів вносилися пізніше, навіть у другій половині XVIII ст.

Ця копійна книга, як і інші, створювалася з важливою практичною метою підтвердження майнових прав монастирів і тому зберігалася особливо дбайливо, бо документи з її складу (універсали, привілеї князів, гетьманів, полковників, купчі, дарчі, заповіти тощо) служили надійним аргументом у суді в разі можливих чиїхось претензій на маєтності. До речі, вони засвідчують, що більшість своїх маєтностей монастирі здобули не тільки цілком легально, але й чесно, бо отримали їх від віруючих як пожертви. Це підважує

¹⁵⁹ Центральный державный исторический архив у м. Києві (ЦДІАУК). Ф. 137. Оп. 1. Спр. 127.

поширений в радянській історіографії стереотип про монастирі як центри мракобісся, здирництва й наживи.

Повернемося до гетьманських документів, починаючи від тих, що були створені Богданом Хмельницьким. Майже всі вони надруковані Іваном Бутичем в серії «Матеріали до українського дипломатію». Але дослідником не були охоплені або ще не вийшли у відповідному томі універсали та листи Івана Скоропадського. Три документи з їх числа, що стосувалися маєтностей Мгарського монастиря у Романкові (неподалік від сучасного міста Дніпро) нами вже було видано. Перший з недрукованих ще документів — універсал, який підтверджував права обителі на два села (Лозівок та Будище сучасної Черкаської області) і вісім озер. Їх ще 1668 р. заповів монастирю Юрій Русинович — батько майбутнього ігумена Макарія, а право на володіння ними підтверджувалося деякими гетьманами-попередниками Скоропадського. Останнім серед них був Іван Мазепа, котрий видав відповідні універсали у 1705 та 1706 рр. До речі, з цього роду вийшли кілька агентів Мазепи. У наступному (№ 2) документі — листі 1710 р. — Скоропадський вітав ігумена (о. Філарета Кошаківського) з преполовиненням Великого посту і бажав щасливо зустріти Великдень. Одночасно він повідомляв про видання універсалу, яким стверджувалася купча монастирем млина від лохвицької жительки Марії Терещихи. Цей універсал, адресований передусім лубенському полковнику Василю Савичу, наводиться нижче (№ 3). Зазначимо, що о. Філарет був, імовірно, родичем ченця Межигірського та Підгородиського монастирів Іллі Кошаківського, який між 1707 та 1720 рр. був упорядником та автором деяких статей збірника літописів. У ньому міститься серед інших і Київський літопис.

Два наступних універсали (№ 4, 5) були видані монастиреві в особі його ігумена о. Олексія Петрини. У першому з них стверджувалися права монастиря на села Лука (Луки), Хитці, Мгар, Піски, надані обителі ще гетьманом Мазепою у 1687 р. (зараз села знаходяться на території сучасного Лубенського району Полтавської області). Універсал мав бути виконаний лубенським полковником В. Савичем, згаданим вище. У другому універсалі 1720 р. Скоропадський реагував на скаргу ігумена і всієї братії, а також знатного військового товариша Петра Кулябки на лубенських міщан, котрі підняли греблю на р. Сулі, внаслідок чого були підтоплені монастирські й кулябчині млини й сіножаті. Попередні дві скарги до лубенського полковника Андрія Марковича (брата дружини Скоропадського Анастасії) не дали результату, тому вони були змушені звертатися до самого гетьмана. У відповідь останній створив комісію з трьох осіб, котрі мали залучити досвідчених мельників і встановити істину. Відповідно до ре-

зультатів слідства мало бути ухвалене гетьманське рішення. Хоча воно не збереглося або ще не виявлене, імовірно, воно було на користь скаржників, оскільки Скоропадський був побожною людиною і ревно обстоював права церков і монастирів, не поступаючись у цьому Мазепі. Зазначимо, що Петро Кулябка (кінець XVII ст. — після 1736 р.), був сином родоначальника Кулябок Івана і батьком трьох синів, один з яких Семен (Сильвестр) був вихованцем, викладачем і ректором Києво-Могилянської академії, костромським єпископом, пєтербурзьким архієпископом. Два інших сини (Петро та Іван) були лубенськими сотниками, а Іван ще й лубенським полковником.

Оскільки всі наведені документи походять з копійної книги, будемо вказувати лише її відповідні аркуші. Тексти документів наводимо за правилами, розробленими Ярославом Дзирою, з незначними поправками. Два документи (№ 2, 3) наводимо за оригіналами, які вдалося виявити в ЦДІАУК.

Отже, наведені нижче документи доповнюють «Український дипломатію XVI–XVIII ст.» і містять цінні свідчення про взаємини гетьмана Івана Скоропадського з одним із провідних монастирів Лівобережної України — Мгарським. Вони також дають змогу краще уявити економічне становище цього монастиря, проливають світло на невідомі сторінки низки сіл Гетьманщини й біографії деяких представників козацької старшини.

* * *

№ 1

1709, вересня 27. Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського

Пресвітлішого и державнішого великого гсдря ншого его црского влчства Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Его црского пресвітлаго влчства Войска Запорожского пну полковникові переяславскому, п.п. старшині полковой, сотником и всім так войскового, яко посполитого того ж полку обивателем, особливо п. сотникові мошенскому, сим ншим чиним извiстно універсалом, иж превелебний в Бгу гспдн отц иеромонах Филарет Кошакровский, игумен мнстира Всемлостивого Спса Мгарского лубенского, міючи універсали антецессора ншого бившого гетмана на села Русяновичовские, прозиваемие Лозовок и Будища, на той стороні Днепра будучие в полку Переяславском, и сотні Мошенской з всіма до них надлежащими угодіями и на рибные ловлі Русяновские, именно: вусім озер Дніпрових уступних видання, просил и ншого на оние подтвердження. Ми теди, гетман, по ншой ку містцам стим горливости и на прошение помя-

нутого превелебного отца игумена, вижей вираженного, Русяновские села з угодиями и рибные ловли ншим ствердiti повелісμο універсалом, жадаючи пилно и повагою сего ншого універсалу рейментарско грозючи, аби превелебному в Бгу гспдну отцу игумену настоящему и впред будучим по нем сукцессором з братією владінію сел, озер и в отбиранію з них пожитков и користиі наименшое пп. старшина полковая, особливе сотник мошешенский, не сміли и не важилися чинити перепони, перешкоди и наносити трудности, варуем, грозим и по десяте приказуем. Войти зас помянутих сел з посполитими людьми (опрочь козаков, якие ненарушене при своїх волностях заховани міють быти) должны всякое до мнстра Всемлстивого Спса Мгарского лубенского подданское отдавати послушенство и во всем повиноватися.

Дан в Глухові септеврия 27 року 1709-го.

У подлинного тако подписано:

Звишменованный гетман рукою власною.

(Арк. 22 зв. — 23. Тексту документа передую заголовок зроблений копіїстом: «Універсал гетмана Иоанна Скоропадского, подтвердителный на села Лозовок и Будища и на всі тамошние угодия з рибными ловлями и на вусім озер Дніпрових уступних». Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати рейментарской».)

№ 2

1710, квітня 8 (березня 28). Глухів. Лист гетьмана Івана Скоропадського до о. Філарета Кошчаківського, ігумена Мгарського монастиря

«Превелебный в Бгу гспдне отче игумене мнстра Мгарского лубенского, мой ласкавий гспдне и приятелю.

За повіншоване нас преполовлением стой Четыредесятницы велце вшой превелебности дякуем и взаємне зичим, абі подвигоположник Хрстос Гдь удостоїл вшу превелебност добродравственно и душеполезно стой Четыредесятниці Пост препровадити и Воскресения Его ж дочекати. По желанію вшой превелебности розказалисμο з канцеляріі нашой войсковой видати наш універсал на млин от Марії Терещихи, жителки лохвицкой, куплений, в котором міючи нашу до обітели вашой превелебности горливость, и часть войсковую на обитель вашу приворочаем. При том млитвам стим навсегда отдаемсѧ.

З Глухова марта 28 року 1710.

Вшой превелебности зичливий приятель Иван Скоропадский, гетман Войска его црского прстлого влчства Запор.

(ЦДІАК. Ф. 167. Оп. 1. № 9. Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана. Копія цього

універсалу є в копіійній книзі Мгарського монастиря (арк. 24 зв. — 25) і має лише незначні відмінності. Запис копіїста перед текстом документа: «Лист от гетмана Ивана Скоропадского, в котором извѣствует выдано универсала на млин, купленный од Терещихи, и часть войсковую, з того млина припадающую на монастыр, приворочает».)

№ 3

1710, квітня 8 (березня 28). Глухів. Універсал гетьмана Івана Скоропадського

Пресвітлішого и державнішого великого гсдря нашего его царского священнішого влчства Войск Запорожских обоїх сторон Днѣпра гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові Войск его ж царского влчства Запорожских лубенскому, старшині полковой, а особливе дозорци млинов наших теперешнему и впред быти міючим в полку Лубенском знайдуючихся и каждому кому колвек о том відати належатимет, сым універсалом нашим ознаймуем універсалом, иж присилал до нас превелебный в Бгу отец Филарет Кошцаковский, игумен мнстра Мгарского лубенского, купчий запис на млин от Марії Терещихи под містом Лохвицею на реці Сулі з двома колами мучними, а третим ставидлом куплений и просил на оний потвердителного нашего себѧ універсалу. Мы прето, геман, яко до всіх обителей, так и до мнстра Мгарского лубенского, міючи нашу прихильность, повагою сего нашего універсалу ствержаем помянутый млин, тут же пилно міти хочем и рейментарско приказуем, абы як сам полковник лубенский, так и ніхто инший з старшини и черні того полку войсковых и посполитих людей, а особливе дозорца млинов наших теперешний и впред бути міючие, в полку Лубенском млинами завідуючие, не сміли и не важилися ему, отцу игумену, з братією в завідованію того млина и в отбиранію з него всяких розміровых пожитков жадных наименших чинити кривд, утисков и долегливостей и повторе пилно приказуем.

Дан в Глухові марта 28 року 1710.

Звишменованный гетман, рукою власною.

(ЦДІАК. Ф. 137. Оп. 1. № 7. Оригінал, завірений печаткою і особистим підписом гетьмана. Адреса тією ж рукою: «Превелебному в Бгу гспдину отцу Филарету Кошцаковскому, игумену мнстра Мгарского лубенского, моему ласкавому отцу и приятелю». Записи на звороті: «Універсал от ясновельможного его млсти пана гетмана потверженный на млин купленный у Иванихи Терещихи под Лохвицею на реці Сулі», «На млин Иванихи Терещихи». Копія цього універсалу є в копіійній книзі Мгарського монастиря (арк. 24–24 зв.) і має лише незначні відмінності. Запис копіїста перед текстом документа: «Універсал гетмана Иоана Ско-

ропадского на млин под містом Лохвицею на реці Сулі знайдуючийся, куплений от Марії Тереще-хи». Запис наприкінці документа: «У подлиного тако подписано: «Звиш менованный гетман рукою власною» і намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати».)

№ 4

1711, березня 28 (18). Гадяч.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського

Его црского пртлого влчства Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові Войска его ж црского пресвітлого влчства Запорожского лубенскому, старшині его полковой и всему старшому и меньшому того полку товариству и посполству и кому о том тепер и в потомние часи відати надлежитимет, сим ншим ознаймуем універсалом, иж превелебний в Бгу (слова «в Бгу» повторено. — Ю. М.) отц Алексій Петрина, игумен мнстра Преображения Гспдня Мгарского лубенского, з братиею презентовал нам універсал антецессора ншего: села до обители их, а именно Вязовок, Олшанку, з вишшим и нижчим млинком, луки, прозиваемие бернадинские, з ліском под фолваркам занятым, так теж село Луку, Хиці, Мгар и Піски з всіми до них належашими угодіями в владініе утверждачий и просили себi на тое конфірмації. Ми прето, гетман, принявши его превелебности отца игумена и братіі прошение за слушное, а к тому по должности ншой християнской иміючи к помянутой стой обители особливую горливість, иж бы в ней разширение хвали Бжой чрез повседневние млтви не уставало, яко всі тие, нижей изображение села, млины и прочие угодія в зуполное им стверждаем владініе, соизволяючи ему, отцу игумену, и другим, по нем будучим, з всею братиею всякие з оних користи, а з млинов приходячие розміровіе пожитки, особливе од подданих тих всіх сел належное, опрочь козаков, якие при своих волностех ненарушно мают быти захованы, одбирати послушенство и повиновение так, абы ніхто з помененной старшини в владініі оних и прочііх угодій, особливе в одбираню з помянутых млинов припадаючих пожитков, жадной им, мгарским законникам, найменшой не дерзал чинити трудности, перешкоди и препятія, міти хотим и рейментарско приказуем.

Дан в Гадячом януаря 18 року 1711.

У подлиного тако подписано:

Звиш менованный гетман рукою власною.

(Арк. 25–26. Тогочасна копія. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати рейментарской». Запис копіїста перед текстом документа: «Універсал гетмана Иоанна Скоропадского, конфірмований

на села Вязовок, Олшанку, з вишним и нижним млином, луки, прозиваемие бернадинские, з ліском, село, луку Хиці, Мгар и Пески з всіми, до них належними угодіями».)

№ 5

1720, листопада 7 (жовтня 27). Глухів.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського

Его црского прстлого влчства Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Всем, комуколле о том відати надлежитимет, ознаймуем сим ншим універсалом, иж заносили до нас жалобу превелебний его млсть отц Петрина, игумен мнстра Мгарского лубенского, з братиею на міщан лубенских, же которіі прошлого року міську тамошню греблю оправляючи, скрині млинов своих на оной стоячих, положенем вновь небивалого бруса так підвишили, же и млины монастирские у висшой греблі на Мгарі найдуючиеся, и сінокосние міщца и луги понад Сулою рікою будучие, подтопили. а особливе зайшла нас скарга и от пна Петра Кулябки, знатного товариша войскового, на тих же мелников греблі міської лубенской за подтопление его власних, куплею набутих, кгрунтов, лугов и лук сінокосних з того ж напрасного скринь млинових поднятия ставшоеся. В якій своей кривді помененний отц игумен мгарский лубенский з братиею и он, пн. Кулябка, хочай удавалися двокротне до пна полковника лубенского, якож пн. полковник чрез розищиков од себе посиленнях извистивши-ся, же так власне діється и приказовал помянутим міщанам вишенаміненний брус скинувши, на преждной мірі скрині млиновіе держати. Однак они и доселі в своей упартости, не скидаючи того бруса, тривають. Чого ради так честніе отцеве законники обители Мгарской лубенской як и пн. Петро Кулябка, просили нас, абисмо справу тую висланными ншими веліли розискати и сатисфакцією по розиску укончили. Прето мы, гетман, тому их прошению, а иле слушному, давши у себе місце, поліцаем пп. Петру Уманцеві, Семену Чуйкевичу и Петру Пекаліцкому, знатному товариству войсковому, висланным ншим, в полку Лубенском обрітаючимся, сей інтерес о подтопі от млинов міських лубенских вишшим млинам мгарским и другим кгрунтам мнстрским и пна Кулябчиним діючомся перед себе взявши, когда надпораються од поліценних себi наперед сего діл по самой истинні без нарушения своей совісті розискали. На що міють и себi посторонних мелников и других людей, на важности води и потопі добре знаючихся, употребити, куда до Лубен в присудствие им, пнам висланным ншим, и пн полковник лубенский од себе кого хочай з тих же, якие перед тим уже послани были розищиков, зослати міст, жадаем и когда доведется жалоба помянутих

особ на мелников греблі міської лубенської до нас занесення бити праведна, позволяем им, пп. ви-
сланним ншим, вишеозначенний новоприложен-
ний брус чили пленицу, чрез що подняте скринь
млинових и подтоп висшим млинам и кгрунтам
вгорі будучим стался, преч знести и на старой
міре, на которой и мнстрского млина на той же
греблі міської стоячого, скриня зостаєт, скрині
млинов міщанских устроїти и все тое в розиску
записавши документалне, к нам в Глухов оний
привозити. За чим, аби всяк кого колвек вишем-
енние вислание нши до того розиску востре-
буют, без огурства передних становился и пра-

ведное не хилячися на жадную сторону, чинил од
себе сознате и свидѣтельство, рейментарско жада-
ем и приказуем.

Дан в Глухові октовр. 27 д. 1720.

У подлинного тако подписано:

Звиш менованный гетман рукою власною.

(Арк. 26 зв. — 27 зв. Наприкінці документа
намальоване коло, всередині якого написано: «мі-
сто печати рейментарской». Запис копіїста перед
текстом документа: «Універсал гетмана Іоанна
Скоропадського о розиску подтоплених млинов
мнстирских и прочого».)

ДЖЕРЕЛА

1. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. К., 2005. Ч. 1. 231 с.
2. Мицик Ю. З історії Кодака та його околиць. *Український археографічний щорічник*. К., 2016. Вип. 19/20. С. 424–429.
3. Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. Д.: ДГУ, 1978. 108 с.
4. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. К., 1910. Т. 2. 287 с.
5. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. 602 с.
6. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич. К., 1998. 383 с.
7. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. К.; Л., 2004. 1118 с.
8. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / упоряд. І. Бутич. К., 2002. Ч. I. 780 с.
9. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич. К.; Л., 2006. Ч. II. 799 с.

REFERENCES

1. Butych, I., (Comp.). (2002). *Universaly Ivana Mazepy (1687–1709)*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Butych, I., Rynsevysh, V. (Comp.). (2006). *Universaly Ivana Mazepy (1687–1709)*. Kyiv; Lviv [in Ukrainian].
3. Butych, I., Rynsevysh, V., Teslenko, I. (Comp.). (2004). *Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687)*. Kyiv; Lviv [in Ukrainian].
4. Krypyakevych, I., Butych, I. (Comp.). (1998). *Universaly Bohdana Khmelnytskoho 1648–1657*, Kyiv [in Ukrainian].
5. Kryvosheia, V. (2005). *Ukrainska kozatska starshyna*. P. 1. Kyiv, [in Ukrainian].
6. Modzalevskiy, V. (1910). *Malorossiiskii rodoslovnyk*. V. 2. Kyiv [in Ukrainian].
7. Mytsyk, Yu. (2016). *Z istorii Kodaka ta yoho okolyts*. *Ukrainskyi arkhaeologichnyi shchorichnyk*, 19/20, 424–429 [in Ukrainian].
8. Mytsyk, Yu. (1978). *Ukrainskie letopisi VII veka*. Dnepropetrovsk: AIS [in Ukrainian].
9. Pavlenko, S. (2005). *Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky i prybychnuku*. Kyiv: Vydavnychi Dim «KM Akademiia» [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 18.03.2020 р.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДВОРЯНСТВА ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст.: ЛИСТ КАТЕРИНИ ЮХИМІВНИ ГАЛАГАН ОНУКАМ ПЕТРУ І ПАВЛУ (1812)

Публікація епістолярію українських дворянських родин допомагає зрозуміти співвідношення ментальних стереотипів та індивідуальних стратегій у діяльності цього стану. Фамільний архів Галаганів уможливив аналіз і епістолярних комплексів і окремих листів. Публікація листа Катерини Юхимівни Галаган, у дівоцтві Дараган, племінниці Олексія Григоровича та Кирила Григоровича Розумовських, до внуків Петра і Павла, нащадків за батьківською лінією прилуцького полковника Гната Івановича Галагана, репрезентує конфлікт між двома генераціями українського панства. Цю суперечку розглянуто крізь світосприйняття К.Ю. Галаган, завдяки чому епізод з повсякдення українського дворянства є психологічно мотивованим та узагальнюючим.

Ключові слова: родинний епістолярій, українське дворянство, Галагани, приватне життя.

Maryna Budzar

TO THE HISTORY OF THE UKRAINIAN NOBILITY OF THE FIRST QUARTER OF 19 CENTURY: KATERYNA YU. GALAGAN'S LETTER TO HER GRANDCHILDREN PETRO AND PAVLO (1812)

The publication of the epistolary of the Ukrainian noble families helps to understand correlation between mental stereotypes and individual strategies in the activities of this state. The Galagan family archive allows to analyse both epistolary complexes and individual letters. The aim of the article is to publish Kateryna Yu. Galagan's letter, before marriage — Daragan, niece of Oleksii Hryhorovych and Kyryl Hryhorovych Rozumovskyi, to grandchildren Petro and Pavlo, descendants, by paternal line, of Pryluky colonel Hnat I. Galagan. The content of the letter illustrates the situation of the family's everyday life, when K. Yu. Galagan blamed her grandchildren for, in her opinion, inappropriate behaviour during their stay in St. Petersburg. Such a private, casual situation helps to examine collective through the individual one. The letter illustrates the patterns of life of the noble community in the early 19th century. It highlights the conflict between two generations of Ukrainian nobility. The older generation still retained a more moderate tradition of Cossack officers, and the younger inherited from the imperial nobility a habit of aristocratic luxury. This conflict is revealed in the letter through the worldview of Kateryna Yu. Galagan, a person of strict temperament. Due to this, the history of family life is psychologically motivated. The oral language of the author of the text is reproduced in writing by another person (scribe). This enables historical and linguistic researches. High informative letter makes it a valuable resource in the field of the history of everyday life, historical anthropology, historical biography.

Key words: family epistolary, Ukrainian nobility, Galagan, private life.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Будзар М., 2020

Дослідження приватного життя соціуму певної історичної доби актуалізує людиноцентричний вимір історичних студій, долає часові межі, дає змогу відчувати тих, хто жив у далекому чи не дуже минулому, своїми сучасниками. За індивідуальністю повсякдення окремих осіб постають закономірності колективного життя у всій сукупності його складників — економічних, соціальних, культурних. Такі розвідки допомагають «побачити дії людини та її почуття у приватній сфері як взаємообумовлені прояви, з одного боку, ментальних стереотипів, з іншого — індивідуаль-

них імпульсів...» (Бессмертный Ю.Л., 1996. С. 14). Це завдання ефективно реалізується за допомогою джерельної бази приватного епістолярію, зокрема листування між особами з однієї родини, передусім тому, що дає змогу «простежити долю декількох генерацій роду і зв'язки його представників із соціальним контекстом епохи й «побачити» усю «мозаїку» життя та діяльності людини в її малому контексті — у родині...» (Абросимова С.В., 2009. С. 78). Такі епістолярні комплекси містяться у фамільних архівах, серед яких зібрання документів Галаганів, роду козацько-старшинського походження, є одним з найбільш репре-

зентативних. Попри те, що зацікавленість цими родовими паперами, продемонстрована ще істориками другої половини XIX — початку XX ст., зберігається до сьогодні, хоча б у контексті розгляду фамільних архівів української еліти (Папакін Г., 2004. 420 с.) або спроб використати его-документи збірки для характеристики дворянської спільноти Лівобережної України (Будзар М., 2019. С. 128–158), інформативний потенціал архіву й досі не використовується на повну.

Значущим складником архіву Галаганів є епістолярні комплекси, створені жінками — представницями роду. Хоча й досі найбільш знайомими з Галаганів залишаються Гнат Іванович Галаган (?–1748), засновник козацько-старшинської гілки роду на початку XVIII ст., та його нащадок Григорій Павлович Галаган (1819–1888), впливовий землевласник, громадський діяч, просвітник середини — другої половини XIX ст., в історії роду жіноча компонента є доволі важливою. Її відтворенню сприяє, зокрема, оприлюднення та обговорення епістолярію кількох поколінь жінок сімейства Галаганів, що хронологічно охоплюють період від середини 1800-х рр. до початку XX ст. Це дає змогу почути жіночий голос у різнобій чоловічих висловлювань, побачити картину минулого більш опуклою та багатогранною.

Одна з найбільш колоритних жіночих постатей родини Галаганів — прабабка Г.П. Галагана, Катерина Юхимівна Галаган (1740(46)–1823), аналіз листа якої, датованого початком 1812 р., до внуків Петра й Павла, дітей її сина Григорія Івановича Галагана, є **метою статті**.

Оприлюднений нижче лист входить до епістолярного комплексу, що зберігається у родовому фонді Галаганів у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві¹⁶⁰. Повна публікація тексту потребує реконструкції контексту його створення — фактів «малої історії» родини, що водночас є складовою «великої історії» України.

Передусім зауважимо, що постать Катерини Юхимівни Галаган залишається на периферії уваги навіть дослідників роду (і це зрозуміло з огляду на перевагу чоловічого фактора в генеалогічних і біографічних розвідках), хоча у публікаціях останніх років їй приділено більше уваги (Будзар М.М., 2016. С. 115–126; Курач С., 2019. С. 404–407).

Самі Галагани зберегли пам'ять про авторку листа — доньку київського полковника Ю.Ф. Дарагана та В.Г. Дараган, сестри О.Г. та К.Г. Розумовських, — як про сповнену енергії та надзвичайно своєрідну особу. «Це була, — констатував правнук Катерини Юхимівни Григорій Павлович у начерку “Рід Галаганів”, — уповні малоросійська пані, жінка з великим авторитетом і впливова; таких жінок можна нарахувати немало між малоросійками колишніх часів...» (Галаган Г.П., 1896. С. 12). Думки оточення, зокрема Миколи Андрійовича Маркевича, двоюрідного правнука К.Ю. Галаган, були менш поблажливими. В «Автобіографічних нотатках» 1845 р. М.А. Маркевич описав К.Ю. Галаган («Галаганшу») як жінку лихої вдачі, назвавши відьмою і у такий спосіб змалювавши її стосунки із сином Григорієм Івановичем: «Його мати була жінка зла у повному сенсі цього слова, не приїздила до Сокиринців (дідичний маєток Галаганів, тоді — у Прилуцькому повіті Полтавської губернії. — М. Б.), ненавидячи сина й будучи навзаєм ненавидима...»¹⁶¹ Вочевидь, такий громадський поголос серед іншого мав підставою те, що сімейне життя Катерини Юхимівни позначилося двома гучними судовими процесами: наприкінці 1780-х рр. з чоловіком Іваном Григоровичем Галаганом, котрий прагнув розлучення, зрештою подружжя роз'їхалося, і на початку 1790-х рр. із сином Григорієм, котрий успадкував родинне майно після смерті батька у 1789 р., але, на думку матері, упорядковував його не так, як годилося. Суспільний резонанс цих справ був таким, що на них відгукнувся поважний родич і покровитель сімейства Кирило Григорович Розумовський.

У листі до І.Г. Галагана від 29 травня 1778 р. К.Г. Розумовський дорікнув чоловікові племінниці за публічний розголос сімейного конфлікту: «вештаючись судами й консисторіями с дружиною Вашою, вчинили проти правил розумної людини, а тим більш батька законним дітям Вашим, чому й довели себе вже до такої крайнощі, що Вам в одному будинку й, так би мовити, під одним дахом ужитися годі...»¹⁶² Врешті-решт К.Ю. Галаган стала жити окремо від чоловіка у придбаному на власний кошт селі Ювковці (Івківці) поблизу міста Прилуки, а через декілька років, після смерті братів, отримала значний спадок, тож їй, зокрема, належала чи не половина з тих 10 000 кріпаків, котрими володіли Галагани наприкінці XVIII ст. (Лазаревський А.М., 1875. С. 325). Зрештою вона оселилася у батьківському маєтку Покорщина у передмісті Козельця, де мешкала до кончини.

¹⁶⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 699. Листи К.Ю. Галаган онукам Петру і Павлу з настановами про вступ на службу. 1812–1817. 13 арк.

¹⁶¹ Институт русской литературы Российской академии наук (ИРЛИ РАН). Ф. 438. Д. 38. Маркевич Н.А. Автобиографические записки. 1845 г. Л. 224 об.

¹⁶² Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. III. Спр. 26061. Папери І.Г. Галагана. Арк. 9.

У листі до небоги з приводу її незлагоди із сином К.Г. Розумовський звинуватив її у намаганні заволодіти статками Григорія Івановича й у немилосердному ставленні до нього, зауваживши, що материнське своє піклування вона перетворила на «жорстокість до сина, якого одного лише Ви маєте і якого з такою непримиренною стрімкістю, що ані статі, ані літам Вашим не личить, доводите до загибелі...»¹⁶³ Судовий процес «Галаган проти Галагана» завершився не на користь позивачки, але, безумовно, попри ту непоступливість, яку й справді мати виявила до сина у цій справі, певну рацію К.Ю. Галаган мала. Їй доказів цього не бракує.

Г.І. Галаган, нащадок прилуцьких полковників, лейпцизький студент, військовий, учасник турецького (1788–1789) та польського (1794) походів імперської армії, отримавши батьківський спадок, дав усьому раду настільки необачно, що, коли він, у віці трохи за 40 років, помер на початку 1808 р., його дружина Ірина Антонівна, уроджена Милорадович, і троє неповнолітніх дітей, сини Петро, Павло, дочка Параскева, опинилися на межі банкрутства. Той самий М.А. Маркевич, знов у суб'єктивно-емоційній манері, схаактеризував життя і смерть свого двоюрідного дядька у родовому маєтку: «За Григорія Івановича Сокиринці були кублом розпусти ... Нарешті у корості і венеричній він помер у страхітливій для уяви подобі...»¹⁶⁴ Його правнук пояснював метаморфозу, що сталася з прадідом, ситуацією інкорпорації колишньої козацької старшини до лав імперського дворянства: «Залишки козацтва, що вже розкладалися в місцевому панстві в половині XVIII ст., зникли вщент наприкінці сторіччя та помінялися на прийоми й зовнішні умови життя європейського. Й поряд з новими потребами, затіями, новими поняттями, просякнутими вольтер'янством, йшли з іншого боку, з Великої Росії усі звички та спосіб життя, пов'язані зі станом кріпацтва, що швидко узвичаїлися серед помісного дворянства...» (Галаган Г.П., 1892. С. 12–13).

Драма родини посилилася тим, що І.А. Галаган пережила чоловіка лише на півтора року. З цього часу юні Галагани залишилися під опікою бабки Катерини Юхимівни, котра взяла зобов'язання щодо виплати значних боргів родини й стала розпорядницею родинних статків. На момент смерті матері брати Петро і Павло мешкали у Петербурзі, де перебували з осені 1807 р., навчаючись спочатку у престижній St. Petrischule (Санкт-Петербурзькому Головному німецькому училищі), а пізніше у Гірничому кадетському корпусі. Саме ситуація, пов'язана із завершенням навчання

молодих Галаганів і потребою влаштування їх на службу, відтворена у документі, який оприлюднено нижче.

Хоча у листі не позначено ані місце написання, ані пункт призначення, можна припустити, що К.Ю. Галаган надіслала його з маєтку Покорщина, де зазвичай мешкала, до маєтку Галаганів Сокиринці, відтак вона почала зі звинувачення онуків у тому, що вони, попри поради наставників, попрямували з Петербурга в Україну.

Зміст листа унаочнює ситуацію з родинного повсякдення, коли К.Ю. Галаган дорікає молодим людям (20-річному Петрові та 19-річному Павлові) за їхню недоречну, на її думку, поведінку у Петербурзі. Змальована приватна, казуальна ситуація, але вона допомагає побачити в особному колективне. У листі висвітлено конфлікт між двома генераціями українського панства, чим унаочнено закономірності життя дворянської спільноти початку XIX ст. Старше покоління, репрезентанткою якого виступає К.Ю. Галаган і до представників якого вона апелює (називає К.Г. Розумовського, П.В. Завадовського та ін.), на думку авторки листа, ще зберігало більш помірковані традиції побутування (хоча насправді навряд чи було саме так), а молодше успадкувало від імперської знаті звичку до аристократичної розкоші.

Визначальною ознакою документа є те, що його писала інша людина, вірогідно службовець, можливо, навіть дворовий К.Ю. Галаган, котрий виконував функції секретаря, стара пані лише правила текст. Ця обставина посилює таку типологічну ознаку листа, як спорідненість з усним мовленням. Саме на таких властивостях епістолярію як наративного джерела акцентує увагу світова традиція вивчення еґо-документів. Зокрема, на думку М. ван дер Валь (Marijke van der Wal) і Г. Руттена (Gijsbert Rutten), розгляд приватного листування забезпечує відображення мовних практик окремих соціальних груп в їхніх суспільних контактах: «Тому що еґо-документи містять характерні усні елементи, але водночас мають лінгвістичні ознаки, властиві писемним практикам, тобто є гібридним об'єднанням усного та писемного слова, їхня мова може бути досліджена з обох боків...» (Wal van der M., Rutten G.P., 2013. Р. 14).

Коли читаєш лист, буквально чуєш мову старої, з її старомодними висловами, з українізмами, відчуваєш, як вона дратується, як плутаються, повторюючись, думки (безумовно, нажаханий писар фіксував все дослівно). Завдяки цьому розумієш емоційний стан жінки, усвідомлюєш, як у «бесіді на відстані» (Абросимова С.В., 2009.

¹⁶³ ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 8. Лист К.Ю. Галаган від дядька графа про родинні суперечки та примирення з сином. 27 червня 1793 р. Арк. 2.

¹⁶⁴ Маркевич Н.А. Автобиографические заметки // ИРЛИ РАН. Ф. 488. Ед. хр. 38. Л. 117 об.

С. 59) збурена поведінкою онуків бабця нагороджує аргумент за аргументом на підтвердження власної правоти, й у тих мотиваціях відтворюється водночас кілька пластів буття української дворянської родини у визначеному історичному контексті. Проблема сімейних боргів, фіскальна справа — необхідність сплачувати податки, зокрема й подушне, задовольняти вимоги імперського війська, питання виховання, коли молоді люди прагнуть звільнитися від впливу наставників, потреба влаштування на службу (у столиці або вдома — в Україні) — усі ці життєво важливі для українського панства запити постають зі сторінок листа.

Для повноти сприйняття змісту листа зазначимо, що після смерті Катерини Юхимівни Галаган у 1823 р. її онуки отримали у спадок значні маєтності родини. Це забезпечило їхнє стабільне становище у дворянській спільноті й дало їм змогу, зокрема, розпочати в дідових маєтках у селах Сокиринці та Дігтярі спорудження репрезентативних палацово-паркових комплексів, частково збережених на сьогодні.

З метою передачі автентичних ознак лист опублікований у первинному вигляді, лише до революційний російський правопис замінено на сучасний, усі граматичні та стилістичні ознаки документа залишено без змін, правки, зроблені К.Ю. Галаган у писарському тексті, позначено у посиланнях. За допомоги у прочитанні тексту та ідентифікації декількох осіб для коментарів висловлюємо подяку кандидату історичних наук, доценту кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка Євгену Аркадійовичу Ковальову.

Переконані, що публікація цього листа доповнить джерельний матеріал, необхідний дослідникам соціальних практик українського дворянства XIX ст.

* * *

1812 года, апреля 29 дня
Галаганы,

Петр и Павел!

Я ваше письмо получила от апреля 11-го, скажу вам, что я думала по прочтении его несправедливость, когда он мне пересказывал, что вы недовольны господином Копцевичем¹⁶⁵ и жела-

ли, чтоб из-под руководства его избавиться, но теперича я веру, что вы этого желали и не хотите себе полезными быть, другое его желание было, чтоб вы без него в Малоросию не ехали, и он справедлив: ибо вы по своему самоволию потеряли экзамен и чины, что вы совершенно могли иметь по его старанию и добродетельному об вас попечению, а прискакали сюда; я Петра Григорьевича¹⁶⁶ спрашивала, не потеряете ли вы чего чрез то, что здесь проживаете, но сказал: нечего не потеряем, и когда добродетельной человек удалился, то вы начали спешить ехать, и говорили: что мы много потеряем здесь живучи, что я узнала и сказала, что ежели так, то пусть тот час едут, а тепереча все открылось, в чем ваша была потеря, что мотать нельзя, что ж вы лутчого сделали, что поехали, так же остались, как без чинов, так и без жалованья, и утешает вас, и составляет ваше благополучие одно мотовство и самоволие. Читала я ваш щет, скажу вам: знакомство ваше со многими не есть к пользе вашей, чем больше знакомства, то хуже, и довольно двоих или трех знакомых иметь полезных. Отец ваш много знакомых и друзей имел — кажется, вам довольно доказательств, что ж воспоследовало?¹⁶⁷ Другое, я вас всем снабдила нужным, дабы вы ни на что убытка не имели, а ежели что нужно было, то только купите суповых чашок небольших две да соусников два, тарелок глубоких дюжину да мелких полторы; но вы вздумали мебели покупать, столи делать, называть к себе на обеды, кого вздумали удивлять, вас же самых те будут осуждать, и еще надеюсь добродетели, что вы пороспиваетесь столько водки французкой, ромов, вин, что в меня люди бывают, то за год того не сойдет, что у вас за месяц; я вам последней раз скажу: я из человеколюбия и прозбы ваших родителей взяла под защиту вас и имение, и сколько сил моих прилагая старание выплатить долги, и сколько я вам моих советов давала, чтоб столько мне бог наградил; при отъезде и с слезами говорила, толковала, но природы нельзя переменить. Ежели б вы в этого добродетельного человека под руководством были, то может быть что из вас и доброе было, а тепереча и думать не можно: не вас и графы Разумовский¹⁶⁸ и другие знающие не только богатейшие так не жили, но и подумать не могли, и всегда при них учителя были до совершенных лет. а вы по Со-

¹⁶⁵ Імовірно, Семен Михайлович Капцевич (1776–1832(?)), з 1803 р. камерний наглядач у Гірничому кадетському корпусі. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. Т. 2. К., 1910, С. 310.

¹⁶⁶ К.Ю. Галаган називає у третій особі старшого внука — П.Г. Галагана.

¹⁶⁷ Натяк на спосіб життя Г.І. Галагана. Родичі, зокрема й дружина, не лише мати, були переконані, що на Г.І. Галагана впливали недобррозичливі приятелі, котрі «його завели у лабіринти лиха своїми порадами» (ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46 591. Г.А. Галаган — синам Петру і Павлу. Арк. 41 зв.). Серед таких «безсоромних друзів» найчастіше називався О.П. Фролов-Батреєв (1750–1829), представник великоросійської військової верхівки, сусіда Г.І. Галагана по маєтку.

¹⁶⁸ Апеляція у листі до імені Розумовських, зокрема до К.Г. Розумовського, засвідчує значущість родинно-патронатних зв'язків у середовищі українського панства.

керынски за честь себе ставите мотать¹⁶⁹; в вашего отца еще остается сто сорок тысяч долгу не обходимо, а таковых, которые верили [по] сове[с]ти отцу вашему и не пишу, в банк девять десят тысяч, и партикулярного пять десят тысяч, и только три года на выплату остается, промеж этого, какие тепереча налоги как на крестьян, так и на нас, у вашей части за одно винокурение в казну больше трех тысяч, да с доходов десяти процентов, и тепереча за бедных крестьян, чтобы не решили себя жизни, как и делается от налогов у вашей части и в моей по тысячи заложили за подушное, а поставка лошадей в Полтавской губернии не так бракуют потому что Эртель там¹⁷⁰, а в Чернигове подполковник Ховин такие здырства делает¹⁷¹, лошадьми не принимает, а чтоб за строевую лошадь триста пятьдесят рублей, а за артиллерийскую двести пятьдесят, да на корм по двадцати пяти рублей, да на дорогу по пятидесяти рублей, вот что делается! Да ваши крестьяне и так бедные, отягощенны за долги, везде посылают всякой день с разными продажами, где дороже б можно продать, и чтоб недопустить имению пропасть, я их и обнадеживаю, что только в банк долг заплатится, то им зделанна будет вигода; я вам все сказала: а тепереча скажу, что я вижу ваше развратство и советы мои полезные вами презренны, я [закреслено: удаляю себя от попечительства, кого хотите себе избирать имением вашим распоряжать, вам] вам даю знать, что я другие совсем мери возьму¹⁷², вам должно об рубли столько думать, сколько мне об тысячи, довольно чтоб в день для вашего стола сходил рубль из утра и на вечер. Не вас был граф Кирило Григориевич Разумовский, да в вечеру не воят, или Заводовской¹⁷³, чтоб дров меньше сходило. Я немогу проглотить, кого вы своими обедами и мебелими удивите, я десять лет жила, знаю Петербург, лутшие вас стола никогда не держали, и княгиня¹⁷⁴ не держала

и Разумовской, да и тепереча многие не держат столов, вот и Чаадаева¹⁷⁵! и та недержит столов, а вы одни только стали столы заводить даром да вина, окараки по пяти рублей покупать; да и мебели мне кажется вы в горячки, а не в здравом разсудки покупали, знаючи своего отца долги, выдно благодати Божией над вами нет, оставляю вас на век, и не лестеть себе [закреслено: моим именем] никогда и ни в чем, ни в жизни¹⁷⁶, ни по смерти моей, вспомошествованием от меня. Я вас забываю, что вы есть на свете, дабы мне с покоем умереть; я вам делала и в долгах и вам самым вспомошествование, и советамы вам же полезными, но все презрели.

Когда дети благословенные: ваши же родные от отца и матери ни одной копейки с доходов не имеют, только то и имеют что жалованье получают, да еще и капиталце у них есть, а на вас нет благословения Божия¹⁷⁷. Я буду утешаться только видячи ваше несчастье. Ежели бы вы благословенные были, то бы вы желали чтобы быть под руководством добродетельного человека, а то копались как бы скорее вирваться, то в военную службу, то чорт знает куда, дабы утопать в мотовстве пьянстве беззакониях; я еще слышала в жизни несчастного отца вашего, когда вас отпустил отец в Ромен¹⁷⁸, то вы по трактырам дни и ночи провождали, и матери вашей сказали, за то она часового майстра бранила; и тепереча слышала какие уже ваши намерения были в Петербурге делать, но думала, что это шутки, но нет! А исполняется; вам данно от сюдова тысячу рублей, пять сот из бедной вашей економии, а пять сот я от себя дала, да от Лисевича получили сем сот пятьдесят рублей, по щетам вашим издержано за месяц 1062 руб[6]. 14 ко[п]. а остаются должно еще у вас 697 руб[6]. и 86 ко[п]. те куда делись, не ожидайте денег, не будут, не занимайтесь знакомствами, один дурачеством занимается, а другой премудростию глупою, тот есть и дурак, которой

¹⁶⁹ Марнотратство Г.І. Галагана родичі пов'язували з побутом у дідиному маєтку Сокиринці.

¹⁷⁰ Федір Федорович Ертель (1768–1835) — генерал-лейтенант, командир 2-го резервного корпусу, розташованого напередодні війни 1812 року в Лівобережній Україні.

¹⁷¹ Імовірно, Антон Антонович Колен, командир бригади запасних батальйонів 27-ї піхотної дивізії, що входила до складу військ 2-го резервного корпусу під командуванням Ф.Ф. Ертеля.

¹⁷² Виправлено рукою К.Ю. Галаган.

¹⁷³ Петро Васильович Завадовський (1739–1812) — російський державний діяч українського походження, далекий родич Галаганів через Розумовських (з боку дружини — графині Варвари Миколаївни, у дівоцтві Апраксіної).

¹⁷⁴ Сестра К.Ю. Галаган Софія Юхимівна, у шлюбі — княгиня Хованська (?–1808).

¹⁷⁵ Марія Григорівна Чаадаєва, у дівоцтві Теплова, донька Г.М. Теплова, довіреної особи К.Г. Розумовського, від шлюбу з М.Г. Демешко-Стрешенцовою, двоюрідною сестрою К.Г. Розумовського. М.Г. Чаадаєва була троюрідною сестрою К.Ю. Галаган.

¹⁷⁶ Виправлено рукою К.Ю. Галаган.

¹⁷⁷ Вочевидь, йдеться про осіб із сімейств Я.А. Дунін-Борковського, Г.П. Милорадовича, котрі вчилися у Петербурзі разом з юними Галаганам.

¹⁷⁸ Йдеться про відвідини братами Галаганам Іллінського ярмарку у місті Ромни на Полтавщині, що на той час був важливим центром комунікації лівобережного панства. За висловом М. Арандаренко, цей ярмарок, «щорічно збільшуючись, впродовж двох віків залучав до себе торгівлю в найбільших обсягах й набув європейського розголосу» (Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 г. Полтава, 1852. Ч. III. С. 345).

о себе думает, что премудрой¹⁷⁹; все честные и добрые люди и молодые, повиужали с Питербурга и попристроивали себя на всю свою жизнь, а вы не так, чтобы мотать да пьянствовать да в беззакониях утопать; и здесь бы можно чины получить, без разорения и без знакомства, на вас в корпусе сходило в год тры тысячи с небольшим на стол и одяние, и я не жалела для пользы вашей, а тепереча и десяти тысяч мало, я сожалею, что с вами так обходилась и благословила вас, это меня до гроба огорчает, и не прощаю себе; от думайте о пользе своей, что надобно в собрание или в совет итты из жалобой за Озерянское дело на Сенат¹⁸⁰, да и другие есть важные дела, а не чорт знает чем занимаетесь, десь промотали малчика Пасенного¹⁸¹, и посылку Лагодину¹⁸², вот вам все сказала! как я вас разумею; да еще вздумали промотавшись и писать, что мы то поделали, а ежели не угодно, то мы и не будем делать; что вы вздумали, что я дура? — Я премудрости не имею, но

не лишил же меня бог и разсудку человеческого, вам бы прежде меня спросить, можно ли вам это делать, да тогда и делать, а то промотавшись да пропившись; ось розжуйтесь хорошенько блазны премудрые, еже ли бы малых лет вы были в таком состоянии как вы были прежде, то может быть что из вас и было доброе, но как уже из розни в мотовстве в беззакониях в пьянствах в знакомствах и друзьях хороших, то уже видно исправить не можно, по пословице: горбатого могила исправит; правду из ваших родных говорили, чтоб вас в Питербург не пускать и нигде самым не жить, то может и будет что доброе, а как скоро на своей воле будут, то несчастные останутся, стало они больше вас знают; но сохрани меня Бог от вас в старости моих лет и слабости моего здоровья!

(ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 699. Катерина Юхимівна Галаган — онукам Петру і Павлу. 29 квітня 1812 р. Арк. 1–4.)

ДЖЕРЕЛА

1. Абросимова С.В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. 2009. Вип. 3. С. 57–115.
2. Бессмертный Ю.Л. Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное. В поисках новых решений. *Человек в кругу семьи. Очерки по истории частной жизни в Европе до начала Нового времени* / под ред. Ю.Л. Бессмертного. М., 1996. С. 11–19.
3. Будзар М.М. Місце жінки в сімейній історії українського панства: чотири Катерини родини Галаганів. *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 115–126. URL: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2016.1.15>
4. Будзар М. Дворянська спільнота Лівобережної України в ego-документах з архіву Галаганів. *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація* / наук. ред. д.і.н., проф. О.О. Салата. Вінниця: ТОВ «Твори», 2018. С. 128–158.
5. Галаган Г.П. Род Галаганов. 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А.И. Степовича. К., 1896. С. 1–23.
6. Курач С. Родинні портрети Розумовських-Дараганів у зібранні Чернігівського обласного музею імені Григорія Галагана. *Сіверщина в історії України*. 2019. Вип. 12. С. 404–407.
7. Лазаревский А.М. Очерки Малороссийских фамилий. Галаганы. *Русский архив*. 1875. Т. 1. С. 318–325.
8. Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти др. пол. XVII — XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. К., 2004. 420 с.
9. Wal van der M., Rutten G. Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective. *Touching the Past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins, 2013. P. 1–19.

¹⁷⁹ Вочевидь, К.Ю. Галаган докоряє молодшому з братів Галаганів, Павлові, за його захоплення мистецтвом, про що пізніше згадував його син, Г.П. Галаган: «Павло демонстрував значні здібності, гарно вчився і, крім наук, що входили до програми школи (St. Petrischule. — М. Б.), маючи великий смак до красних мистецтв, захоплювався малюванням і ґрунтовно вивчав архітектуру...» (Галаган Г.П. Род Галаганов. С. 14).

¹⁸⁰ Земельні угіддя біля села Озеряни на Прилуччині були каменем спотикання для Галаганів ще з 1716 р., коли Г. Галаган створив тут хутір біля села Срібнянської сотні та поступово привласнив його (Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий. Галаганы. Русский архив. 1875. Т. 1. С. 320–321).

¹⁸¹ Імовірно, йдеться про те, що хлопця-кріпака було продано заради отримання братами грошей.

¹⁸² Вірогідно, це Микола Фокич Лагода, який служив Галаганам (був управляючим їхніми маєтками) ще наприкінці 1830-х рр.

REFERENCES

1. Abrosymova, S. V. (2009). Epistoliarni dzherela v yikh istorychnomu pobutuvanni ta doslidnytskomu areali. *Dnipropetrovskiy istoriko-arkheohrafichnyi zbirnyk*, 3, 57–115 [in Ukrainian].
2. Budzar, M. M. (2016). Mistse zhinky v simeinii istorii ukrainskoho panstva: chotyry Kateryny rodyny Halahaniv [Female Role in Family History of Ukrainian Nobility: Four Catherine of Galagan's Family]. *Kyivski istorichni studii — Kyiv historical studies*, 1, 115–126 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2016.1.15>
3. Bessmertnyi, Yu. L. (1996). Chastnaia zhizn: stereotipnoie i individualnoie. V poiskakh novykh reshenii. Chelovek v krugu semi. Ocherki po istorii chastnoi zhizni v Yevrope do nachala Novogo vremeni [Private Life: The Stereotypical and the Individual in Human Behaviour. In Search of New Solutions]. M., pp. 11–12 [in Russian].
4. Budzar, M. (2018). Dvorianska spilnota Livoberezhnoi Ukrainy v ego-dokumentakh z arkhivu Halahaniv. Istorychni dzherela v ukrainskomu informatsiinomu i osvithnomu prostori: veryfikatsiia ta interpretatsiia (O. O. Salata, Ed.). Vinnytsia: «Tvory» [in Ukrainian].
5. Galagan, G. P. (1896). Rod Galaganov. 25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve, (A. Y. Stepovych, Ed.) [in Russian].
6. Kurach, S. (2019). Rodynni portrety Rozumovskykh — Darahaniv u zibranni Chernihivskoho oblasnoho muzeiu imeni Hryhoriia Halahana. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 12, 404–407 [in Ukrainian].
7. Lazarevskiy, A. M. (1875). Ocherky Malorossyiskiy familii. Galagany. *Russkii arkhiv*, 1, 318–325 [in Russian].
8. Papakin, H. (2004). Arkhiv Skoropadskykh: familni arkhivy ukrainskoi elity dr. pol. XVII–XIX st. ta arkhivna spadshchyna rodu Skoropadskykh. Kyiv [in Ukrainian].
9. Wal, van der M., Rutten, G. (2013). Ego-documents in a Historical-Sociolinguistic Perspective. (M. van der Wal, G. Rutten, Eds.). *Touching the Past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents* [in English].

Дата надходження статті до редакції: 11.05.2020 р.

«ПРОЄКТ Д. В. К.» У ПІДГОТОВЦІ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА В РОСІЇ

У статті проаналізовано зміст «Проекту Д. В. К.» — документа з архіву Г.П. Галагана, в якому йдеться про поступове скасування кріпацтва через звільнення новонароджених селянських дітей. З'ясовано, що автором його був заможний український поміщик і російський урядовець Дем'ян Васильович Кочубей (1786–1859). Документ, імовірно, було складено 1856 р., коли в Росії розпочиналася підготовка селянської реформи. Встановлено, що пропозиціям Д.В. Кочубея передувала низка схожих проєктів, які з'являлися з кінця XVIII ст. «Проект Д. В. К.» залишився нездійсненим, бо не міг гарантувати позитивного вирішення селянського питання.

Ключові слова: «Проект Д. В. К.», Дем'ян Васильович Кочубей, кріпосне право, селянська реформа.

Yevhen Kovalev

“D. V. K. PROJECT” IN PREPARATION OF THE EMANCIPATION REFORM IN RUSSIA

The article is devoted to the study of the content of “D. V. K. Project”. This text proposes to abolish serfdom in Russia by liberating newborn peasant children. The project was created by Russian statesman and Ukrainian landowner Demian Kochubey (1786–1859) and probably dates from 1856, when the preparation of the Emancipation Reform began in Russia. Kochubey's proposals were preceded by a number of similar projects, which began to appear from the end of the 18th century. “D. V. K. Project” remained unrealized because it could not guarantee a positive solution to the agrarian question.

Key words: “D. V. K. Project”, Demian Kochubey, serfdom, Emancipation Reform.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Ковальов Є., 2020

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігаються документи з родинного архіву Григорія Павловича Галагана (1819–1888), багатого поміщика Чернігівської та Полтавської губерній і громадського діяча, які є цінними джерелами для дослідження соціально-економічної історії Лівобережної України XIX ст. Між ними є тексти, за якими можна з'ясувати, як відбувалася ідеологічна підготовка української землевласницької спільноти до скасування кріпацтва, оскільки Г.П. Галаган брав активну участь у розробці й здійсненні селянської реформи.

У цьому комплексі текстів нашу увагу привернув документ під назвою «Проект Д. В. К.». Це стислий проєкт скасування кріпацтва, переписаний рукою Г.П. Галагана¹⁸³. Проєктом передбачалося, що починаючи з певної дати, наприклад з 1 січня 1857 р., всі діти, котрі народжуватимуться у селян-кріпаків, вважатимуться вільними від кріпацтва з дня їхнього народження. Вони мешкатимуть разом зі своїми батьками, але поміщики

будуть позбавлені права розпоряджатися їхньою особою. Окрім надання свободи новонародженим селянським дітям, пропонувалося щорічне звільнення поміщиками селян окремими родинами. Протягом 21 року, до досягнення повноліття першими дітьми, народженими вільними, всі поміщицькі селяни мали бути поступово звільнені від кріпацтва. Селян передбачалося звільняти без землі, проте зазначалося, що поміщик згодом надавав би звільненим земельні наділи на певних умовах. Коли всі кріпаки будуть звільнені, а це, як сподівався укладач проєкту, мало статися значно швидше, ніж за 21 рік, селяни повинні утворити громаду, якій поміщик надасть землю у вічне володіння за умови спільного відробітку за неї повинностей упродовж 7 років. За поміщиком залишалося право під час розподілу землі, відданої селянам, на власний розсуд визначити розмір наділу кожного селянського господарства. При цьому селянська земля мала залишатися у громадському (общинному) володінні («на правах земли общественной»). Впорядкувавши таким чином селянське землеволодіння, поміщик звільнявся

¹⁸³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 6946. Проєкт Д. В. К. 2 арк.

від відповідальності за виконання селянами повинностей на користь держави.

Коли й ким було укладено цей проект? Зважаючи на пропозицію приступити до звільнення новонароджених дітей кріпаків з 1 січня 1857 р., можна припустити, що проект з'явився у 1856 р. То був початок царювання Олександра II, коли було розроблено низку проектів скасування кріпацтва, а у правлячих колах починалася підготовка селянської реформи (Зайончковський П.А., 1968. С. 63–67; Захарова Л.Г., 1984. С. 25–53). Г.П. Галаган не міг бути автором проекту, про який ідеться, бо дотримувався зовсім інших принципів щодо вирішення селянського питання. У його власному проекті «Про кріпацький стан у теперішній час і про можливість його скасування», створеному в 1857 р., пропонувалося одночасне звільнення від кріпацтва всіх селян, не розтягуючи це на тривалий час, з обов'язковим наділенням їх землею за викуп поміщикам¹⁸⁴. Вочевидь, Г.П. Галаган не складав «Проект Д. В. К.», а тільки переписав його для себе. Щоб дізнатися, хто був автором цього проекту, треба з'ясувати, що означає ініціальна аббревіатура в заголовку документа, яка, напевно, приховує автора. У розгалуженій мережі спілкування Г.П. Галагана була лише одна людина, котрій пасують такі ініціали, — Дем'ян Васильович Кочубей (1786–1859), дядько його дружини Катерини Василівни, уродженої Кочубей.

Д.В. Кочубей належав до знатної та заможної української дворянської родини, котра з кінця XVIII ст. мала чималу вагу в російському чиновному світі. Завдячуючи Віктору Павловичу Кочубею (1768–1834), важливому державному діячу часів царювань Олександра I та Миколи I, чия кар'єра увінчалася званням канцлера та князівським титулом, Кочубеї увійшли до лав петербурзької аристократії. В.П. Кочубей вважав своїм родинним обов'язком дбати про двоюрідних племінників — Дем'яна, Василя, Олександра й Аркадія, турбуючись про їхнє світське виховання та просування по службі.

Дем'ян Кочубей навчався в петербурзькому пансіоні французького емігранта абата Ш.Д. Ніколя в товаристві дітей столичної аристократії. Ще в дитинстві він був записаний до гвардії, згодом вважався на службі в Колегії іноземних справ, а з 1809 р. служив у Твері в канцелярії принца Георгія Ольденбургського, тверського генерал-губернатора й головного директора шляхів сполучень. Під час російсько-французької війни 1812 р. Д.В. Кочубей вступив на військову службу. З нього вийшов хоробрий офіцер, і він не раз у бою доводив свою звитягу. У 1820 р., будучи вже полковником, Д.В. Кочубей повернувся на цивільну службу. Приводом для цього було те, що йому

довелося стати свідком жорстокого придушення заворушень у Чугуївських військових поселеннях; невдоволений аракчеевськими порядками, він вирішив залишити армію (Кочубей А.В., 1890. С. 187). Свою цивільну кар'єру Д.В. Кочубей завершив на високій посаді члена Державної ради, яку обійняв у 1842 р. Він заслужив чин дійсного таємного радника й був відзначений багатьма орденами (Модзалевський В.Л., 1910. Т. 2. С. 540–541). Старий холостяк, він мешкав у Петербурзі в оточенні численної рідні.

Д.В. Кочубей був багатим поміщиком, власником близько тисячі душ кріпаків. У його маєтку в с. Ярославці Глухівського повіту Чернігівської губернії наприкінці 1850-х рр. мешкало 793 душі кріпосних селян чоловічої статі (Приложения к рудам редакционных комиссий, 1860. Т. 6. С. 4).

На селянське питання Д.В. Кочубей звернув увагу, імовірно, ще замолоду, під впливом свого знаменитого дядька В.П. Кочубея, котрий на початку правління Олександра I брав участь в обговоренні заходів, спрямованих проти кріпацтва (Семевський В.И., 1888. Т. 1. С. 242–243). А.В. Кочубей, брат Дем'яна Васильовича, у своїх спогадах зазначав, що обидва вони, буваючи у В.П. Кочубея, чули від нього, що Олександр I має намір скасувати кріпосне право. «Це повідомлення дяді всіх дуже здивувало. Я та брат після від'їзду гостей звернулися до нього з питанням: чи треба тримати в таємниці те, що він розповів. Дядя нас переконав у зворотному, кажучи, що, навпаки, треба про це розмовляти більше, тому що це є неминучим і незабаром мусить статися» (Кочубей А.В., 1890. С. 33). Молоді Кочубеї саме так і чинили.

Селянським питанням Д.В. Кочубей цікавився до самої смерті. Він приділяв чимало уваги пошуку відповідей на це питання, яке на початку правління Олександра II набувало дедалі більшої значущості в урядовій політиці та громадській думці (РБС. [Т. 9]. С. 382.). Та кз'явився «Проект Д. В. К.», автором якого, на нашу думку, був саме Д.В. Кочубей.

Г.П. Галаган, котрий завдяки шлюбу з Катериною Кочубей увійшов до кочубеївського родинного кола, підтримував близькі дружні взаємини з дядьками своєї дружини, що засвідчує їхнє тривале листування. З лібералізацією суспільного життя на початку царювання Олександра II цей щирий прибічник скасування кріпацтва чуйно стежив за ставленням громадськості до проблеми «емансипації», як тоді йменувалося звільнення кріпаків, і прагнув ознайомитися з проектами її розв'язання. Тому, вочевидь, Г.П. Галаган не міг оминати увагою «Проект Д. В. К.». Хоча цей документ і не відповідав його власній точці зору на се-

¹⁸⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 6949. Галаган Г. О крепостном состоянии в настоящее время и о возможности его уничтожения. 15 апреля 1857 г. Арк. 23 зв.

лянське питання, але жодним голосом на користь «емансипації» не можна було нехтувати.

Тепер з'ясуємо, яким був «ідеологічний родовід» «Проекту Д. В. К.», тобто чи висловлювалися раніше пропозиції щодо розв'язання селянського питання, схожі на думки Д.В. Кочубея, а насамкінець поміркуємо про можливість здійснення цього проекту.

У російському суспільно-політичному дискурсі концепція поступової ліквідації кріпацтва через звільнення новонароджених дітей кріпаків виникла, наскільки нам відомо, наприкінці XVIII ст. П. Бартенев опублікував свідчення графа Д.М. Блудова (1785–1864), державного діяча, котрий доклав чимало зусиль для підготовки скасування кріпосного права та ґрунтовно знався на історії селянського питання, про те, що Катерина II особисто склала законопроект, за яким усім дітям кріпаків, що народяться після 1785 р., мала бути надана свобода. Очевидно, цей захід пов'язувався з Жалуваною грамотою дворянству, котра з'явилася тоді ж. «Таким чином, — зауважив П. Бартенев, — передбачалося одночасно ошчасливити обидві сторони!» — себто і дворян, і селян (Кичев П.Г., 1865. Стб. 248). Утім, П. Бартенев ніколи не бачив цього документа й не знав, чи зберігся він. Немає певності, що цей документ взагалі існував. Як би там не було, але видається вкрай мало ймовірним, щоб Катерина II, котра закріпачила селянство Лівобережної України та Слобожанщини й не наважувалася суттєво обмежувати поміщицьку владу, свідомо збиралася розпочати скасування кріпосного права, навіть настільки неквапливо, як звільнення новонароджених.

За царювання Олександра I селянське питання залишалося важливою проблемою у внутрішній політиці уряду. Серед пропозицій, спрямованих на її розв'язання, привертає увагу проект О.Ф. Малиновського (1762–1840), історика, управляючого Московським архівом Колегії іноземних справ, складений у 1818 р. для О.А. Аракчеєва, котрий непокоївся через поширення чуток про звільнення кріпаків (Дубровин Н., 1883. С. 235). О.Ф. Малиновський вважав, що скасування кріпосного права має відбуватися поступово, бо одночасне звільнення селянства може призвести до безладдя. Тому він запропонував звільнити дітей кріпаків, які народилися після 1812 р. й народжуватимуться надалі. Таким чином, на його думку, селянство буде нагороджене за стійкість та мужність, продемонстровані під час наполеонівського вторгнення до Росії. Діти, котрі виростатимуть вільними, привчатимуться користуватися своєю свободою без порушення громадської безпеки. Інші селяни мали залишитися власністю своїх поміщиків. Тож кріпацтво мало зникнути в момент смерті останнього кріпака, людини, народженої до 1812 р. При цьому О.Ф. Малиновський проектував безземельне

звільнення селян, він вважав, що поки підростатимуть вільні діти кріпаків, поміщики матимуть вдосталь часу, аби влаштувати свої поземельні відносини з вільним селянством. Загалом цей проект, на думку його автора, забезпечував недоторканість приватної власності й громадський спокій за умов скасування кріпацтва (Девятнадцятий век, 1872. Кн. 2. С. 150–151).

За часів правління Миколи I російські правлячі кола чимдалі дужче переймалися пошуком засобів вирішення селянського питання, намагаючись при цьому досягти майже неможливого: не руйнуючи щент засад суспільно-політичного ладу Російської імперії, якось узгодити суперечливі інтереси бюрократичної абсолютистської монархії, поміщицтва й селянства. Робота в цій царині зосереджувалася в численних урядових таємних комітетах, які діяли суто бюрократичними методами й принесли мізерні результати (Мироненко С.В., 1990. С. 100–195). Ось у такому контексті й з'являлися час від часу проекти, що передбачали звільнення новонароджених дітей кріпаків.

У проекті, складеному групою смоленських дворян на початку 1848 р., серед низки заходів, потрібних, на їхню думку, для скасування кріпацтва, пропонувалося звільнити дітей дворових людей до семилітнього віку й тих, котрі народжуватимуться надалі (Семевский В.И., 1888. Т. 2. С. 167).

До таємного комітету, створеного 1848 р., надійшла записка невідомого автора з черговим проектом скасування кріпосного права за умови збереження в недоторканості права власності поміщиків на землю. У цьому проекті пропонувалося провести ревізію (перепис податного населення) та після цього визнавати новонароджених дітей кріпаків вільними. Таким чином, на думку автора, кріпацтво мало поступово зникнути без заворушень і зазіхань на поміщицьку власність. Поземельні відносини між поміщиками та вільним селянством мали бути влаштовані на підставі добровільних угод (Девятнадцятий век, 1872. Кн. 2. С. 203–204).

Тоді ж з'явився документ, що містив аргументовану критику проектів поступового скасування кріпацтва, де передбачалося розпочати звільнення кріпаків з новонароджених дітей. Ідеться про записку міністра внутрішніх справ Л.О. Перовського «Про скасування кріпосного стану в Росії», складену в листопаді 1845 р. Її розглядав таємний комітет 1846 р. Л.О. Перовський вважав, що негайне цілковите скасування кріпацтва є неможливим, позаяк селянство начебто ототожнює свободу з безладдям, тому уряду варто вдатися до поступового обмеження влади поміщика над селянином. Неможливо, на його думку, звільняти від кріпацтва новонароджених дітей, бо, по-перше, це з часом призведе до появи маси неосілих

людей, котрих поміщики не зможуть утримувати у своїх маєтностях (принагідно зауважимо, що побоювання такої «пролетаризації» селянства було важливим аргументом противників безземельного звільнення кріпаків), а по-друге, варто очікувати конфліктів у селянському середовищі між уже звільненими й тими, хто залишатиметься у кріпосній залежності; непорозуміння на цьому ґрунті отруюватимуть життя селянських родин: «Молодші брати будуть вільними, старші — кріпаками, — писав Л.О. Перовський, — рости вони мають разом, а, зрештою, куди їх опісля подіти?» (Семевский В.И., 1888. Т. 2. С. 141. Прим. 1).

На початку царювання Олександра II поширилися чутки про те, що діти кріпаків, народжені після коронації нового царя в 1856 році, визнаватимуться вільними. М.І. Тургенев (1789–1871), засадничий противник кріпосного права, декабрист і політичний емігрант, не схвалював такого засобу звільнення селянства, але зауважив у своїй статті «Про силу та дію рескрипту 20 листопада 1857 року», датованій 5 березня 1858 року й опублікованій у безцензурному паризькому виданні «Русский заграничный сборник»: «...Коли, після вступу на престол імператора Олександра II, дійшла до мене чутка, що першим заходом після коронації буде звільнення всіх, хто з цього часу народжуватиметься у кріпацькому стані, то душа моя сповнилася найживішою радістю, найсолодкішого захвату при думці, що в новому царюванні всі новонароджені вступатимуть у життя осяяні світлом правдивим, яке просвічує кожну людину, що приходить на світ (Іоанн, 1:9). Бог хай допомагає йому, доброму та народолюбному, звільнити назавжди і немовлят, і старих, отців і матерів! Коли та якому царю, якому смертному випадала більш велика, більш достойна, більш свята справа?» (Тургенев Н.И., 1859. С. 17).

До речі, «Проект Д. В. К.» з'явився саме в рік коронації Олександра II. Можливо, тогочасні чутки про звільнення від кріпацької залежності новонароджених селянських дітей спричинили укладення цього тексту.

Олександр II не звільнив дітей кріпаків після своєї коронації, однак незабаром розпочалася підготовка селянської реформи, завдячуючи якій 1861 р. з кріпосним правом було покінчено.

Отже, проекти поступового скасування кріпацтва через надання свободи новонародженим дітям передбачали розтягнення «емансипації»

на доволі тривалий час, щоб дати поміщикам можливість адаптуватися до соціально-економічних інновацій та почуватися захищеними. Авторам цих проектів, напевно, здавалося, що повільне здійснення реформи унеможливить селянську революцію. Проте проекти такого штибу не мали істотного впливу на розв'язання селянського питання в Росії, оскільки, гадаємо, не містили достатніх гарантій позитивного результату реформи.

Ця думка підтверджується світовим досвідом. У XIX ст. в Новому Світі для скасування рабства вживалися засоби, дуже схожі на заходи з ліквідації кріпацтва в Росії, запропоновані у «Проекті Д. В. К.». У країнах Латинської Америки та колоніях європейських держав у Вест-Індії запроваджувалися «закони про вільне лоно», за якими діти рабів від народження визнавалися вільними. Проте далеко не завжди вдавалося викоринити рабство таким чином, нерідко згодом доводилося вживати додаткових заходів для його остаточного знищення. Наведемо промовисті приклади.

Рескриптом короля Данії Крістіана VIII в данських колоніальних володіннях у Вест-Індії (кілька Віргінських островів) діти рабів, народжені від 28 червня 1847 року, дня народження його дружини королеви Кароліни Амалиї, визнавалися вільними, а загалом рабство мало бути скасовано впродовж 12 років (Petersen B., 1855. S. 93). Однак невдовзі у Данській Вест-Індії спалахнуло повстання рабів, що примусило генерал-губернатора Петера фон Шольтена 3 липня 1848 р. опублікувати прокламацію про негайне скасування рабства (Bergsøe A.F., 1853. S. 617).

У Бразилії «закону Ріо Бранко», ухваленого 1871 р., одного з латиноамериканських «законів про вільне лоно», виявилось недостатньо для того, щоб цілком позбутися рабства, і знадобився «Золотий закон» 1888 р., що остаточно заборонив рабовласництво в цій країні (Conrad R.E., 1972).

Тож очевидно, що в XIX ст. найефективнішим методом скасування права власності на людей (кріпацтва, або рабства) було його суцільне знищення раз і назавжди, саме так, як зрештою сталося в Росії 1861 р. Щодо цього, безперечно, правдивою є заувага, що поганим буде той хазяїн, котрий відрубуватиме хвіст своєму собаці частинами, а не одним махом. Утім, «Проект Д. В. К.» є, на нашу думку, важливою пам'яткою «емансипаційного» дискурсу того часу, коли в Росії розпочиналася підготовка селянської реформи.

ДЖЕРЕЛА

1. Девятнадцатый век: исторический сборник, издаваемый Петром Бартевым. М.: Тип. Ф. Иогансон, 1872. Кн. 2. 296 с.
2. Дубровин Н.Ф. Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I. СПб.: Тип. Имп. академии наук, 1883. 533 с.
3. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. 3-е изд. М.: Просвещение, 1968. 368 с.

4. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856–1861. М.: Изд-во Московского ун-та, 1984. 256 с.
5. Кичеев П.Г. Салтычиха. *Русский архив*. 1865. Вып. 2. Стб. 247–256.
6. Кочубей А.В. Семейная хроника. СПб.: Тип. бр. Пантелеевых, 1890. 314 с.
7. Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия: Политическая история России первой половины XIX столетия. М.: Мысль, 1990. 235 с.
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. К.: Тип. Т-ва Г.Л. Фронцкевич и Ко, 1910. Т. 2. 720 с.
9. Приложения к Трудам редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях. Т. 6. СПб., 1860. 540 с. разд. паг.
10. Русский биографический словарь (РБС). Т. 9: Кнаппе-Кюхельбекер. СПб.: Импр. Рус. ист. об-во, 1903. 708 с.
11. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века: в 2 т. СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1888.
12. Тургенев Н.И. О силе и действии рескрипта 20 ноября 1857 года. *Русский заграничный сборник*. Париж, 1859. Ч. 2, тетрадь 2. 36 с.
13. Bergsøe, Adolph Frederik. Den danske Stats Statistik. København, 1853. Bd. 4. 976 s.
14. Conrad, Robert Edgar. The Destruction of Brazilian Slavery 1850–1888. Berkeley: University of California Press, 1972. 344 p.
15. Petersen, Bernhard v. En historisk Beretning om de dansk-vestindiske Øer, St. Croix, St. Thomas og St. Jan. København, 1855. 284 s.

REFERENCES

1. Bartenev, P. (Ed.). (1872). *Deviatnadsatyi vek: istoricheskii sbornik*, Vol. 2, Moscow: Tip. F. Ioganson [in Russian].
2. Bergsøe, A. F. (1853). *Den danske Stats Statistik*, Vol. 4, København [in Danish].
3. Conrad, R. E. (1972). The Destruction of Brazilian Slavery 1850–1888. Berkeley: University of California Press [in English].
4. Dubrovin, N. F. (1883). Pisma glavneishikh deiatelei v tsarstvovanie imperatora Aleksandra I. S. Petersburg: Tip. Imp. akademii nauk [in Russian].
5. Kicheev, P. G. (1865). Saltychiha. *Russkiy arkhiv*, 2, 247–256 [in Russian].
6. Kochubei, A. V. (1890). Semeinaia khronika. S. Petersburg: Pantelevyi [in Russian].
7. Mironenko, S. V. (1990). *Stranitsyi tainoi istorii samoderzhavii: Politicheskaiia istoriia Rossii pervoi poloviny XIX stoletiiia*. Moscow: Mysl [in Russian].
8. Modzalevskii, V. L. (1910). *Malorossiiskii rodoslovnik*, Vol. 2, Kiev: G. L. Frontskevich i Ko [in Russian].
9. Petersen, B. (1855). *En historisk Beretning om de dansk-vestindiske Øer, St. Croix, St. Thomas og St. Jan*. København. [in Danish].
10. *Prilozheniia k Trudam redaktsionnykh komissii. Svedeniia o pomeshchichikh imeniakh*. (1860). Vol. 6, S. Petersburg [in Russian].
11. *Russkii biograficheskii slovar*. (1903). Vol. 9, S. Petersburg: Imperatorskoie Russkoie istoricheskoe obschestvo [in Russian].
12. Semevskii, V. I. (1888). *Krestianskii vopros v Rossii v XVIII i pervoi polovine XIX veka*. Vols. 1–2, S. Petersburg: Obschestvennaia polza [in Russian].
13. Turgenev, N. I. (1859). *O sile i deistvii reskripta 20 noiabria 1857 goda*. Paris: A. Franck [in Russian].
14. Zakharova, L. G. (1984). *Samoderzhavie i otmena krepostnogo prava v Rossii. 1856–1861*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
15. Zaionchkovskii, P. A. (1968). *Otmena krepostnogo prava v Rossii*. Moscow: Prosveschenie [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 22.04.2020 р.

ШЛЯХ В.М. ПЕРЕТЦА ДО УНІВЕРСИТЕТУ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА В КИЄВІ: ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДИСКУРС (до 150-річчя від дня народження вченого)

У статті на основі аналізу архівних документів розкрито мотиви, що спонукали дослідника давньої української літератури В.М. Перетца переїхати із Санкт-Петербурга до Києва. Відображено процес обрання вченого на посаду професора кафедри російської мови і словесності Університету Св. Володимира. Джерелом дослідження стали листи В.М. Перетца до українського історика літератури П.Г. Житецького та філолога-славіста, декана історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира Т.Д. Флоринського, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Ключові слова: В.М. Перетц, педагогічна діяльність, епістолярні документи, філологія, Університет Святого Володимира в Києві.

Andrii Shapoval

VOLODYMYR PERETTS'S WAY TO SAINT VOLODYMYR UNIVERSITY IN KYIV: EPISTOLARY DISCOURSE (ON THE 150th ANNIVERSARY OF THE SCIENTIST'S BIRTH)

The article, based on the analysis of archival documents, highlights the motives that prompted the philologist, slavist, researcher of ancient Ukrainian literature and language Volodymyr Peretts to move from St. Petersburg to Kyiv. The process of election of a scientist to the position of Professor of the Department of Russian Language and Literature of Saint Volodymyr University in Kyiv is reflected. The source of the study are Volodymyr Peretts's letters to the Ukrainian historian of literature, linguist, teacher and public figure P. Zhytetskyi and slavist, philologist, Dean of the History and Philology Faculty of Saint Volodymyr University in Kyiv T. Florinskyi which are stored in the Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. The article concludes that the main reason for moving of Volodymyr Peretts's to Kyiv became a scientific interest of the scientist in the history of ancient Ukrainian literature. A talented teacher and good organizer Volodymyr Peretts also planned to encourage students for exploring Ukrainian literature. Peretts's election as the Professor of Saint Volodymyr University in Kyiv was a tribute to the scientific achievement and pedagogical talent of the scientist. The article draws attention to the fact that the pedagogical activity of Volodymyr Peretts in Kyiv's educational institutions has not been studied. Studying the teaching activity of a scientist in the Kyiv period of life has certain scientific perspectives.

Key words: Volodymyr Peretts, pedagogical activity, epistolary documents, philology, Saint Volodymyr University in Kyiv.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Шаповал А., 2020

У 2020 р. відзначаємо 150-річчя від дня народження видатного філолога, історика слов'янських літератур, зокрема української, та театру, а ще етнографа, джерелознавця, палеографа, бібліографа, академіка Петербурзької (з 1914) і Української (з 1919) академій наук Володимира Миколайовича Перетца (31.01.1870–24.09.1935), життя, наукова і педагогічна діяльність якого тісно пов'язані з Україною. Від другої половини 1890-х і до початку 1930-х років вчений був активним учасником українського наукового життя та істотно вплинув на розвиток української науки, відігравши знаменну роль у розбудові

українських наукових інституцій та становленні українознавства.

Протягом 1903–1914 рр. В.М. Перетц мешкав і працював у Києві. Як професор кафедри російської мови і словесності Університету Св. Володимира він домагався створення кафедр української історії, літератури, мови, етнографії, звичаєвого права та виступав за скасування заборони української мови. З ініціативи та під керівництвом вченого в Києві діяв Семінарії російської філології (1907–1914), в роботі якого брали участь студенти Університету Св. Володимира, слухачки Київських вищих жіночих курсів і вечірніх приватних жіночих історико-філологічних курсів. Завдяки

діяльності Семінарію В.М. Перетца сформувалася Київська філологічна школа. Вчений був одним із фундаторів Українського наукового товариства у Києві та головою його філологічної секції (з 1907). Володимир Миколайович долучився й до творення Української академії наук (1918), а впродовж 1927–1933 рр. очолював Комісію давнього українського письменства ВУАН.

Непересічна постать В.М. Перетца, його діяльність і наукова творчість викликали сталий інтерес як з боку вчених, так і української громадськості. Проте життєвий і творчий шлях Володимира Миколайовича ще й досі містить чимало білих плям. Зокрема, у науковій літературі відсутнє спеціальне дослідження, де комплексно висвітлювалася б педагогічна діяльність В.М. Перетца в Києві. І це при тому, що Володимир Миколайович, крім Університету Св. Володимира, викладав ще у приватній гімназії Г.А. Валькера, музично-драматичній школі М.В. Лисенка (1904–1906), долучився до відродження Київських вищих жіночих курсів (1906), де читав лекції протягом 1906–1907 рр., був співзасновником, директором і професором Вечірніх історично-філологічних курсів (1906–1909), викладав на Вечірніх вищих жіночих курсах А.В. Жекуліної (1909–1914) та в театральній школі Товариства мистецтв і письменства (1912–1914).

Зазвичай у працях, присвячених В.М. Перетцу, його викладацька діяльність у київських навчальних закладах відображена лише побіжно і переважно в загальних рисах (Дзира Я.І., 1970. С. 135–137; Щербань Т., 1995. С. 67–75; Матвеева Л.В., 2007. С. 32–44). Виняток становлять розвідки учнів В.М. Перетца, слухачів Семінарію російської філології в Києві, що ґрунтуються на їхніх спогадах і розкривають, головним чином, діяльність Володимира Миколайовича як керівника Семінарію та організатора наукових досліджень в галузі української філології (Адрианова-Перетц В.П., 1962. С. 206–233; Білецький Л., 1937. С. 234–238; Гудзий М.К., 1965. С. 45–49; Гудзий Н., 1965. С. 167–169; Назаревский А.А., 1966. С. 55–63).

Педагогічна діяльність В.М. Перетца в Києві привернула увагу сучасних російських дослідників, які зробили спробу висвітлити її на основі аналізу листів вченого до російських філологів, що зберігаються в архівах Росії (Груздева Е.Н., 2015. С. 150–166; Робинсон М.А., 2004. С. 229–285). Але для всебічного й повного розкриття питання потрібно також дослідити епістолярну спадщину Володимира Миколайовича, зібрану в архівосховищах України. Варто зазначити, що останнім часом з'явилися розвідки українських істориків з аналізом листів В.М. Перетца до українських учених, де побіжно йдеться про діяльність Володимира Миколайовича на педагогічній ниві,

зокрема як професора Університету Св. Володимира в Києві (Шаповал А.І. Наукова співпраця І.Я. Франка та В.М. Перетца (за епістолярними джерелами), 2018. С. 111–117).

Отже, вивчення викладацької діяльності В.М. Перетца в Києві є перспективним завданням. Дослідження ж його педагогічної діяльності київського періоду, вважаємо, необхідно починати з визначення чинників, що спонукали Володимира Миколайовича, не українця за походженням, уродженця Санкт-Петербурга, випускника історико-філологічного факультету Петербурзького університету, котрий мав досить широку викладацьку практику в місті на Неві, переїхати до Києва, аби обійняти посаду професора Університету Св. Володимира.

У пропонованій статті ставимо за **мету** на основі аналізу архівних документів, переважно епістолярію В.М. Перетца, визначити причини, що спонукали вченого переїхати із Санкт-Петербурга до Києва та відобразити процес його обрання на посаду професора Університету Св. Володимира.

Передусім звернемося до судження історика української літератури й науки М.І. Петрова, з допомогою якого В.М. Перетц розпочинав дослідження українських літературних пам'яток у книгозбірнях Києва. Так, М.І. Петров у своєму відгуку на наукові праці Володимира Миколайовича зазначав, що рішення переїхати до Києва було зумовлене передусім науковими інтересами молодого вченого, а також родинними обставинами: «Уродився [В.М. Перетц] в Петербурзі, тут одержав він середню та вищу освіту, і тут почав свої літературні праці над вивченням великоруської пісні у зв'язку з піснею українською, польською та чеською. Але з бігом часу він все більш і більш відклоняється в бік наукового вивчення нашої України, її рукописів, народної пісні, народного театру тощо. Причинились до цього особисті його родинні відносини й зв'язки, що в 1890-х роках майже щорічно притягали його до Києва. В той саме час я займався списом рукописних збірок, що знаходяться у Києві, познайомив його з результатами своєї праці й оказав йому можливу допомогу при виучуванні цих рукописів на самому місці їх переховування. Вивчення київських рукописів покло Володимира Миколайовича до якнайближчого ознайомлення з українськими шкільними п'єсами і він з великою любов'ю став описувати та збирати різні драматичні твори української школи, і зокрема Київської духовної академії, особливо з 1903 р., коли його було обрано екстраординарним професором по кафедрі російської мови та словесності Університету Св. Володимира»¹⁸⁵.

Додамо, що на формування наукових зацікавлень В.М. Перетца й становлення його як вче-

¹⁸⁵ Поточний архів Президії НАН України. Особова справа В.М. Перетца. Арк. 30.

ного значний вплив мав і сам М.І. Петров, який в 1890-х рр. був професором Київської духовної академії та очолював Церковно-археологічний музей при КДА, де містилося одне з найбільших на той час зібрань писемних і мистецьких пам'яток, значна частина яких мала українське походження (Шаповал А.І. Наукова співпраця В.М. Перетця та М.І. Петрова через призму епістолярних джерел, 2018. С. 128–140).

Інтерес до історії української літератури і мови у В.М. Перетця виник ще під час навчання у Петербурзькому університеті (1889–1893), де він слухав лекції видатного філолога-славіста, лінгвіста та фольклориста О.І. Соболевського, у яких йшлося і про давні галицько-волинські діалекти, і про «Слово о полку Ігоревім». Спецкурс О.І. Соболевського про «Слово о полку Ігоревім» заразив Володимира Миколайовича, за його власним визнанням, цікавістю до «найвидатнішої пам'ятки руської старовини та мрії знайти замість згорілого новий список її» (Адрианова-Перетц В.П., 1962. С. 210). Слід зазначити, що сам О.І. Соболевський протягом 1882–1888 рр. працював в Університеті Св. Володимира у Києві.

Під час навчання у Петербурзькому університеті В.М. Перетц познайомився з А.Я. Лященко, уродженцем Києва, який також навчався в Університеті міста на Неві, але не поривав зв'язку з Києвом і співпрацював із «Київською стариною». З 1892 р. й Володимир Миколайович під впливом А.Я. Лященка став публікуватися в тоді єдиному на всю Російську імперію українському щомісячнику.

У другій половині 1890-х рр. В.М. Перетц почав досліджувати історію української літератури, звернувши особливу увагу на українську віршову поезію XVI–XVIII ст. і українську драматичну літературу XVII–XVIII ст. З часом інтерес Володимира Миколайовича до історії української літератури й мови, взагалі до українознавчих проблем, лише посилювався. Так, з листа В.М. Перетця видатному українському історичному літературознавцю, педагогу і громадському діячу П.Г. Житецькому від 23 грудня 1902 р. дізнаємося, що справою свого життя Володимир Миколайович вважав написання синтетичної праці з історії давньої української літератури. «Моя мрія, — зазначив В.М. Перетц, — надрукувати нарис загального характеру про давню малоросійську поезію і літературу, щоб вийшла струнка картина зростання малоросійської літератури і образів за XV–XVIII ст. А якщо сили і бадьорість не зрадять — я виконаю погано чи добре своє завдання»¹⁸⁶. Науковці ж України, на його думку, недостатньо уваги приділяли дослідженню української літератури. Зокрема, в ли-

сті В.М. Перетц зауважив: «Одне прикро: пишу я, “кацап” — щирі українці з киян, з молоді — вважають за краще все, крім рідної літератури!! Прикро і боляче»¹⁸⁷.

У 1895 р. В.М. Перетц подружився з філологом-славістом К.І. Арабажимим, випускником Університету Св. Володимира й учнем В.Б. Антоновича. Мешкаючи у Санкт-Петербурзі з 1892 р., К.І. Арабажин співпрацював з українською демократичною пресою, підтримував стосунки з українськими письменниками Галичини, зокрема І.Я. Франком і М.І. Павликом. Дружба з К.І. Арабажимим сприяла поглибленню інтересу В.М. Перетця до проблем української літератури та пробудженню зацікавлення загалом історією України. а рідна сестра К.І. Арабажина, Неоніла Іванівна Арабажина, у жовтні 1897 р. стала дружиною В.М. Перетця. Саме на ці особисті обставини Володимира Миколайовича й натякав М.І. Петров у своєму відгуку, адже молоде подружжя відтоді майже щоліта приїздило до Києва, де мешкала рідня Н.І. Перетц (Арабажиної).

Під час літніх поїздок до Києва В.М. Перетц знайомився з українськими філологами, мистецтвознавцями, іншими представниками української наукової еліти, з якими у Володимира Миколайовича зав'язувалися приятельські стосунки і співпраця на ниві дослідження українських пам'яток (з М.І. Петровим, П.Г. Житецьким, М.Ф. Біляшівським), з питань публікації праць у українських виданнях та участі в роботі Історичного товариства імені Нестора-Літописця (з М.П. Дашкевичем, М.В. Довнаром-Запольським, А.М. Лободою, В.П. Науменком, Т.Д. Флоринським).

Із Санкт-Петербурга В.М. Перетц листувався з київськими науковцями. Нині епістолярна спадщина Володимира Миколайовича є цінним джерелом з дослідження наукової біографії вченого. З листів В.М. Перетця до П.Г. Житецького, а вчених єднали дружні стосунки і тісна наукова співпраця (Шаповал А.І., 2019. С. 85–102), видно, що Володимир Миколайович щиро цікавився київським науковим життям і з нетерпінням чекав звісток від київських колег. Зокрема, у листі В.М. Перетця від 12 грудня 1900 р. читаємо: «З прикрістю дізнався, що М.П. Дашкевич і В.П. Науменко хворі. Ймовірно, з цієї причини від першого я не маю відповіді, а від другого — № 12 “Київської старини”, в числі читачів якої перебуваю вже дуже давно — і як немає № — так починаю нудьгувати. Вона мене частково пов'язує з Києвом, інший зв'язок з ним — моя дружина, яка просто сумує і чекає літа, щоб відправитися на сонечко до Києва»¹⁸⁸.

¹⁸⁶ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 48721. М.В. Перетц — П.Г. Житецькому, 23 грудня 1902 р. Арк. 2 зв.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 48707. В. Перетц — П.Г. Житецькому, 12 грудня 1900 р. Арк. 2 зв. — 3.

З листа ж В.М. Перетца до декана історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира Т.Д. Флоринського від 13 жовтня 1899 р. можна дізнатися, що останній вперше запропонував Володимирі Миколайовичу переїхати до Києва у 1897 р., але тоді він не відгукнувся на зроблену йому пропозицію¹⁸⁹. Можливо, відмова декану Т.Д. Флоринському була зумовлена тим, що від 1896 р. В.М. Перетц як приват-доцент читав лекції в Петербурзькому університеті, де він планував у недалекому майбутньому обійняти й посаду професора.

При нагоді зазначимо, що протягом 1890-х рр. В.М. Перетц отримав солідний педагогічний досвід, викладаючи як у середніх, так і вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга. Ще будучи студентом старших курсів Петербурзького університету, Володимир Миколайович проводив заняття в приватному підготовчому училищі капітана Кошкарьова. Закінчивши університет, В.М. Перетц викладав у гімназії Людинолюбівського товариства (1893–1895), яку свого часу закінчив сам, а також у хлоп'ячій та дівочій школах при римо-католицькій церкві Св. Катерини (1895–1896), Першому кадетському корпусі (1896–1898), Павловському військовому училищі (з 1898), читав лекції в Санкт-Петербурзькому народному університеті (1897–1898). Згодом, вже захистивши докторську дисертацію (1902), Володимир Миколайович викладав в Археологічному інституті, Катерининському і Лизаветинському жіночих інститутах та приватній жіночій гімназії М.О. Лохвицької-Скалон. В.М. Перетц глибоко цікавився питаннями теоретичної та практичної педагогіки й протягом 1902–1903 рр. очолював комісію імені К.Д. Ушинського при Петербурзькому педагогічному товаристві (Адрианова-Перетц В.П., 1962. С. 213–214).

Разом з тим, попри зацікавленість викладацькою працею та беззаперечний педагогічний талант, В.М. Перетцу не вдалося знайти у навчальних закладах Санкт-Петербурга постійну роботу й отримати штатну посаду. Причиною цього було те, що ще зі студентських років він вважався «неблагодійним» і перебував під наглядом Департаменту поліції. Крім того, Санкт-Петербурзький народний університет, організований членами Петербурзького педагогічного товариства, де безкоштовно працював В.М. Перетц, лякав освітянську адміністрацію «крамолою», отже, не викликали в неї довіру й викладачі університету. Дратувало керівництво навчальних закладів Санкт-Петербурга й те, що Володимир Миколайович активно публікувався в опозиційній до влади пресі, зокре-

ма у часопису «Північний кур'єр», одним із редакторів якого був К.І. Арабажин. Не викликало розуміння з боку директорів середніх навчальних закладів й прагнення В.М. Перетца активно займатися науковою роботою, адже вважалося, що наукові дослідження лише відволікали вчителя від його безпосередніх обов'язків (Адрианова-Перетц В.П., 1962. С. 213; Груздева Е.Н., 2015. С. 151).

Складнощі при влаштуванні на роботу в Санкт-Петербурзі, неспроможність повною мірою займатися науковою діяльністю спонукали В.М. Перетца серйозно задуматися над переїздом до іншого міста. До професійних труднощів додалися проблеми зі здоров'ям, що виникли внаслідок напруженої викладацької діяльності, яку із загостренням хвороби Володимир Миколайович змушений був суттєво скоротити. Тут йому і згадалася пропозиція Т.Д. Флоринського, у листі до якого від 13 жовтня 1899 р. В.М. Перетц зазначив: «І ось ще раз шкодую, що років зо два тому мені не вдалося перебраться до Києва, де б я може бути став би в нагоді: восени раптом у мене показалася кров горлом, була потім чотири рази неабияка кровотеча, майже по склянці; ослаб я сильно, але тепер оговтався. Доктора запевняють що це не від легенів — чому я радий вірити, тому що волю думати про смерть, коли ще можна жити і працювати, — а планів і матеріалу в мене — маса!».¹⁹⁰

Про своє бажання переїхати до Києва та працювати в Університеті Св. Володимира В.М. Перетц писав і П.Г. Житецькому, якого Володимир Миколайович, як і М.І. Петрова, вважав своїм попередником і вчителем на ниві дослідження питань історії української поезії та драми¹⁹¹. Однак отримати місце в Київському університеті було непростю справою, адже й інші вчені прагнули обійняти посаду професора в престижному виші. Так, у листі до П.Г. Житецького від 26 вересня 1900 р. Володимир Миколайович висловив сумнів щодо можливості переїзду до Києва: «Справа про переселення моє до Києва — здається, не більше як повітряний замок! Писав [П.В.] Владимирову і [Т.Д.] Флоринському, але, ймовірно, безрезультатно. У них свій канд[идат] — [М.Н.] Сперанський! Але якщо буде об'явлено конкурс, то чи міг я сподіватися, що особи, яким дорого вивчення місцевої старовини і літер[атури] підтримали б мене. Все це під питанням, а вибиратися з Петерб[урга] мені потрібно: клімат зовсім не для мене, та і по заняттям бігати — сил мало».¹⁹²

Не в характері В.М. Перетца було пасувати перед труднощами, тож у листах Т.Д. Флоринському він доводив переваги своєї кандидатури перед

¹⁸⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 20672. В. Перетц — Т.Д. Флоринському, 13 жовтня 1899 р. Арк. 1 зв.

¹⁹⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 20672. В. Перетц — Т.Д. Флоринському, 13 жовтня 1899 р. Арк. 1 зв. — 2.

¹⁹¹ ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 48705. Арк. 1 зв. — 2.

¹⁹² ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 48705. В. Перетц — П.Г. Житецькому, 26 вересня 1900 р. Арк. 1 зв. — 2.

іншими претендентами на місце в Університеті Св. Володимира: «П.В. [Владимирову] одному з літературою не впоратися з погляду на його слабке здоров'я. А.М. Лобода, здається, читає мову, але спец[іально] нею не займається. У разі потреби я міг би читати і д[авню] р[уську] літ[ературу] і мову, якою займався (по м[ові] я читав і проб-н[і] лекції), а нов[а] література, якою займається А.М. [Лобода], могла би відійти до нього цілком. Ви говорили, що висувається кандидатура М.Н. Сперанського: звичайно він для мене більш серйозн[ий] конкурент, бо — доктор і старше набагато. Але якщо це — слух, то в разі залишення лекцій П.В. Владимировим я посилено просив би Вас звернути увагу факультету на Вашого покірного слугу, бо, я думаю — зашкодити справі викладання я не зашкоджую, але, смію думати, міг би бути скільки неб[удь] корисним, оскільки займаюсь першоджерелами, міг би організувати розробку їх і серед студентів. а хто займається цим тепер в Києві, при наявності багатих рукописних зібрань?!»¹⁹³

Як видно з листа, В.М. Перетц навів вагомі аргументи на користь своєї кандидатури: на той час він був уже достатньо досвідченим і універсальним викладачем, який міг читати курси як з історії літератури, так і з мовознавства. Більше того, Володимир Миколайович мав оригінальні ідеї щодо організації роботи студентів з дослідження рукописних пам'яток, що зберігалися в книгозбірниках Києва. Справа залишалася лише за малим — наявністю вакансії. Але її не було в Університеті Св. Володимира. Професор П.В. Владимиров, хоча і хворів, але продовжував працювати на кафедрі російської мови і словесності.

Утім, далеко не всі якості В.М. Перетца могли сподобатися Т.Д. Флоринському. Декан історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира був українофобом. У 1899 р. він опублікував у газеті «Киевлянин» памфлет проти української мови «Малоросійська мова і “українсько-руський” літературний сепаратизм», який у 1900 р. вийшов окремим виданням, викликавши гостру дискусію у київській пресі. Памфлет розкритикували прогресивні українські вчені та громадсько-культурні діячі. Основні положення памфлету Т.Д. Флоринського заперечувала й праця В.М. Перетца «Нариси з історії малоросійської літератури», що побачила світ на шпальтах санкт-петербурзького «Північного кур'єра». У листі до П.Г. Житецького від 2 грудня 1900 р. Володимир Миколайович наголосив: «Днями я виступив у “Північному” кур'єрі” з низкою заміток про давню малорос[ійську] літературу. Мета

їх — показати людям, які зі слів “Нового Ча[су]” і [Т.Д.] Флор[инського] судять про малорос[ійську] м[ову] і літературу — що ця остання не лише існує (середній читач у нас в цьому навіть сумнівається), але й має славне минуле і дала немало літературі великоросійській»¹⁹⁴.

Виступаючи проти Т.Д. Флоринського, В.М. Перетц був свідомий того, що публікація може мати серйозні наслідки, зокрема, коштувати йому місця в Університеті Св. Володимира. У листі до П.Г. Житецького він написав: «Тепер після цих моїх статей у мене остаточно немає надії коли небудь бути в Києві. Флоринський мені мабуть не пробачить»¹⁹⁵. Отже, наприкінці 1900 р. ситуація складалася так, що шанси обійняти посаду в Університеті Св. Володимира в Києві у В.М. Перетца були досить примарними. Такої думки був і навчитель Володимира Миколайовича, академік О.І. Соболевський, який дуже хотів, щоб його учень розвинув закладені ним традиції в Києві, але при цьому добре розумів усю складність ситуації. «Щодо планів моїх відносно Київського університету, — сповіщав В.М. Перетц із Санкт-Петербурга П.Г. Житецького 12 грудня 1900 р., — навіть і впертий в прагненні О.І. Соболевський каже, що тепер треба рукою махнути. Що ж — будемо помаленьку вмирати і на тутешньому болоті»¹⁹⁶.

Аби не втрачати час, В.М. Перетц вирішив зосередитися на підготовці дисертаційних досліджень. 5 листопада 1900 р. у Петербурзькому університеті він захистив магістерську дисертацію «Історико-літературні дослідження і матеріали» (т. I), де розглядалися питання розвитку української та російської віршової та пісенної поезії, їхні історичні зв'язки, а також вплив польської теорії і практики віршування на українське силабічне віршотворення у XVI–XVII ст. За цю працю Володимира Миколайовича було нагороджено половиною Макаріївською премією Петербурзької АН.

Вже 1901 р. В.М. Перетц сподівався захистити й докторську дисертацію, надавши для розгляду дослідження з історії «Громника» та «Лунника», що побачили світ протягом 1899–1901 рр. як «Матеріали до історії апокрифа і легенди» (вип. I–II). Але через конкуренцію між викладачами кафедри історії російської словесності Петербурзького університету зробити це йому було важко. У Володимира Миколайовича виникла ідея спробувати захистити докторську дисертацію в Університеті Св. Володимира, тож 26 жовтня 1901 р. він надіслав листа Т.Д. Флоринському, у якому зазначив: «Посилаю Вам одночасно другу частину своєї

¹⁹³ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 20673. Арк. 2–2 зв.

¹⁹⁴ ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 48706. В. Перетц — П.Г. Житецькому, 2 грудня 1900 р. Арк. 1 зв. — 2.

¹⁹⁵ Там само. Од. зб. 48706. Арк. 1 зв. — 2.

¹⁹⁶ Там само. Од. зб. 48707. В. Перетц — П.Г. Житецькому, 12 грудня 1900 р. Арк. 3 зв.

праці («Матеріали до історії апокрифа і легенди». — А. III.), яку мені дуже хотілося б представити в якості дисертації на ступінь доктора р[осійської] слов[есності]. Пояснюю свою поспішність і бажання виступити не в Петербурзі. Тут — О.І. Соб[олєвський] і П.О. Лавров згодні прийняти її, але — все як завжди псує: [І.О.] Шляпкін, що виконує в частині р[осійської] словесності тимчасово обов'язки покійного [І.М.] Жданова, — вбачаючи в моїй особі конкурента і маючи за собою декана — [С.Ф.] Платонова (свого товар[иша] і друга)... — всіляко буде гальмувати справу, поки не надрукує своєї дис[ертації], ... аби отримати формальне право сісти в С[анкт]-П[етербурзькому] унів[ерситеті] на Ждановську кафедру. Природно, що він мене не пропустить... з огляду на сказане, а також тому, що Анд[рій] М[итрофанович] Лобода, як писали мені, поправився, слава богу, — я наважуюся поки що приватно просити Вас, розглянувши мої книги... — дати мені коротку відповідь, чи можу я сподіватися на успіх в Києві. Про те ж пишу і Лободі, бо він, імовірно, буде опонентом, і Мик[олі] П[авловичу] Дашкевичу, теж дотичному до нашої спеціальності»¹⁹⁷. Проте захист В.М. Перетцем докторської дисертації в Університеті Св. Володимира в Києві не відбувся. Його ж дослідження про «Громник» і «Лунник» було нагороджено великою Толстовською медаллю Петербурзької АН.

Докторську дисертацію В.М. Перетц захистив 7 квітня 1902 р. у Петербурзькому університеті, представивши на розгляд третій том праці «Історико-літературні дослідження і матеріали», де вчений дослідив питання переходу від силабічного до тонічного віршотворення в українській та російській поезії XVIII ст. За цю працю Володимир Миколайович теж отримав нагороду Петербурзької АН — малу Ломоносівську премію.

Важливою для В.М. Перетца була оцінка його праці й київськими філологами. Він надіслав П.Г. Житецькому примірник третього тому «Історико-літературних досліджень і матеріалів», зауваживши в листі, що це «новий натхненний плід» його праці. При цьому Володимир Миколайович наголосив, що окремі глави його книги написані під впливом досліджень українських учених. Зокрема, зауважив: «Зверніть увагу... вони (глави книги. — А. III.) написані, хоча не у Вашому дусі та стилі (я поганий стиліст і писання моє грубе і недбале), але багато чим я зобов'язаний все-таки — Вам і М.І. Петрову. Боюся, якщо не вгодив моїм візитам в область давньої малор[осійської] поезії»¹⁹⁸. Однак В.М. Перетца засмучувало те, що

його нова книга, як змушений він був констатувати, зовсім не наблизила його до Києва¹⁹⁹.

Після захисту докторської дисертації В.М. Перетц мав всі підстави претендувати на професорську посаду, яку він прагнув обійняти, аби реалізувати свої наукові плани та розпочати роботу з підготовки молодих дослідників. Володимир Миколайович писав О.І. Соболевському, що професура йому була потрібна «не як блискуча прикраса, не як свого роду вінець для честолубної людини», а для того, щоб «бути корисним, працювати і інших залучати до роботи» (Груздева Е.Н., 2015. С. 151). У В.М. Перетца не було ілюзій щодо можливості отримати посаду професора в Петербурзькому університеті. У листі О.О. Шахматову він констатував: «Сюди, в Університет, мене не пустять [С.Ф.] Платонов, [Г.В.] Форстен і [О.І.] Введенський, маленька, але “могуча” у своєму роді кучка!» (Груздева Е.Н., 2015. С. 151). О.І. Соболевський радив чекати місця у Варшавському університеті, уступивши для Володимира Миколайовича свій курс в Археологічному інституті²⁰⁰. Як варіанти розглядалися університети Казані та Одеси. Але найбажанішим для В.М. Перетца був Університет Св. Володимира в Києві.

Володимир Миколайович уважно стежив за тим, чи не з'явилася вакансія на професорську посаду в Університеті Св. Володимира. Нагадуючи про себе, він регулярно надсилав Т.Д. Флоринському, викладачам і філологам Київського університету листи та свої нові праці. Декілька разів В.М. Перетц зустрічався з Т.Д. Флоринським, коли останній приїздив до Санкт-Петербурга, сподіваючись почути від декана історико-філологічного факультету звістку про оголошення конкурсу в університеті на посаду професора. 29 квітня 1902 р. Володимир Миколайович надіслав листа П.Г. Житецькому, в якому, обговорюючи тему конкурсу, запитував: «Чи не чули Ви чого хорошого в Києві? Якщо що-неб[удь] є — думаю від киян не сховається, бо для інтелігентного гуртка — далеко не все одно, хто сидить в Унів[ерситеті] на такій живій і близькій до інтересів місц[евої] літерат[ури] кафедрі»²⁰¹.

І саме від П.Г. Житецького в липні 1902 р. В.М. Перетц дізнався про оголошення після смерті П.В. Владимирова конкурсу на заміщення посади професора кафедри російської мови і словесності Університету Св. Володимира в Києві. а 15 вересня В.М. Перетц подав заяву на конкурс, де його конкурентом став літературознавець А.П. Кадлубовський, котрий працював у Харківському університеті та був креатурою Т.Д. Флоринського.

¹⁹⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 20674. В. Перетц — Т.Д. Флоринському, 26 жовтня 1901. Арк. 1–1 зв.

¹⁹⁸ Там само. Од. зб. 48713. Арк. 1 зв. — 2.

¹⁹⁹ Там само. Од. зб. 48713. Арк. 1.

²⁰⁰ Там само. Од. зб. 48717. Арк. 1 зв.

²⁰¹ Там само. Од. зб. 48716. В.М. Перетц — П.Г. Житецькому, 29 квітня 1902. Арк. 2–2 зв.

Кандидатуру В.М. Перетца рішуче підтримав О.І. Соболевський, який в листі до Т.Д. Флоринського від 29 жовтня 1902 р. охарактеризував Володимира Миколайовича як вже сформованого вченого, кращого не тільки за А.П. Кадлубовського, а й за М.Н. Сперанського, старанного працівника, який, крім історії літератури, зможе викладати й історію російської мови, і діалектологію²⁰². Щодо українофільства В.М. Перетца, а це особливо непокоїло Т.Д. Флоринського, О.І. Соболевський зазначив, що Володимир Миколайович водить знайомство з П.Г. Житецьким, проте його «не люблять нові українофіли», і, на його думку, ніякої «небезпеки, ні навіть серйозності в укр[аїнофільстві]» Перетца не було²⁰³. Зазначимо, що в останньому О.І. Соболевський помилився, адже протягом свого життя Володимир Миколайович принципово обстоював українські інтереси, хай і не в політичній, але науково-культурній площині.

А на початку березня 1903 р. В.М. Перетц отримав від Т.Д. Флоринського телеграму про обрання екстраординарним професором Університету Св. Володимира в Києві. Привітали Володимира Миколайовича й інші кияни, зокрема П.Г. Житецький. З відповіді В.М. Перетца Павлу Гнатовичу можна дізнатися про подробиці голосування під час конкурсу. Зокрема, у листі Володимир Миколайович зазначив: «Щиро дякую Вам за привітання: і якщо справа піде далі тим же темпом, то Ви будете великим пророком, а я — київським обивателем в цьому ж році. Уявіть собі, що я отримав звістку про вибори від самого Флор[инського], та ще телеграмою, в 2 години ночі... Він повідомив, що мене обрано 10⁰ голосами проти 2^x (!), тобто майже одноголосно. Це велика люб'язність»²⁰⁴. Далі В.М. Перетц наголосив, що обрання його професором Університету Св. Володимира «без загігання із заднього ганку в міністерство і без протекції панів чиновників» засвідчило, що «Київ в цьому відношенні набагато вище Петербургу»²⁰⁵.

У листі Т.Д. Флоринському від 26 квітня 1903 р. В.М. Перетц запропонував декану історико-філологічного факультету низку курсів, які був готовий прочитати для студентів Університету Св. Володимира з літератури та мови, як-от: загальний курс з історії літератури до XVIII ст.; спеціальні курси з літератури — історія літератури XVII ст., апокрифи і легенди, історія духовного вірша і початок руської поезії, історія руської повісті, російська література після М.В. Гоголя;

загальні курси з історії російської мови та історії церковно-слов'янської мови зі вступом до слов'янського мовознавства та про долю церковно-слов'янської мови; спеціальні — доля плавних сполучень в слов'янських мовах і переважно в російській. Крім того, вчений мав підготовлений курс з палеографії у зв'язку з археографією (оглядом джерел і посібників з історії російської словесності давнього періоду)²⁰⁶.

Попри широкі фахові можливості В.М. Перетца керівництво вирішило обмежити його педагогічну діяльність викладанням курсу з історії церковно-слов'янської мови. Таке рішення дещо розчарувало Володимира Миколайовича, адже він розраховував читати й історію літератури давнього періоду. Про це він з неприхованою образою висловився в листі до Т.Д. Флоринського, зазначивши: «Дуже сумно мені дебютувати в Києві ц[ерковно]-сл[ов'янською] мовою, а не літературою. Крім того, я бажав би вести практичні зан[яття] із старшими семестрами, бо маю зухвалість думати — зумів би їм запропонувати дек[ілька] небезкорисних тем»²⁰⁷. Додамо, що з часом в Університеті Св. Володимира В.М. Перетцу в повному обсязі вдалося реалізувати свій потужний науково-педагогічний потенціал. Читав він і лекції з історії російської літератури, а також спецкурси з окремих її періодів і розділів, зокрема, викладав спецкурс «Література південно-західної Росії XV–XVIII ст.», знайомлячи студентів із забороненою тоді історією української літератури.

За традицією викладацька діяльність професора в Університеті Св. Володимира розпочиналася вступною лекцією. Розмірковуючи над її проведенням, В.М. Перетц у листі до Т.Д. Флоринського від 5 серпня 1903 р. зауважив: «Ви запитуете про вступну лекцію; але чи не можна обійтись як небудь поскромніше. Зізнаюся — я дуже тягочусь різними урочистими обставинками, успадкувавши цю нелюбов до них від нашого спільного друга і мого наставника О.І. С[оболевського]»²⁰⁸. Щодо теми лекції, то спочатку Володимир Миколайович планував зупинитися на характеристиці найбільш видних і значних напрямків у вивченні мови. Але в остаточному варіанті тема мала таку назву: «Про деякі основні настрої руської літератури в її історичному розвитку». Вступна лекція В.М. Перетца в Університеті Св. Володимира в Києві відбулася 18 вересня 1903 р. З неї й розпочався шлях видатного вченого і педагога до світової слави.

²⁰² ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8061. О.І. Соболевський — Т.Д. Флоринському, 29 жовтня 1902 р. Арк. 1–1 зв.

²⁰³ Там само. Арк. 1 зв.–2

²⁰⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 48723. Арк. 1.

²⁰⁵ Там само. Арк. 1–1 зв.

²⁰⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 20681. В.М. Перетц — Т.Д. Флоринському, 26 квітня 1903 р. Арк. 1 зв. — 2.

²⁰⁷ Там само. Од. зб. 20684. Арк. 2 зв.

²⁰⁸ Там само. Од. зб. 20683. В.М. Перетц — Т.Д. Флоринському, 5 серпня 1903 р. Арк. 1 зв.

Отже, аналіз архівних документів, зокрема листування В.М. Перетця з київськими вченими, дав змогу розкрити мотиви, що спонукали його переїхати із Санкт-Петербурга до міста на Дніпрі, та реконструювати процес обрання Володимира Миколайовича на посаду професора кафедри російської мови і словесності Університету Св. Володимира в Києві.

Шлях В.М. Перетця до Університету Св. Володимира в Києві був зумовлений комплексом причин: 1) гострою професійною конкуренцією в науковому та освітньому середовищі Санкт-Петербурга, що змушувала молодого амбіційного вченого шукати професорського місця, хай і поза столицею; 2) родинними зв'язками, які виникли після одруження В.М. Перетця з представницею дворянського роду Полтавської губернії; 3) станом здоров'я вченого, для якого клімат України був набагато корисніший за клімат Північної Пальміри тощо.

Проте головна причина, що привела В.М. Перетця до Університету Св. Володимира в Києві,

полягала у науковому зацікавленні вченого історією давньої української літератури та прагненні здійснити її синтетичне дослідження, чому сприяли багаті збірки пам'яток давньої української літератури у книгосховищах Києва. Відчуваючи покликання до педагогічної діяльності та маючи організаторські здібності, Володимир Миколайович виношував також плани мобілізації студентської молоді на дослідження українських літературних першоджерел.

Наукові здобутки вченого, його універсальні фахові можливості як дослідника й викладача, педагогічний талант не залишилися не поміченими українською науковою спільнотою та професурою київського вишу, котра під час конкурсу надала перевагу кандидатурі В.М. Перетця, обравши його професором Університету Св. Володимира. Час роботи В.М. Перетця в Києві став найуспішнішим періодом наукової та педагогічної діяльності вченого, що мала значний вплив і на відродження української науки та освіти.

ДЖЕРЕЛА

1. Адрианова-Перетц В.П. Владимир Николаевич Перетц (1870–1935). Перетц В.Н. *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков*. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. С. 206–233.
2. Білецький Л. Володимир Перетц: некролог. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1937. Т. 55. С. 234–238.
3. Груздева Е.Н. Владимир Николаевич Перетц в Киеве, 1903–1914 гг. (из переписки В.Н. Перетца с А.А. Шахматовым). *Академик А.А. Шахматов: жизнь, творчество, научное наследие. Сборник статей к 150-летию со дня рождения ученого*. СПб.: Нестор-История, 2015. С. 150–166.
4. Гудзий М.К. Пам'яті академіка В.М. Перетця (1870–1935). *Радянське літературознавство*. 1965. № 12. С. 45–49.
5. Гудзий Н. Памяти учителя. *Русская литература*. 1965. № 4. С. 167–169.
6. Дзира Я.І. Першовідкривач українських старожитностей, будівничий Київської філологічної школи: до 100-річчя від дня народження В.М. Перетця. *Український історичний журнал*. 1970. № 1. С. 135–137.
7. Матвеева Л.В. Доля видатного славіста-українознавця Володимира Перетця. *Східний світ*. 2007. № 2. С. 32–44.
8. Назаревский А.А. Памяти учителя (к 30-летию со дня смерти академика В.Н. Перетца). *Вісник Київського університету. Серія філології та журналістики*. 1966. № 8. С. 55–63.
9. Робинсон М.А. В.Н. Перетц и его научная школа. *Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 — начало 1930-х годов)*. М.: Индрик, 2004. С. 229–285.
10. Шаповал А.І. Наукова співпраця І.Я. Франка та В.М. Перетця (за епістолярними джерелами). *Київські історичні студії*. 2018. № 2. С. 111–117.
11. Шаповал А.І. Наукова співпраця В.М. Перетця та М.І. Петрова через призму епістолярних джерел. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2018. Вип. 22. С. 128–140.
12. Шаповал А.І. «Тільки у Вас я знайшов відгук на ті зацікавлення, які остаточно заволоділи мною»: з листів В.М. Перетця до П.Г. Житецького. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2019. Вип. 23. С. 85–102.
13. Щербань Т. Видатний внесок у становлення української науки. До 125-річчя від дня народження академіка В.М. Перетця. *Вісник Національної академії наук України*. 1995. № 1–2. С. 67–75.

REFERENCES

1. Adrianova-Peretts, V. P. (1962). Vladimir Nikolaevich Peretts (1870–1935). In Peretts V. N. *Issledovaniia i materialy po istorii starinnoi ukrainskoi literatury XVI–XVIII vekov*. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR [in Russian].
2. Biletskyi, L. (1937). Volodymyr Peretts: nekroloh [Volodymyr Peretts: obituary]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 55, 234–238 [in Ukrainian].
3. Gruzdeva, E. N. (2015). Vladimir Nikolaevich Peretts v Kieve, 1903–1914 gg. (iz perepiski V. N. Perettsa s A. A. Shakhmatovym). Akademik A. A. Shakhmatov: zhizn, tvorchestvo, nauchnoie nasledie. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia [in Russian].
4. Hudzii, M. K. (1965). Pamiati akademika V. M. Perettsa (1870–1935) [In Memory of Academician V. M. Peretts (1870–1935)]. Kyiv, Radianske literaturoznavstvo, 12, 45–49 [in Ukrainian].
5. Gudzii, N. (1965). Pamiati uchitelia [In Memory of the Teacher]. Moscow, *Russkaia literatura*, 4, 167–169 [in Russian].
6. Dzyra, Ya. I. (1970). Pershovidkryvach ukrainskykh starozhytnosti, budivnychi Kyivskoi filolohichnoi shkoly: do 100-richchia vid dnia narodzhennia V. M. Perettsa [The Discoverer of Ukrainian Antiquities Builder Kyiv Philological School, (the 100th Anniversary of the birth of Academician V. M. Peretts)]. Kyiv, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 135–137 [in Ukrainian].
7. Matvieieva, L. V. (2007). Dolia vydatnoho slavista-ukrainoznavtsia Volodymyra Perettsa [The Fate of the Prominent Slavist and Ukrainianist Volodymyr Peretts]. *Skhidnyi svit*, 2, 32–44 [in Ukrainian].
8. Nazarevskii, A. A. (1966). Pamyati uchitelia (k 30-letiiu so dnia smerti akademika V. N. Perettsa) [In Memory of the Teacher (on the 30th anniversary of the death of Academician V. N. Peretts)]. *Visnyk Kyivskoho universytetu. Seriia filolohii ta zhurnalistyky*, 8, 55–63 [in Russian].
9. Robinson, M. A. (2004). V. N. Peretts i yego nauchnaia shkola. Sudby akademicheskoi elity: otechestvennoie slavianovedenie (1917 — nachalo 1930-kh godov). Moscow: Indrik [in Russian].
10. Shapoval, A. I. (2018). Naukova spivpratsia I. Ya. Franka ta V. M. Perettsa (za epistoliarnymy dzherelamy) [Scientific Cooperation between I. Ya. Franko and V. M. Peretts (based on epistolary sources)]. *Kyivski istorychni studii* [Kyiv historical studies], 2, 111–117 [in Ukrainian].
11. Shapoval, A. I. (2018). Naukova spivpratsia V. M. Perettsa ta M. I. Petrova cherez pryzmu epistoliarnykh dzherel [The Scientific Cooperation of V. M. Peretts and M. I. Petrov through the Prism of Epistolary Sources]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 22, 128–140 [in Ukrainian].
12. Shapoval, A. I. (2019). «Tilky u Vas ya znaishov vidhuk na ti zatsikavlennia, yaki ostatechno zavolodily mnoiu»: z lystiv V. M. Perettsa do P. H. Zhytetskoho [«Only in You I Found a Response to the Interests, which have completely captivated me»: taken from correspondence between V. M. Peretts and P. H. Zhytetskyi]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 23, 85–102 [in Ukrainian].
13. Shcherban, T. (1995). Vydatnyi vnesok u stanovlennia ukrainskoi nauky. Do 125-richchia vid dnia narodzhennia akademika V. M. Perettsa [An Outstanding Contribution to the Development of Ukrainian Science. To the 125th Anniversary of Academician V. M. Peretts]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1–2, 67–75 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 23.03.2020 р.

Інна Корольова

ORCID iD 0000-0002-1898-8577

УДК 94(477-22):2-45"18/19"(045)

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.19

МАТЕРИНСТВО В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

У дослідженні зроблено спробу проаналізувати постать матері в українському селі кінця ХІХ — початку ХХ ст. Розглянуто такі етапи життя жінки: виховання у батьківському домі, заміжжя, вагітність, господарювання. Для створення цілісної картини описано особливості традиційного виховання дитини, що поєднувало в собі церковні догми та місцеві забобони. Часто жінки були вимушені чинити всупереч волі батьків, церкви та всього соціуму, що всіляко осуджувалося без з'ясування причини. Психоісторичний аналіз українських реалій дає змогу розв'язати міф про виключну материнську досконалість, а також одержати більш об'єктивне уявлення про тогочасний інститут сім'ї.

Ключові слова: жінка, родина, цінності, традиції, суспільство, народження дитини, материнство.

Inna Korolova

THE MOTHERHOOD IN THE UKRAINIAN VILLAGE IN LATE 19 — EARLY 20 CENTURY

The study illustrates the gender aspect of Ukraine's social history during the late 19th and early 20th century. The author pays special attention to the specific functioning of the Ukrainian Institute of Motherhood of this period. The psychological and mental spheres of peasant life within this study were outlined. Women's perception of a "traditional" family directly depended on parental education. It is not a secret that the opinion of society was very important to our citizens, so in order to avoid their condemnation, it was necessary to meet certain unwritten standards. These standards were a mixture of God's commandments and local prejudices, which shaped our ancestors' mythological outlook.

Even in the 21st century we could not avoid the stereotype of the perfect mother. She was always considered as an exemplary daughter, mistress and a dreamer of a huge happy family. Analysing ethnographic and historical sources, it becomes clear that this fact is false. The history is full of testimonials regarding women's unwillingness to give a birth. They used to practice various contraceptives and abortions. Besides these methods had a terrible effect on women's health, they also became outcasts in dogmatic society.

Not a less drama of the 19–20 century was an unsatisfactory level of medicine development. This led to frequent infant deaths. There is an evidence that parents were not often upset by the death of their own child. The reason for this was the poverty of the family, although the parents worked really hard.

The subject of the motherhood is extremely important in the field of humanities. This study is an attempt to determine the causes of non-Christian behaviour of mothers towards their children. We should understand that everyone has a right to make a mistake, but history should not idealise anyone. It should still be objective.

Key words: woman, family, values, traditions, society, childbirth, motherhood.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Корольова І., 2020

Соціальний та гендерний аспекти нашої історії сповнені стійкими традиційними уявленнями. Постать жінки в українському інституті сім'ї знаходиться в міцних лещатах численних стереотипів, потужність яких не можна недооцінювати. Більшість із них виникли ще за часів могутньої християнської держави — Русі (Київської Русі), пережили не одне державне утворення на території України і, модернізувавшись, вдало дійшли до ХХІ ст.

Соціальний «культ матері», який здавна існував в Україні, справедливо можна вважати не виправданим. З часом він просто перетворився на християнське та морально-самовіддане виправдання для жінок, котрі не гребують спекуляцією званням матері для досягнення своїх цілей. Це було б прийнятним за однієї умови: зростання якісного рівня батьківського виховання серед молодого покоління, чим, на жаль, ми не можемо похизуватися.

Історіографічна база в більшості випадків — це сучасні видання, адже обрана тема безпосередньо стосується гендерної історії, яка в наш час стає дедалі популярнішою. Величезний масив інформації про життя жінок можна знайти в численних працях І.В. Ігнатенко, зокрема: «Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців», «Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти» (Ігнатенко І., 2012). У них авторка не лише використовує наукові доробки відомих істориків, але й подає інформацію незаангажовано, намагаючись створити правдиву, цілісну та неупереджену картину дійсності.

Переосмислюючи працю Ю. Липи «Всеукраїнська трилогія», О. Кушнір дійшов висновку, що саме схильність до групового життя виробила у наших пращурів гіперболізоване тяжіння до моральності та справедливості. На думку дослідника, це спровокувало матриархальне мислення українців. Визначаючи примат конструктивного жіночого начала над агресивним чоловічим, українці стали миролюбним, хліборобським, осілим народом, що підняло їх над патріархальними сусідами (Кушнір О., 2008. № 16. С. 157).

Здавна вважалося, що для кожного жителя України матір — найважливіша людина в житті. Ця сакралізація простежується у народній творчості. Підтвердження цьому знаходимо на сторінках праці «Українські прислів'я та приказки» за редакцією С. Мишанича та М. Пазяка: «На світі знайдеш усе, крім рідної матері», «Материнська молитва із дна моря підіймає», «Мати з хати — горе в хату», «Одна мати — вірна порада», «Сльози матері даремно ніколи не пропадають» (Українські прислів'я та приказки, 1984. С. 188). Чи виправдана така ідеалізація? Для відповіді на це складне питання потрібно об'єктивно розглянути історичні джерела, відкинувши будь-які емоції.

Материнство для українців — не просто результат фізіологічних процесів, це моральний і громадський обов'язок жінки перед людьми і Господом Богом. О. Кісь у своїй праці «Жінка в традиційній українській культурі (2-га половина XIX — початок XX ст.)» зазначає, що народ про це говорив так: «Погана та мати, що не хоче дитя мати», «Живемо не батьками — помremo не людьми» (Кісь О., 2008. С. 188).

Постать жінки-матері не оминула і релігія. Важко переоцінити вплив духовних лідерів і церкви на виокремлення неписаних законів моралі, а також на формування інституту української сім'ї. Наприклад, у Біблії роль матері найпочесніша. Серед Божих заповідей зустрічаємо закон про те, що матір слід поважати нарівні з батьком: «Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі!» А. Білик у своїй праці «Біблійні жінки» підтверджує значимість жінки, адже слово «мама» або «матір» згадується в Біблії більше 300 разів, а слово «свекруха» — більше 10 (Білик А., 2011. С. 3).

У збірнику власних статей «Жінка вчора та сьогодні» І. Книш не тільки висвітлює гострі проблеми «жіночого питання», але й наголошує на тому, що вони навіть сьогодні не втратили своєї актуальності. Авторка зазначає, що на сторінках Корану теж йдеться про жінок: «Бог сотворив жінку на потіху чоловікові по цілоденних трудах» (Книш І., 1958. С. 7). У період глобальної гуманізації та європеїзації всіх сфер життя українського народу дуже дивно чути такі «традиційні» тези про особистість жінки. Але мільйони людей дослухалися до слів із цих мудрих книг, тому їхнє життя було сповнене переплетіння спокуси й заборони, моралі та гріха, схвалення та осуду.

Справжнім скарбом інформації про життя, побут, судові звичаї та особливості господарства є розвідка П.П. Чубинського «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии». Автор наголошував, що для успішного та прибуткового ведення господарства будь-якому господарю просто необхідно мати господиню. Це влучно ілюструє прислів'я: «Без господаря двір, а без господині хата плаче». Така народна мудрість окреслює поділ праці між чоловіком та дружиною.

Метою статті є аналіз інституту українського материнства кінця XIX — початку XX ст., включаючи як християнські «позитивні», так і реальні «негативні» аспекти цього фізіологічного процесу.

Для досягнення мети статті необхідно виконати низку дослідницьких завдань. Передусім, опрацювавши наявну джерельну базу, яка переважно складається із сучасних видань, проаналізуємо соціальні та побутові умови українського селянства кінця XIX — початку XX ст. Це допоможе виокремити всі фактори, що спричинили появу своєрідного культу української матері.

Не менш важливою є спроба охарактеризувати існуючу в той період систему виховання у традиційній родині, що дасть змогу провести паралелі між тогочасними та сучасними уявленнями про функціонування родини. Тобто ми зможемо простежити походження багатьох потужних стереотипів і традиційних уявлень, які навіть зараз виступають для нас аксіомами сімейного життя: ніхто не замислюється про їх походження і, тим більше, не вважає за потрібне спростовувати.

Духовна та психологічно-емоційна сфери українських селян кінця XIX — початку XX ст. мали свою специфіку. Це було пов'язано із тяжкими умовами життя, незадовільним рівнем освіти та медицини, наявністю християнсько-етичного виховання та величезною кількістю забобонів і стереотипних уявлень. Феномен сільської свідомості описаний у монографії Ю.П. Присяжнюка «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст.». Ю.П. Присяжнюк наголошує на тому, що українські селяни величезного значення надавали праці. Життя того періоду диктувало свої умови, не приймаючи які, можна було приректи свою родину на голодування. Автор навіть наводить доволі сумний приклад: батьки проклинали своїх дітей за те, що останні їх не слухали та не працювали як годиться (Присяжнюк Ю.П., 2007. С. 495).

І хоча чоловік просто фізично не міг обійтися без допомоги жінки, більшість представників сильної статі так і не навчилися цінувати власну дружину. Обираючи наречену, в першу чергу хлопці звертали увагу на її здоров'я, навички господарювання, а найбільше — на любов до праці. «Жінка хоч корова, аби була здорова» (Чубинський П.П., 1869. С. 7–8).

Відсутність жіночої руки у господі помічається одразу. В такому разі батько всіляко спонукає сина до одруження: «Женись, синку, бо нікому нас обшивати і омивати». Син і сам не проти такого виходу із ситуації, відповідаючи: «Рано вставши, більше зробиш; рано женившись, скоріше помочи діждеш». Невістка та свекруха в більшості випадків не можуть жити у мирі та злагоді: «Як була у батенька, то була чубатенька, а як стала у свекрухи, то й об'їли чуб мухи» (Чубинський П.П., 1869. С. 12).

У розвідці «Еволюція шлюбу в Україні: XVII — початок XX сторіччя» Л. Слюсар наголошує на тому, що держава та церква мали ідентичний погляд на інститут української сім'ї, підтримуючи ортодоксальну, патріархальну модель взаємин між подружжям (Слюсар Л., 2011. С. 66).

Цікаві й водночас трагічні факти із життя нашого жіноцтва минулих часів містить дослідження В. Гнатюка «Пісня про неплідну матір та її ненароджені діти». Всім відомо про богобоязливу вдачу нашого народу, що і стала надійним ґрун-

том для формування дещо міфологізованого світогляду. До одруження дітей готували ще з дитинства, розповідаючи страхітливі історії про те, що «ті парубки й дівки, що вмирають старі нежонаті й невіддані та не мають дітей, на тім світі не приходять ніколи до неба». Турботливі батьки та небайдужі односельці мали претензії не тільки до самотніх «невдах», але і до одружених пар. В той час вважалося, що всім жінкам «...відданим за чоловіків було найменовано, що вони мають мати стільки і стільки дітей, а вони їх зачинили і не вродили». Тобто будь-яка перешкода небажаний вагітності — смертний гріх. Цей гріх вони мають спокутувати після смерті, звичайно, у пеклі. Покарання навіть звучить страшно: такі жінки зобов'язані їсти своїх ненароджених дітей. «Порубають їх [дітей] у великі кітли, [чорти] витягають із крові і так мусять їсти. Мама їсть свою дитину і хоч дитина дригає пальцями, се не помагає нічого, бо чорт стоїть із вилами і кричить: Їж, коли не боялася ти їх зачинювати та не вродити і не хотіла мати приплоду, що був тобі найменований» (Гнатюк В., 1922. С. 174–175).

Нав'язати християнські сімейні цінності вдавалося не всім. Тяжкі життєві умови, незручності при вагітності, летальні випадки при пологах, висока смертність — все це примушувало деяких наречених вдаватися до «сільської магії». Існувало повір'я, що виконання певних «ритуалів» під час весільного обряду допомагало відтягнути час появи дитини на певний термін. Такі дії теж каралися так, як вже було описано, але відчайдушних жінок це не лякало. Серед «магічних ритуалів» можна виділити обряд «присідання пальців» правиці молодої. Коли подружжя вперше сідає за стіл під вінок, то наречена може непомітно присісти собі на пальці правої руки. На скільки пальців сяде — стільки років і не матимуть клопоту із дітьми. Якщо ж жінка бажала зовсім ніколи не ставати матір'ю, то мала у цей момент сісти на всі п'ять пальців, міцно стиснувши їх у кулак (Шекерік-Доників П., 2007. С. 86).

Надзвичайно інформативною в питаннях материнства є праця Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». На її сторінках можна знайти відомості про ще один, не менш «магічний», спосіб запобігання небажаний вагітності, коли інолі робили так: візьмуть сорочку з слідами першої менструації, «віджмікають її, а потім якось замазують у челюстях. Тоді вже дітей не буде, тільки що се гріх робити...» (Грушевський М., 2007. С. 97). Із щомісячним фізіологічним процесом жіночого організму пов'язані ще деякі «жорстокі» ритуали, покликані вбити ненароджених дітей. Це спалення забрудненої сорочки, її прання у чистій воді, випарювання на гарячій печі. Схожа доля чекала й ту частину одягу, в якій дружини залишалися наодинці зі своїми чоловіками. Коли вранці жінки палили

свою близьку, то, подекують, що більшість чули при цьому дитячий крик та плач (Гнатюк В., 1922. С. 177). Такі марення свідчать про особливо вразливості нашої натури наших предків та їхню схильність вірити у все містичне.

Коли ж «магічні» засоби не допомагали і жінка розуміла, що завагітніла, то зверталася до знайомих людей, які вже використовували практичні методи боротьби із небажаною вагітністю. Оскільки на початку ХХ ст. на території України майже не було сільських лікарень, а як і були, то довіри з боку місцевого населення вони не викликали, жінки зверталися із проблемою до бабок-повитух. Якщо говорити мовою статистики, то тільки 10 % вагітних користувалися послугами кваліфікованих акушерок, більшість же охоче йшла до відьом, віщунок, знахарок та місцевих спеціалісток (Ігнатенко І., 2012. С. 251). В окремих же губерніях ця цифра на початку ХХ ст. не перевищувала навіть 2 % селянок. Такий низький відсоток звернень жінок до акушерок був пов'язаний не стільки з вірою у нетрадиційну медицину, скільки з браком акушерок, адже вони обслуговували лише тих, хто проживав у тому населеному пункті, де містилася дільниця. Лише на початку ХХ ст. окремі земства дозволили організовувати міжповітові спеціалізовані акушерсько-гінекологічні лікарні. На Правобережжі найвідоміша лікарня такого типу була у Жмеринці Подільської губернії (Верхградський С.А., Заблудовський П.Ю., 1991. С. 340).

Досліджуючи феномен материнства в українському селі кінця ХІХ — початку ХХ ст., неможливо оминати і проблему величезного впливу з боку церкви та простолюдю, яка стала вирішальною в процесі дітонародження. Йдеться про переформатовані, а подекуди відверто спотворені біблійні заповіді про взаємини дітей та батьків. У народі спостерігається категорична і по-дитячому інфантильна позиція: «Немовля — щастя». Мало хто зважав на бажання, стан здоров'я та матеріальну спроможність подружжя народжувати, всіх цікавив тільки результат — багатодітна родина.

Найважливіший аспект дослідження — психісторичний аналіз соціального та емоційного стану жіноцтва та його реакції на материнство. Нервально-психічний тиск з боку соціуму дуже часто призводив до відрази та нелюбові матерів до своїх чад. У цьому і полягає парадокс: деякі сім'ї були багатодітними, але позбавленими належної материнської любові, адже народжували не з власного бажання, а з примусу чи завдяки «правильним» настановам батьків. Відповідно виховання дітей відбувалося неналежним чином, що безпосередньо впливало на формування психіки малих та їхнє здоров'я, що зазвичай мало кого турбувало.

Причиною легковажного ставлення селян до здоров'я була багатовікова віра у результативність магічних ритуалів, а також небажання царського уряду фінансувати медичні заклади,

особливо на периферії. Першу українську акушерську клініку на чотири ліжка було створено при Харківському університеті в 1829 р. Великий внесок у розвиток акушерства та гінекології зробив талановитий учений із Київського університету І.П. Лазаревич. Він гостро критикував безправність жінки і вважав за необхідне надати всім вищу освіту, щоб розбудити жіночий геній і дати змогу всім представницям прекрасної статі працювати для поліпшення умов прожиття власної родини, а отже, і всього суспільства.

Не менш важливий внесок у підготовку акушерок для села зробив ще один професор Київського університету О.П. Матвеев. У складі своєї клініки він створив школу для акушерок, де викладав протягом сорока років. На навчання до цього закладу приймали жінок віком від 20 до 30 років, які перебували у шлюбі чи мали статус вдови. Для вступу необхідно було «вміти читати, писати, ясно розуміти російську мову, крім того, бажано мати розум ясний, марновірством і забобонами не заражений, пам'ять добру, уяву живу і будову тіла, відповідну їхньому званню» (Верхградський С.А., Заблудовський П.Ю., 1991. С. 325–326).

Майже за сорок років професор О.П. Матвеев підготував 1280 акушерок. Всі вони були призначені саме для роботи у сільських регіонах, де смертність новонароджених була завищеною.

Ще однією причиною ігнорування селянами офіційної медицини була її дороговизна. Лише на початку ХХ ст. земськими управами було дозволено безкоштовно надавати медичні послуги. Після цього в окремих повітах кількість звернень збільшилася у 10 разів (Верхградський С.А., Заблудовський П.Ю., 1991. С. 338).

До появи акушерських пунктів українки сміливо йшли до бабок-повитух переривати вагітність, якщо не вдавалося зробити це самостійно. Аби не дати дитині народитися, жінки міцно перетягували живіт, навмисно піднімали тяжкі речі, робили різкі рухи, а іноді навіть бігали чи стрибали, а особливо безжальні били себе в живіт. Такі процедури могли суттєво зашкодити здоров'ю дитини, зробивши її калікою.

Якщо ж такі катування не допомагали, то жінки вживали суміші із різних рослин, які мали б призвести до викидня. І. Ігнатенко описує численні способи українкоз позбутися небажаного потомства. Відчайдушні жінки пили відвари із шафрану, вишневого листя, барвінку, материнки, лушпиння цибулі, бузку тощо. Для кращого ефекту вживали серйозніші речовини — настоянки із пороку, селітри, сірки, ртуті чи просто міцної горілки. Коли ж і це не допомагало, залишався один вихід — аборт, який швидше нагадував середньовічні екзекуції, бо виконувався різними підручними інструментами, зокрема веретеном (Ігнатенко І., 2012. С. 250).

Ясна річ, що такі аматорські медичні процедури рідко доводили до добра і часто до смерті самої жінки. Кажуть, що такі люди «...ісходілі кров'ю і вмерали...», «...от моя свекруха зробила сама собі [аборт] і вмерла», «...баби такіє були; викручували веретеном і потім она вже кров'ю істекала» (Там само).

Рівень дитячої смертності на селі вражає. Діти помирали так часто, що їх смерть перестала бути трагедією. Часто батьки та родичі говорили: «Вмерло — туди йому й путь» або «Склянок та дітей ніколи нема досить: склянки б'ються, а діти мруть». Набагато більше цінувалося життя дорослого: «Як умре дитина — то мала щербина, а як тато або мама — то велика яма» чи «Як умерла дитина — то щаслива година, а як умерла дружина — то лихая година» (Кісь О., 2008. С. 175). Такий прагматизм був спровокований необхідністю тяжко працювати, а також викривав справжнє обличчя тогочасного суспільства. Саме «глибокоморальне» батьківське виховання та боязнь людського осуду диктували подружжям правило: мало не щороку народжувати. Вічні злидні провокували появу абсурдної (в моральному плані) та цинічної ситуації: батьки раділи мертвій дитині більше, ніж живій.

На думку П. Чубинського, українці (або, як він пише, «малороси») по-особливому ставляться до народження дітей, вбачаючи в останніх користь для власного господарства. Більше того, селяни не так раділи появі доньки, як сина, говорячи: «Один син — не син, два сини — півсина, три сини — ото тільки син». Цей феномен пояснюється дуже просто. Господарство українців базувалося на важкій фізичній праці на землі, не дивно, що для добробуту необхідна була сильна чоловіча рука. Отож саме син ставав надійною опорою та підтримкою господаря-батька. Дочка ж сприймалася як тимчасова гостя, адже після заміжжя вона залишить рідну домівку. Таким чином, дівчина вчилася у матері всім хитрощам хатнього господарства і була позбавлена іншої роботи. Вважалося, що на її вік вистачить клопоту, що чекає її після створення власної родини (Чубинський П., 1869. С. 10–11). Крім того, із самого дитинства доньок готували до материнства: «Кожна дівчина, ще як кукли мостить, про це [вагітність] вже надумалась доволі, а стала діувати, то знає, як-то матерм доводиться, поки виносять в собі ту людину» (Грушевський М., 2007. С. 13).

За народним неписаним правилом діти завжди повинні слухати своїх батьків: «Не послухаєш тата, послухаєш ката», «Нема в світі правди, як рідная мати». Батьки говорили: «На то я й батько своїй дитині, щоб до розуму довести її, а воно не розумне, як же ж б то мене не слухало?» Така сліпа покора мала бути до тих пір, поки дитя не створить власну родину і не почне самостійно господарювати.

Створення власної родини — завжди причина для протистояння між старшим та молодшим поколінням. Наприкінці XIX — початку XX ст. одруження рідко коли відбувалося без відома батька та матері. Вважалося, якщо молоді братимуть шлюб без батьківського та материнського благословення, то Бог не дасть їм щастя та добробуту. Всі були переконані, що старі люди мудрі, тому краще знаються в таких справах. Та й милосердне материнське серце завжди бажає своїй дитині лише добра.

Загалом батьки рідко примушували дитину брати шлюб без почуттів (Чубинський П., 1869. С. 13–14). Але були випадки, коли донька йшла за нелюба, наперекір власному бажанню, «аби матері й батькові угодити». Аномальними були й випадки одруження дітей без батьківської волі. Такі сміливці наражалися на жорсткий осуд не тільки власних родичів, але й суспільства. Один такий випадок описує П. Чубинський. У Борзенському повіті закохана дівчина потай від батьків повінчалася із солдатом. Ця звістка так роздратовала люблячих батьків, що вони перестали спілкуватися із подружжям. Можливо, розсерджених родичів розчулила б поява онуків, але бідолашним молодятим не судилося прожити довге та щасливе подружнє життя: чоловік загинув під час Кримської війни. Вдова була змушена повернутися назад до батьківської хати. Сумна звістка не змінила гнів на милість, тому доня ще довго терпіла глузування від оточуючих. До батьків приєдналися ще й сусіди, а згодом і решта жителів, які говорили: «Не слухала: хай знає!» (Чубинський П., 1869. С. 13).

XIX ст. не визнавало верховенства сентиментальності та демонстративного виходу з-під батьківського крила. Непослух жорстоко карався і всі, хто на це наважувався, мали бути готовими до розплати.

За згодою молодих чи за її відсутності родина все ж таки створювалася. Далі на молоде подружжя чекала наступна ціль — народження онуків. Такий поспіх у цій справі можна пояснити або ж бажанням селян мати додаткові «робочі руки» в господі, або ж остаточно «закріпити» шлюб, укладений без бажання. В останньому випадку казали: «Хоч не до душі, як поберуться, дітки будуть — помирять» (Грушевський М., 2007. С. 15).

Вагітність — особливий період в житті подружжя. Але навіть він не позбавлений численних забобонних правил поведінки, яких обов'язково мала дотримуватися кожна майбутня матуся. Марко Грушевський наголошує на тому, що «...цей час найтихіший — лише думки снуються всякі» (Грушевський М., 2007. С. 13).

Як жінка завагітніла, то кажуть, що вона на поступках. Саме це слово вживали, «мабуть, через те, що усе підступає та й підступає на ту ди-

тину, поки так і вилупиться, звиняйте, воно» (Грушевський М., 2007. С. 12). Здогадатися про цей стан дружини було неважко: жінка почувалася недобре, ставала в'ялою, змінювалися вподобання в їжі.

Для того аби вагітність проходила легко і без ускладнень, жінка мала дотримуватися різних настанов. Передусім їй слід було бути обережнішою під час похорону. Бажано було б геть не з'являтися на таких заходах, але якщо ховали когось рідного, то породілля повинна виходити з хати, щоб не почувти як співають «Вічну пам'ять». Якщо жінка знехтує цим правилом, то дитина буде бридка, неохайна, юродлива і несповна розуму. Також не можна було дивитися у домовину. Дитина не могла народитися «такою як треба», якщо жінка під час вагітності лаялася або робила щось всупереч закону.

Статус вагітної жінки в родині істотно покращується: «...як череватою [вагітною] стає, то кожен почне з більшою повагою дивиться на неї. Якось так стається, що ніби старшою в сім'ї вона стає й повага до неї з'являється. І сердитий буде хтось із сім'ї, а вже не так гримає на неї, особливо, як це вона вперше ходить череватою». Батьки та чоловік всіляко допомагають вагітній з хатніми справами та по господарству, хоча дуже часто така турбота зайва: жінка намагається все робити самотужки, у звичному для неї режимі.

Іноді траплялися ситуації, коли чоловік бив вагітну дружину. В такому разі її захищали родичі із обох сімей, які спочатку діяли словом. Вони казали: «Ти б же таки поглянув на неї, чи в тебе душі, чи Бога немає. Ти ж знаєш, яка вона, а ще й б'єш!» (Грушевський М., 2007. С. 16–17). Коли розмови та вмовляння не приносили очікуваного результату, то «вихователі» могли застосовувати силу до агресивного голови родини.

Виховання дитини розпочиналося ще з періоду вагітності, вважалося, що жінка закладає своєю поведінкою специфічні риси характеру немовляти (Кісь О., 2008. С. 170). Родичі всіляко оберігали вагітну жінку, стежачи за тим, щоб вона не наробила дурниць: не дивилася на вогонь, бо дитина може народитися із плямою на обличчі; не вишивала у свята, щоб дитя не народилося сліпе чи без пальчика; не дивила-

ся на щось погане, не перелякалася чогось, не вбила мишу. В останньому випадку майбутню матусю лякали тим, що немовля буде із волохатою, схожою на мишу, плямою на обличчі (Буйських Ю.С., Васянович О.О., 2013, С. 235–236). Крім того, вагітна жінка не мала права до появи маляти шити чи готувати одяг, бо це вважалося поганою прикметою. В момент народження його загортали у сорочку когось із батьків (Маєрчик М., 2011. С. 146).

Після народження дитину виховували за вже звичним сценарієм: син чи донька повинні були стати цілковитим продовженням власних батьків (Присяжнюк Ю., 2007. С. 494). Під мудрим керівництвом родичів з обох боків малята вчилися «не гнівити ні Бога, ні людей». Охоче переймаючи всі нав'язані «християнські» цінності та «ідеальну» поведінку, діти надійно маскуватимуть власних демонів, які нагадують про себе вже у дорослому житті.

Отже, найбільшою кількістю стереотипних уявлень оповита постать української жінки-матері, яка споконвіку вважалася еталоном жіночності, терпіння, милосердя та хазяйновитості. Звичайно, що такі риси характеру активно навіювалися дітям дбайливими батьками від самого народження. Найважливішим у жінці вважалося її працелюбство та бажання мати якомога більше дітей. Попри всі чесноти, якими щедро наділяли українських матерів, не можна ігнорувати факт нехристиянських думок і дій останніх стосовно дітей. Історії відомі випадки навмисних спроб запобігти вагітності та перервати вже існуючу. Незадовільні умови життя та відсутність свободи облаштування власного життя, не наражаючись на осуд оточення, примушували жінок чинити страшні речі зі своїм тілом та ще не народженим малям. Такі вчинки не характеризують жінок як аморальних злочинців, а лише констатують не-схожість реальних постатей із загальноприйнятим ідеалом.

До перспективних напрямів подальших досліджень можна віднести вивчення численних аспектів сімейного життя українців (включаючи різні традиції та забобони, пов'язані з вагітністю і народженням дитини) окремих регіонів і облас-тей.

ДЖЕРЕЛА

1. Білик А.Д. Біблійні жінки. Новий Завіт. Т.: Навчальна книга — Богдан, 2011. 144 с.
2. Буйських Ю.С., Васянович О.О. Трансформація традиційної культури гуцулів Верховини: дитина першого року життя. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2013. № 6. С. 234–255.
3. Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. К.: Вища школа, 1991. 431 с.
4. Гнатюк В. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти. Л.: Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка, 1922. 234 с.
5. Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / за ред. Я. Левчук, О. Грігіра. К.: Либідь, 2007. 256 с.

6. Ігнатенко І. Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти. *Народна культура українців: життєвий цикл людини*: в 5 т. Т. 3 / наук. ред. М. Примич. К.: Дуліби, 2012. С. 244–257.
7. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (2-га половина XIX — початок XX ст.). Л.: Ін-т народознавства НАНУ, 2008. 272 с.
8. Кушнір О. Образ України та українців у пізній публіцистиці Юрія Липи. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. 2008. № 16. С. 156–169.
9. Книш І. Жінка вчора й сьогодні: монографія. Вінніпег: накладом авторки, 1958. 200 с.
10. Маєрчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. К.: Критика, 2011. 327 с.
11. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
12. Слюсар Л. Еволюція шлюбу в Україні: XVII — початок XX сторіччя. *Демографічна та соціальна економіка*. 2011. № 2. С. 62–72.
13. Українські прислів'я та приказки / за ред. С. Мишанич, М. Пазяк. К.: Дніпро, 1984. 390 с.
14. Чубинский П.П. (1839–1884). Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии: очерк. СПб.: Тип. Майкова, 1869. 41 с.
15. Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині (В селі Головах і Краснолі Косівського повіту). *Матеріали до української етнології*. Л., 1918. Т. 18. С. 86–88.

REFERENCES

1. Bilyk, A. D. (2011). *Bibliini zhinky. Novyi Zavit*. Ternopil: Navchalna knyha Bohdan [in Ukrainian].
2. Buislykh, Yu. S., & Vasianovych, O. O. (2013). Transformatsiia tradytsiinoi kultury hutsuliv Verkhovyny: dytyna pershoho roku zhyttia. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 6, 234–255 [in Ukrainian].
3. Verkhratskyi, S. A. & Zabludovskyi, P. Yu. (1991). *Istoriia medytsyny*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
4. Hnatiuk, V. (1922) *Pisnia pro neplidnu matir i nenarodzheni dity*. Lviv: Naukove tovarystvo im. T. H. Shevchenka [in Ukrainian].
5. Levchuk, Ya. (Ed.). (2007). *Dytyna u zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho narodu*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
6. Ihnatenko, I. (2012). Zhinka ta yii nenarodzheni dity: tradytsiini viruvannia i uiavlennia ukrainsiv pro kontratseptyvy ta aborty. In M. Hrymch (Ed.), *Narodna kultura ukrainsiv: zhyttievyi tsykl liudyny*, Vol. 3, pp. 244–257, Kyiv: Duliby [in Ukrainian].
7. Kis, O. (2008). *Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi (druha polovyna XIX pochatok XX st.)*. Lviv: Instytut narodoznavstva [in Ukrainian].
8. Kushnir, O. (2008). Образ Украины та українців у пізній публіцистиці Юрія Липи. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky*, NAN Ukrainy. LNB im. V. Stefanyka, 16, 156–169 [in Ukrainian].
9. Knysh, I. (1958). *Zhinka vchora i siohodni*. Vinnipeg: nakladom avtorky [in Ukrainian].
10. Maierchuk, M. (2011). *Rytual i tilo. Strukturno-semantychnyi analiz ukrainskykh obriadiv rodynnoho tsyklu*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
11. Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
12. Sliusar, L. (2011). Evoliutsiia shliubu v Ukraini: XIX — pochatok XX storichchia. *Demohrafichna ta sotsialna ekonomika*, 2, 62–72 [in Ukrainian].
13. Myshanych, S. (Ed.). (1984). *Ukrainski pryslivia ta prykazky*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
14. Chubynskyi, P. P. (1869). *Ocherk narodnykh yuridicheskikh obychaev i poniatii v Malorossii*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Maikova [in Russian].
15. Shekeryk-Donykiv, P. (1918). Rodyny i khrestyny na Hutsulshchyni (V seli Holovakh i Krasnoili Kosivskoho povitu). *Materiialy do ukrainskoi etnologii*, 18, 86–88 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 29.02.2020 р.

Світлана Андрєєва

ORCID iD 0000-0001-6082-064X

Михайло Лашко

ORCID iD 0000-0003-4868-1442

Ірина Яковлева

ORCID iD 0000-0003-0497-3929

УДК 37.091.4-051Грінченко:316.62(4)

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.20

БОРИС ГРІНЧЕНКО В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

У статті реконструйовано погляди відомого українського письменника, громадського і політичного діяча, просвітителя та вченого-гуманітарія Б.Д. Грінченка (1863–1910) на питання цивілізаційного вибору модерної української нації та її місце у європейському соціокультурному просторі. Визначено основні лінії його зв'язків з європейськими діячами науки й культури: видавничою, перекладацькою, публіцистичною діяльністю, вивчення української історії та етнографії, вирішення проблем національного розвитку українців та їх презентація на європейській арені, особисті контакти тощо. Зроблено висновки про прихильність Б. Грінченка до європейських цінностей, демократії та парламентаризму.

Ключові слова: Борис Грінченко, Україна, Європа, національний розвиток, соціокультурний простір, цивілізаційний вибір.

Svitlana Andryeyeva, Mykhaylo Lashko, Iryna Yakovleva

BORYS GRINCHENKO IN THE EUROPEAN SOCIO-CULTURAL SPACE

In the article is highlighted the views of a famous Ukrainian writer, social and political figure, educator and humanitarian scientist Borys Grinchenko (1863–1910) concerning the problem of the modern Ukrainian nation civilization choice and its place in the European socio-cultural space. It is determined his main contacts with the European sciences and artists (especially in the spheres of publishing, linguistic, Ukrainian history and culture, problems of the national development of Ukrainians, their presentation in the European community, personal contacts etc.).

The authors have come to the conclusion, that Borys Grinchenko preferred European values, democracy and parliamentarism as a way of resolving the problems of national and cultural development of Ukrainians in Russian Empire. Borys Grinchenko collaborated with cultural leaders in numerous European countries, published his works abroad and otherwise introduced Ukraine, its culture and history to the European community. The authors summarize the complex of historical and historiographical sources, the creative and scientific heritage of Borys Grinchenko. Some materials were first introduced into scientific circulation. He actively promoted the achievements of European civilization in Ukrainian society.

Key words: Borys Grinchenko, Ukraine, Europe, national development, socio-cultural space, civilization choice.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Андрєєва С., Лашко М., Яковлева І., 2020

За роки незалежності сформувався сталий інтерес до постаті, творчого й наукового доробку Бориса Грінченка (1863–1910). Його історичну роль в українському національному русі трактують як «будитель нації». Постаті такого типу характерні для багатьох бездержавних народів Центрально-Східної Європи ранньомодерної доби (за М. Грохом). Просвітництво, громадське народництво й діяльність «Просвіт», яскравим представником яких був Б. Грінченко, забезпечили високий рівень національної свідомості, відроджен-

ня історичної пам'яті й волі до боротьби за українську державність. Його діяльність засвідчує не лише глибоку інтегрованість в європейський культурний контекст, а й безперебільшення європейський масштаб постаті українського просвітника.

Європеїзм став культурно-історичним феноменом, стратегічним орієнтиром для частини української інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. Європеїзм Б. Грінченка очевидний для більшості дослідників-грінченкознавців (Н. Кобижчої, С. Євтушенко, А. Мовчун, О. Неживого, І. По-

гребняк, А. Погрібного, А. Хоптяр, В. Яременка та ін.). Хотілося б відзначити виконане С. Євтушенком дослідження творчості Бориса Грінченка в контексті розвитку європейської літератури (Євтушенко С.О., 2012. № 26. С. 41–45). Н. Кобижчею виявлено зв'язок освітньо-просвітницьких ідей Бориса Грінченка з тогочасною європейською педагогічною наукою та освітянською практикою (Кобижча Н.І., 2017. 204 с.). І. Погребняк здійснила декодування концепту «європеїзм» в епістолярії Б. Грінченка (листування з Ф. Вовком, Т. Зінківським, І. Зозулею, І. Липою та ін.) (Погребняк І.В., 2017. С. 107–116). А. Хоптяр розкрила значення перекладацької діяльності Б. Грінченка для ознайомлення українства із досягненнями європейської та світової культури (Хоптяр А.О., 2017. 270 с.).

Однак поки не набули узагальнення у науковій літературі європейський контекст громадсько-політичної та просвітницької діяльності Бориса Грінченка, його загальний образ як поборника загальноєвропейських цінностей.

Мета статті — реконструювати погляди відомого українського письменника, громадсько-політичного діяча, просвітителя та вченого-гуманітарія Б.Д. Грінченка на питання цивілізаційного вибору модерної української нації та її місце в європейському соціокультурному просторі, а також визначити основні лінії його зв'язків з європейськими діячами науки і культури.

Б. Грінченко був переконаний у необхідності входження України до європейського соціокультурного та політичного простору, всіма силами сприяючи прискоренню цього процесу. Він активно практикував адаптацію сюжетів європейської історії та представляв здобутки європейської цивілізації у низці науково-популярних праць для народу, перекладав і популяризував класичні твори світової літератури.

Дуже важливим вважав Борис Дмитрович, щоб українському пересічному читачеві світ відкрився не через російське посередництво, а рідною мовою. Він закликав: «Почуймо себе членами усевітньої людської сім'ї і візьмімо собі все гарне, правдиве, високе і людяне, що виробила за свого життя людськість, візьмімо й зробімо його частиною нашої душі, будьмо рідні і Гомерові, і Шекспірові, і Дантові, але попереду над усім зоставаймося самими собою, будьмо українцями-русинами думкою, мовою, ділом» (Грінченко Б., 1994. С. 134).

Разом з тим Б. Грінченко співпрацював із культурними діячами багатьох країн Європи, друкувався за кордоном та в інший спосіб знайомив європейський загал з Україною, виборював для українського народу місце серед політичних націй Європи.

Борис Грінченко вільно володів слов'янськими мовами, перекладав з німецької та французької, вивчав італійську та норвезьку. Працю-

ючи разом із дружиною Марією Миколаївною (мала псевдо Марія Загірня) і донькою Настею, за життя (до 1909 р.) Борис Грінченко видав такі твори: «Візник Геншель» і «Перед сходом сонця» Г. Гауптмана, «У золотих кайданах» О. Мірбо, «Забавки» А. Шніцлера — переклади Б. Грінченка; «Серце» Е. де Амічіса — переклад Б. та М. Грінченків; «Підпори громадянства», «Ворог народу», «Примари», «Нора» Г. Ібсена, «Кінець Содомові», «У рідній сем'ї» Г. Зудермана, «Казки» Г.Х. Андерсена, «Пригоди Тома Сойєра» і «Пригоди Гека Фінна» М. Твена — переклади М. Загірньої; «Гедда Габлер», «Жінка з моря», «Росмерсгольм» Г. Ібсена, «Огні Іванової ночі» Г. Зудермана, «Анатоль Франс» Г. Брандеса — переклади Н. Грінченко. І це далеко не повний перелік.

Важливе місце у перекладацькій спадщині Бориса Грінченка посіли драматичні твори. З одного боку, театральне мистецтво він вважав потужним засобом просвітницької роботи, зрозумілим для народних мас, а з другого — «... нашому театрові треба дати якомога швидше світовий репертуар, щоб театр цей, ставши нарешті на той ґрунт, на якому стоять театри інших народів, міг розвиватися в повній мірі і зробитися рівноправним членом у великій сім'ї національних театрів світу» (з листа до Панаса Мирного від 03.02.1908 р.) (Цит. за: Погрібний А.Г., 1988. С. 266).

Дитяче захоплення творами європейського романтизму та пригодницькою літературою сформувало світоглядні засади майбутнього письменника і перекладача. Надалі, як зазначають фахівці, «проникнення Грінченка у світ інонаціональних літератур було надзвичайно глибоким і творчим» (Матвіїшин В.Г., 2009. С. 10).

Ще у своєму спостереженні за сприйняттям трьох творів світової літератури селянами («Антигона» Софокла, «Вільгельм Телль» Ф. Шіллера та «Демон» М. Лермонтова) він наголошував: «Сам я ніколи не помічав, щоб сільські читачі не хотіли читати творів з життя інших народів, або з життя інтелігенції, а цілком навпаки.... Коли взяти світову літературу, то ми побачимо серед неї чимало таких творів, до яких треба тільки додати пояснення, щоб вони могли захопити розум і почування навіть і мало освіченого сільського читача» (Грінченко Б., 1907. С. 234).

У цьому Б. Грінченко мав чимало опонентів, які вважали, що, наприклад, Софокл, Аристофан, Есхіл ніколи не були розраховані на «широкі народні маси» античної доби, на рабів, а задовольняли потреби демосу, вільних та освічених громадян.

Багато з народопросвітніх книжок Б. Грінченка знайомили читачів зі здобутками європейської культури. Це, зокрема, видання та перевидання брошур: «Фінляндія» (1892) («Оповідання про гарний народ (Фінляндія)», 1912), переповідання роману Д. Дефо «Робінзон. Оповідання про те, як

один чоловік по чужих краях мандрував і як він сам на острові серед моря жив» (1882), «Страшні забавки. Оповідання про римський цирк» (1897). Також можна виділити серію брошур, присвячених видатним історичним особистостям: «Джон Бровн, перший борець за визволення американських невольників» (1884), «Як люде до розуму доходять (про Джемса Гарфільда)» (1898), «Іван Гутенберг, або Як вивчилися люде книжки друкувати» (1890), «Джеймс Несміт» (1896) (шотландський інженер-винахідник і підприємець). Через цензуру не всі праці Б. Грінченка побачили світ (Зубкова Н.М., 2008. С. 139).

«Каталог книжок для народного читання», складений діячами київської «Просвіти» наприкінці 1908 р., рекомендував серед іншого і переклади Е. де Амічиса, А. Гарборга, Г. Гауптмана, Еж. Теодора-Томаша, Еркмана-Шатріана, А. Свидницького, М. Родзевичової, Е. Сінклера, К. Міксата, О. Мірбо, Г. де Мопасана, Б. Пруса тощо. Також рекомендовано було брошури вітчизняних авторів, присвячені сюжетам європейської історії. Окрім робіт самого Б. Грінченка, це праці Д. Дорошенка «Як відкрито Новий Світ» (1906) та «Оповідання про Ірландію» (1907); М. Загірньої «Як вигадано машиною їздити» (1903) («Юрко Стефенсон. Оповідання про те, як вигадано железницю», 1892), «За рідний край. Про Жанну д'Арк» (1908) («Орлеанська дівчина Жанна д'Арк», 1893), «Як визволилися Північні Американські штати» (1907), («Боротьба англійських колоній американських за волю», 1905), «Оборонець покривджених. Оповідання про Лінкольна» (1905), «Олександр Македонський, великий войовник» (1906); «Ганс Егеде» (1894) («У сніговому краї», 1899) (присвячена історії колонізації Гренландії норвежцями, священик Ганс Егеде бажав принести просвіту та європейську культуру ескімосам і тому переселився з родиною до Гренландії), «Який був лад в Афінській державі» (1908), «Мудрий учитель (про Сократа)» (1903) («Сократ — грецький учитель», 1893); Г. Квасницького «Брати Гракхи» (1909) тощо.

Цікавим є асортимент книг з великої книгозбірні родини Грінченків, яка містила понад 6 тис. томів, серед яких широко представлені твори європейської класики — Ф. Вольтер, Е. Золя, Г. Зудерман, книги з історії Італії та інших європейських країн, життєписи Дж. Гарібальді та інших видатних борців за визволення від іноземного панування (Каталог фондів. Вип. 1: Б.Д. Грінченко, 1988. 957 с.).

На сьогодні не всі книжки збереглися, рештки бібліотеки розпорошені, основна частина знаходиться в колекції Грінченка в НБУ ім. В.І. Вернадського.

Про зацікавлення Б. Грінченка темою самопожертви заради звільнення свого народу свідчить і його захоплення особою Сільвіо Пелліко (1789–1854). Це відомий італійський поет, письменник, драматург, котрий жив за часів австрійського панування. За співчуття до карбонаріїв він десять років провів у різних тюрмах, про що написав 1832 р. мемуари (їх було відразу перекладено кількома мовами). Б. Грінченко зробив український вибірковий переклад, імовірно, з російського видання (СПб., 1836 р.): «Мої темниці» (Чернігів, 19.05.1894 р.)²⁰⁹.

За кордоном Борис Грінченко став відомим спочатку як письменник та етнограф серед чеських колег (наприкінці XIX — початку XX ст. у Празі сформувалася потужна школа україністики). Його листування з Франтішеком Ржегоржем (1857–1899), відомим етнографом, дослідником українського народного побуту, медицини і фольклору в Галичині, свідчить про їхню творчу співпрацю. У 1892–1895 рр. Б. Грінченко надіслав Фр. Ржегоржу кілька бандеролями колекцію українських видань як подарунок для книгозбірні Національного музею у Празі (Богатирев П., 1929, кн. IV. С. 297–299).

Чехи одними з перших почали перекладати повісті та оповідання Б. Грінченка. У листі чеського публіциста та перекладача Франтішека Главачека до Грінченка від 31 березня 1896 р. йдеться про особливості перекладу твору «Соняшний промінь»²¹⁰. У перекладі Ф. Главачека «Сонячний промінь» («Zcaraka») та «На розпутті» («Na rozcesti») вийшли чеською окремим виданням у 1896 р. Більше того, він увів тему України у свою творчість (Мовчун А.І., 2017. С. 15). Назвемо чеські часописи, в яких публікувалися твори Б. Грінченка: «Ловецька бесідка», «Слов'янський огляд», «Дельнік», «Чеське слово», «Людові новини» та ін.

Б. Грінченко пишався численними посиланнями в українських, російських, чеських, німецьких та ін. виданнях на його основну етнографічну працю «Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» у 3 т. (1895–1899), а також схвальними рецензіями на неї. Високо оцінив Грінченкову працю чеський філолог-славист Їржі Полівка у рецензіях на I та II томи «Матеріалів», опублікованих у «Archiv für slavische Philologie» (Берлін, 1899). Позитивна рецензія вийшла також у «Revue des traditions populaires» (Paris, 1897). Відзначено було і інші етнографічні праці Б. Грінченка у «Archiv für slavische Philologie» (1902) та інших виданнях.

Зупинимося на листуванні Б. Грінченка з професором Паризького університету Сорбонни етнографом Федором Вовком. 1894 р. Б. Грінченко

²⁰⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 1. Од. зб. 31 351.

²¹⁰ ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 30 074. Ф. Главачек — Б. Грінченку, 31 березня 1896 р. Арк. 1–1 зв.

звертався до Ф. Вовка, який перебував тоді в Італії, з проханням купити йому книги італійською мовою (Листування Б. Грінченко — Ф. Вовк, 2001. С. 13–14). Він просив поради, які книги варті перекладу з французької та італійської дитячих літератур. На допомогу Ф. Вовка сподівався Борис Дмитрович і при укладанні бібліографічного покажчика «Литература украинского фольклора 1777–1900. Опыт библиографического указателя» (1901). Він просив надати назви публікацій в європейських виданнях про український фольклор та етнографію (Там само. С. 18–25).

Згодом спілкування переросло у плідну співпрацю. Б. Грінченко надсилав Ф. Вовку етнографічні матеріали, серед яких і так звану «соромицьку етнографію». Ф. Вовк, який був одним із упорядників збірника непристойних етнографічних матеріалів «Крвптадіа» (грецькою «потамне»), опублікував зібрані Б. Грінченком матеріали у V (1898) і VIII (1902) томах збірника. «Крвптадіа» було нещодавно перевидано (Криптадії Федора Вовка, 2018. 464 с.).

Переклади художніх та публіцистичних творів Б. Грінченка, рецензії на його праці друкувалися в українських німецькомовних часописах Відня: двотижневику «Ruthenische Revue» (виходив у 1903–1905 рр.) та його наступнику, місячнику (на 40 сторінок) «Ukrainische Rundschau» (виходив до 1915 р.). Ці видання мали літературно-мистецький та громадсько-політичний зміст, містили публіцистичні та наукові статті, огляди громадсько-політичного життя, інформували іноземців про українські справи.

У листуванні з Б. Грінченком 1906–1908 рр. головний редактор «Ukrainische Rundschau» Володимир Кушнір дякує за підтримку часопису і за оповідання, переклад яких мав успіх серед «чужої» публіки та передруковувався іншими німецькомовними виданнями. У листі від 18 квітня 1906 р. він просить писати для часопису ще і зазначає, що «... я сам позволю собі вибрати для перекладу одну із Ваших новел»²¹¹.

У листуванні з перекладачем його творів німецькою Вільгельмом Горошовським Б. Грінченко цікавиться долею своїх оповідань за кордоном: «...в яких саме часописах передруковано (назви, рік, число) Ваші переклади моїх оповідань ... найбільше мене цікавить італійський переклад, про який я досі не знав і який хочу добути собі». Також він наголошує: «Дуже прохав би Вас становити на перекладах ... “ausdem Ukrainischen”, а не “Ruthenischen”, як часом дехто пише» (тобто переклад саме з української) (лист від 31 березня 1907 р.)²¹².

Був відомим Борис Грінченко й за океаном. «Канадський Фармер» та американська «Свобо-

да» передруковували його твори для українських переселенців.

Б. Грінченко добре розумів значення європейської політичної традиції, ролі громадянського суспільства та його відповідальних представників в історичному успіху Європи, вважав, що аналогічний історичний шлях повинні пройти й інші, недержавні народи Європи. Він сподівався на підтримку європейцями національних змагань українців. Ці орієнтири його громадсько-політичної діяльності є визначальними і для його публіцистики.

У «Листах з України Наддніпрянської» (1892–1893) Б. Грінченко описує Російську імперію як всеросійську казарму. Але відповідальність за це, на його думку, несе все російське суспільство: «не можна звинувачувати уряд за реакцію; цілком стільки ж, як і він, винне в усьому і російське громадянство». Поруч з цим, він вітає прагнення російської інтелігенції європеїзувати імперію, адже у такому разі «прийде час, коли Росія так само забезпечить нам наші права, як Австрія забезпечила їх австрійським українцям» (Грінченко Б., 1994. С. 51–55, 77).

Багато зусиль доклав Б. Грінченко для поширення в цивілізованому світі відомостей про український народ та потреби його національного розвитку в Російській імперії. Написана та прочитана вперше 1894 р. на засіданні «Чернігівської громади» його праця «Нарід в неволі» анонімно вийшла 1895 р. у Львові українською та у Женеві французькою («Une nation opprimée»). І. Франко того ж року заходами редакції журналу «Житє і слово» здійснив у Львові видання брошури російською («Порабощаемый народ»). Зустрічаються свідчення, що брошуру було видано німецькою та італійською мовами, а також реферативно — угорською, польською і чеською.

Основні ідеї цієї праці Б. Грінченка перегукуються із доповіддю М. Драгоманова «Українська література, проскрибована російським урядом», виголошеною 1878 р. у Парижі на міжнародному Конгресі на захист малих народів. Цей виступ вивів на широкий європейський форум найважливіші проблеми розвитку української літератури, освіти, культури та особливо цензурних утисків, яких вона зазнавала (Яременко В., 2017. С. 150–151).

Сучасники високо оцінили виступ Б. Грінченка проти колонізаторської політики Росії та його роль у боротьбі проти російської пропаганди у «слов'янофільсько-поліцейській» пресі Західної Європи (М. Павлик, М. Драгоманов та ін.) (Погрібний А.Г., 2009. С. 179).

Широко застосовував Б. Грінченко для обґрунтування потреб національного самоствердження України історичні ретроспективи. У центрі його

²¹¹ ІР НБУВ. Ф. III. В. Кушнір — Б. Грінченку, 18 квітня 1906 р. Од. зб. 38 145.

²¹² Там само. Б. Грінченко — В. Горошовському. Од. зб. 40726.

уваги опинилися постаті трьох гетьманів України — Івана Виговського, Петра Дорошенка та Івана Мазепи, які, на його думку, були найбільш послідовними у намаганні зберегти українську державу в XVII — на початку XVIII ст. Натомість неодноразово дорікав Б. Грінченко Б. Хмельницькому за союз із Москвою.

І. Виговському Б. Грінченко присвячено окрему ґрунтовну історичну працю («Гетьман Іван Виговський, його життя й діла», 1909). Велику роль відвів автор діяльності Юрія Немирича з огляду на значення Гадяцької угоди 1658 р., яка «виправила» Переяславські статті 1654 р. і відкрила для України європейську політичну перспективу. Лад в українській козацькій державі Б. Грінченко вважав республіканським (на відміну від самодержавної Московії) і проводив історичні паралелі з іншими, в тому числі сучасними європейськими державами. Для ближчого знайомства з політичною історією демократичних і процвітаючих держав Європи він радив брошури М. Драгоманова «Швейцарська спілка» та М. Загірньої «Про державний лад у всяких народів».

Б. Грінченко наприкінці 1904 р. став одним із засновників Української радикальної партії (УРП). Її основними постулатами були національне відродження, демократичний розвиток і збереження приватної власності. Однак передбачалася передача основних засобів виробництва, зокрема землі, у загальнонародну власність. Це характеризує ідеологію УРП як соціалістичну, однак у західноєвропейському трактуванні («ненасильницький соціалізм»). У двох основних завданнях — здобуття національної свободи та соціального звільнення трудящих мас — національний проблематиці належала першість. Тактичними пріоритетами в роки революції 1905–1907 рр. були боротьба за автономію України у складі Російської імперії, федералізм та парламентаризм.

Інтернаціоналізм був неприйнятним для Б. Грінченка. Він критично ставився до розуміння національного та інтернаціонального ідеологами європейської соціал-демократії. Протягом 1906 р. у його часописі «Нова громада» публікувалися переклади праць А. Бебеля, Є. Пернерсторфера (з коментарями Б. Грінченка) та Ж. Жореса (підготував Д. Дорошенко). В особистому архіві Б. Грінченка зберігається конспект промов та робіт і багатьох інших авторів — «Соціалізм і Отчизна»²¹³.

В умовах широкого розгортання боротьби жінок за свої права в усьому світі та на українських теренах Борис Грінченко не міг залишити поза увагою «жіноче питання». Йому присвячені теоретичні роботи «Жінка в допатріархальну добу», «Борня жінки за свою самостійність» та інші²¹⁴,

а також численні замітки на шпальтах «Ради», «Громадської думки», «Нової громади» тощо. Свої погляди він активно втілював у життя, подавав особистий приклад практичної реалізації ідей рівноправ'я жінок. Достатньо згадати, що Настя Грінченко була активною учасницею жіночого та революційного руху (Яковлева І., 2018. С. 72–86). У своїх художніх жіночих образах, створених на сюжети як вітчизняної, так і світової історії, Б. Грінченко поєднував боротьбу за визволення батьківщини із самодостатністю суспільної ролі жінки («Матільда Аграманте», «Марія Беар» та ін.).

Про перебування Б. Грінченка в українських землях за межами Російської імперії (зокрема, у Львові) відомо більше, ніж про його відвідини західноєвропейських країн.

Варто згадати про взаємини Бориса Грінченка та В'ячеслава Липинського, знайомство яких відбулося в Женеві у 1906 р. Після студій агрономії у Краківському університеті останній переїхав до Женеви, де протягом року вивчав соціологію. Тут він зустрів Б. Грінченка і під його впливом взявся до поширення просвіти серед селянства за допомогою науково-популярних видань (Залуцький Р., 1994. С. 76–84).

Після повернення з Женеви між ними зав'язується листування. Перебуваючи 1907 р. у невеличкому польському містечку Закопане (поблизу Кракова), В. Липинський надіслав Б. Грінченкові польські брошури на українську тематику і навзаєм отримав українські. Вже в 1908 р. В. Липинський в листах сповіщав Бориса Дмитровича, що разом з В. Доманицьким вони заснували науково-популярне видавництво. В. Липинський підкреслював, що не полишив праці про українофільство серед польської та спольщеної суспільності в Україні (Липинський В.К., 2003. С. 344–347).

Отже, як бачимо, певний час В. Липинський, майбутній ідеолог українського консерватизму, поділяв народницько-просвітницькі погляди Б. Грінченка.

Давньою мрією Бориса Дмитровича було побачити Італію. Нагода видалася навесні 1907 р. Він планував ознайомити співвітчизників зі своїми враженнями про країну, але нотатки про подорож «Згадки про Італію» залишилися незавершеними. Він писав: «Мені хотілося бачити її таку прекрасну і таку нещасливу через свою красу... і коли я читав про її красу і про її нещастя, коли я відчував такі плачі над долею Леопарді або Філікаї, — хотілося плакати вкупі з ними»²¹⁵.

Подорож була спонтанним рішенням, його підтримав С. Єфремов. Виїзд планувався на 1 бе-

²¹³ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 33577.

²¹⁴ Там само. Од. зб. 31449.

²¹⁵ Там само. Од. зб. 31351. Арк. 2.

резня, але друзям не вдалося швидко отримати дозволу на закордонну подорож, і вони рушили з Києва 16 квітня. Шлях пролягав через Львів і далі на Пантеббу²¹⁶. Подальший маршрут пролягав через всю Італію: Венеція — Флоренція — Рим — Неаполь — о. Капрі — Піза — Генуя — Мілан.

У листівках до дружини та доньки Насті він повідомляв про маршрут своєї поїздки 1907 р.: пересадка на поїзд до Венеції (22 квітня), Рим (14 травня), Люцерн (18 травня), Женева (22 травня), Цюрих (24 травня) та Відень (28 травня)²¹⁷.

Судилося Борису Дмитровичу і померти в Італії, в Оспедалетті, де він лікувався від сухот. Так здійснилася його мрія прожити зиму в Італії (Загірня М., 1999. С. 102). Як згадувала його дружина, він до останнього намагався працювати, збираючи матеріали для двотомної праці про думи кобзарські (присвячені І. Мазепі і П. Дорошенку)²¹⁸, під час галюцинацій розмовляв із королями Польщі та Швеції²¹⁹.

Звістка про смерть Б. Грінченка болем прокотилася Європою. Некрологи з'явилися в німецькій, чеській, французькій, польській, італійській пресі.

Постать і твори Бориса Грінченка набули великої популярності під час визвольних змагань 1917–1921 рр. як в Україні, так і на теренах Європи. Вони сприяли українізації та формуванню національної свідомості українців.

Під час Першої світової війни чимало українців перебувало в таборах військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині (Срібняк І., 1999. 296 с.). Театральна секція Української таборової організації (згодом — Драматичне товариство ім. Івана Котляревського) протягом 1918 р. у таборі у Фрайштадті (Австро-Угорщина) організовувала постановки п'єс Грінченка «Миротворці»,

«На громадській роботі» та «Нахмарило». 2019 р. І.В. Срібняк передав Музею Бориса Грінченка копії афіш вистав за творами Б. Грінченка з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України²²⁰.

Найголовнішим центром поширення загальної освіти та національної свідомості серед полонених Зальцведельського табору (Німеччина) стало Товариство «Просвіта» імені Бориса Грінченка. У січні 1916 р. у Зальцведелі було відкрито 4-класну табірну народну школу ім. Б. Грінченка, яка мала шість відділів і нараховувала 426 учнів. Заходами Товариства «Просвіта» Зальцведельського табору було відкрито ще й міську школу ім. Б. Грінченка, яку відвідували випускники народної чотирикласної школи, а також полонені з відповідними знаннями. У школі, яка налічувала 360 учнів, вивчалися такі дисципліни: історія української літератури, теорія словесності, географія та історія України, історія культури, мінералогія, ботаніка, хімія, землемірство, сільське господарство, німецька мова (Патер І., 2010. С. 565).

Отже, підсумовуючи означене, можемо сказати, що основними лініями зв'язків Бориса Грінченка з європейськими діячами науки і культури були видавнича, перекладацька, публіцистична справа, вивчення української історії та етнографії, вирішення проблем національного розвитку українців та їх презентація на європейській арені, особисті контакти тощо. Погляди Б. Грінченка на питання цивілізаційного вибору модерної української нації та її місце в європейському соціокультурному просторі були європоцентричними, але у глибокому зв'язку з народними традиціями та суспільними потребами українців у національному розвитку.

ДЖЕРЕЛА

1. Богатирев П. З листування Франтишка Ржегоржа (Листи І. Франка, М. Павліка, Б. Грінченка). *За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття*. 1929, кн. IV. С. 269–274.
2. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Б. Грінченко — М. Драгоманов. *Діалоги про українську національну справу*. К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. С. 35–145.
3. Грінченко Б. Перед широким світом. К.: Друк. А.С. Борисова, 1907. 320 с.
4. Євтушенко С.О. Медитативна лірика Б. Грінченка в контексті європейської поезії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки*. 2012. № 26. С. 41–45.
5. Залуцький Р. В'ячеслав Липинський і його відношення до українства. *В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна* / ред. Я. Пеленський. Київ — Філадельфія, 1994. С. 76–84.
6. Загірня М. Спогади / упор. Нежива Л.Л. Луганськ: Шлях, 1999. 160 с.

²¹⁶ ІР НБУВ. Ф. І. Арк. 3.

²¹⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 45548, 45528, 45525, 32445, 45522.

²¹⁸ Там само. С. 100–101.

²¹⁹ Там само. С. 101.

²²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4404с. Оп. 1. Спр. 282. Арк. 5, 19, 21.

7. Зубкова Н.М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б.Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського). К.: Друкарня ІР НБУВ, 2008. 177 с.
8. Каталог фондів. Т. 1. Бібліотечна колекція. Вип. 1: Б.Д. Грінченко. К.: АН УРСР. Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського, 1988. 957 с.
9. Кобижча Н.І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект. К.: Ліра, 2017. 204 с.
10. Крипtheadі Федора Вовка: винайдення сороміцького. Етнографія сексуальності на межі XIX–XX століть / упоряд. М. Маєрчик, О. Боряк. К.: Критика, 2018. 464 с.
11. Липинський В.К. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 1: Листування (А–Ж) / ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська. К.: Смолоскип, 2003. 959 с.
12. Листування Б. Грінченко — Ф. Вовк / вступ та коментарі В. Наулка, Н. Карповець, Н. Зіневич. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. 52 с.
13. Матвіїшин В.Г. Український літературний європеїзм. К.: Академія, 2009. 264 с.
14. Мовчун А.І. Невідомий Борис Грінченко: з нових архівних досліджень. *Борис Грінченко — відомий і невідомий*: мат-ли Всеукр. наук. конф. (Київ, 9 груд. 2016 р.). К., 2017. С. 3–18.
15. Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918). *Україна: культура, спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. Вип. 19. С. 559–571.
16. Погрібний А.Г. Поклик дужого чину: статті, портрети, силуети, наближення, публіцистика. К.: ВЦ «Просвіта», 2009. 680 с.
17. Погрібний А.Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. К.: Дніпро, 1988. 268 с.
18. Погребняк І.В. Європеїзм епістолярію знакових постатей кінця XIX — початку XX століть. *Науковий огляд*. 2017. № 5 (37). С. 107–116.
19. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). К.: КНЛУ, 1999. 296 с.
20. Хоптяр А.О. Перекладацька діяльність Бориса Грінченка та її роль в українському літературному процесі кінця XIX — початку XX ст. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2017. 270 с.
21. Яковлева І. Родина Грінченків і «жіноче питання» у загальному соціокультурному контексті початку XX ст. *Українська біографістика*, 2018. Вип. 16. С. 72–86.
22. Яременко В. Людина без копії — Борис Грінченко: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б.Д. Грінченка, виявлені у 2013–2016 роках. К.: Українські пропілеї, 2017. 258 с.

REFERENCES

1. Bohatyrev, P. (1929). Z lystuvannia Frantyszka Rzhhehorzha (Lysty I. Franka, M. Pavlika, B. Hrinchenka). *Za sto lit. Materiyaly z hromadskoho i literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia*, Vol. IV, pp. 269–274, Kyiv [in Ukrainian].
2. Grinchenko, B. (1994). Lysty z Ukrainy Naddnyprianskoi. B. *Grinchenko — M. Drahomanov*. Dialogy pro ukraïnsku natsionalnu spravu, pp. 35–145. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhoeohrafii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Hrinchenko, B. (1907). *Pered shyrokyim svitom*. Kyiv: Druk. A. S. Borysova [in Ukrainian].
4. Khoptiar, A. O. (2017). *Perekladatska diialnist Borysa Hrinchenka ta yii rol v ukrainskomu literaturnomu protsesi kintsia XIX — pochatku XX st.* Kamianets-Podilskyi: Zvoleiko D. H. [in Ukrainian].
5. Katalog fondiv. V. 1: Bibliotekna kolektsiia. Issue 1: B. D. Hrinchenko. (1988). Kyiv: AN URSR. Tsentralna naukova biblioteka im. V. I. Vernadskoho [in Ukrainian].
6. Kobyzhcha, N. I. (2017). *Kulturnytska diialnist Borysa Hrinchenka: svitohliadnyi aspekt*. Kyiv: Lira [in Ukrainian].
7. Kryptadii Fedora Vovka: vynaidennia soromitskoho. Etnografii seksualnosti na mezhi XIX–XX stolit. (2018). In M. Maierchik, O. Boriak (Comps.). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
8. Lypynskiy, V. K. (2003). *Povne zibrannya tvoriv, arkhiv, studii. V. 1: Lystuvannia (A–Zh)*. In R. Zalutskiy, X. Pelenska (Comps.). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
9. Lystuvannia B. Hrinchenko — F. Vovk. (2001). In V. Naulko, N. Karpovets, N. Zinevych. (Intr. and coment). Zaporizhzhia: RA «Tandem-U» [in Ukrainian].
10. Matviishyn, V. G. (2009). *Ukrayinskyi literaturnyi yevropeizm*. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
11. Movchun, A. I. (2017). Nevidomyi Borys Hrinchenko: z novykh arkhivnykh doslidzhen. *Proceedings of the All-Ukrainian Conference: Borys Grinchenko — vidomyi i nevidomyi*, pp. 3–18, Kyiv [in Ukrainian].
12. Pohribnyi, A. H. (2009). *Poklyk duzhogo chynu: statti, portrety, syluety, nablyzhennia, publitsystyka*. Kyiv: VZ «Prosvita» [in Ukrainian].
13. Pogribnyi, A. H. (1988). *Borys Hrinchenko. Narys zhyttia i tvorchosti*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
14. Pogrebniak, I. V. (2017). Yevropeizm epistolarii znakovykh postatei kintsia XIX — pochatku XX stolit. *Naukovyi ohliad*, 5(37), 107–116 [in Ukrainian].

15. Pater, I. (2010). Prosvitnia diialnist Soiuzu vyzvolennia Ukrainy sered viiskovopolonenykh ukrainsiv u taborakh Avstro-Uhorshchyny ta Nimechchyny (1914–1918). *Ukraina: kultura, spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, Vol. 19, pp. 559–571 [in Ukrainian].
16. Sribniak, I. (1999). *Poloneni ukrainsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920)*. Kyiv: KNLU [in Ukrainian].
17. Yakovleva, I. V. (2018). Rodyna Hrinchenkiv i «zhinoche pytannia» u zahalnomu sotsiokulturnomu konteksti pochatku XX st. [Grinchenko Family and “women’s issue” in General Sociocultural Context of the Early 20 c.]. In: V. I. Popyk (Ed.). *Biographistica Ukrainica*, Vol. 16, pp. 72–86 [in Ukrainian].
18. Yaremenko, V. V. (2017). *Liudyna bez kopii — Borys Hrinchenko: arkhivni dokumenty, rarytety, materialy do biografii B. D. Hrinchenka, vyjavleni u 2013–2016 rokakh*. Kyiv: Ukrayinski propilei [in Ukrainian].
19. Yevtushenko, S. O. (2012). Medytatyvna liryka B. Hrinchenka v konteksti yevropeiskoi poezii. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Filologichni nauky*, Vol. 26, pp. 41–45 [in Ukrainian].
20. Zalutskyi, R. (1994). Viacheslav Lypynskyi i yogo vidnoshennia do ukrainstva. *Viacheslav Lypynskyi: Istoryko-politologichna spadshchyna i suchasna Ukraina*. In Y. Pelenskyi (Ed.), pp. 76–84, Kyiv-Filadelfia [in Ukrainian].
21. Zahirnia, M. (1999). *Spohady*. Nezhyva L. L. (Comp.). Luhansk: Shliakh [in Ukrainian].
22. Zubkova, N. M. (2008). Arkhiv i biblioteka vydatnoho diiacha ukrainskoho prosvitnytstva B. D. Hrinchenka (z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho). Kyiv: Drukarnia IR NBUV [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 06.04.2020 р.

МИХАЙЛО ТАРНОВСЬКИЙ — ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ РОДИНИ ТАРНОВСЬКИХ

У статті висвітлено сторінки життя киянина Михайла Володимировича Тарновського (1865–1943) та його наукової діяльності у галузі генеалогії, біографістики, історичного краєзнавства, шевченкознавства. Понад 40 років він досліджував меценатську діяльність родини дворян Тарновських, залишивши цінний матеріал з історії вітчизняної минушини.

Ключові слова: Михайло Тарновський, садиба Качанівка, родина Тарновських, київське товариство «Дагерр», історичні цінності.

Nadiya Tovstolyak

MYKHAILO TARNOVSKYI — THE FIRST RESEARCHER OF HISTORY OF TARNOVSKYI FAMILY

The article highlights Mykhailo Tarnovskyi (1865–1943) biography and science activity in the spheres of genealogy, biographic, historical, Shevchenko studies, ethnography. He belonged to the old noble Tarnovskyi family, was born in 1865 in the Kachanivka estate — the famous Ukrainian historical culture centre. His uncle, the Kachanivka estate owner — Volodymyr Tarnovskyi, was the founder of the Museum of Ukrainian Antiquity and well-known philanthropist. Mykhailo Tarnovskyi graduated Kyiv Real School in 1884, he was awarded a diploma in higher education in Switzerland. At the beginning of the 20th century he was a governmental official in Kyiv. In the Soviet Ukraine he worked as a photographer.

For many years he researched genealogy and history of the Tarnovskyi family. He was the author of the first article about the Kachanivka estate in 1915 and described the Tarnovskyi family tree. He searched for the materials about members of the Tarnovskyi family and Taras Shevchenko in the Ukrainian museums and archives, recorded the memoirs of his relatives. He wrote the researches down, but his manuscripts were printed by his daughter Iryna Tarnovska only in 1997. We should admit, that it happened to be important publication in use for modern historians. There are still unpublished Mykhailo Tarnovskyi's manuscripts and photographic works. The author is going to conduct investigation of Mykhailo Tarnovskyi life and science heritage.

Key words: Mykhailo Tarnovskyi, Kachanivka estate, Tarnovskyi family, Kyiv Society "Dagerr", historical values.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Товстоляк Н., 2020

13 січня 2020 р. виповнилося 155 років з дня народження киянина Михайла Володимировича Тарновського (1865–1943). На жаль, його ім'я у наш час відомо лише вузькому колу фахівців. Михайло Володимирович — яскравий представник української інтелектуальної еліти, чіє життя та діяльність заслуговують на пам'ять і пошану. Йому випало жити у дві різні історичні епохи — імперську російську, представником елітного дворянського стану якої він був, і радянську соціалістичну. У радянські часи усе його майно було націоналізовано, а рештки він продавав, щоб вижити. В умовах нового життя він залишився порядною людиною, що відчувала свою відповідальність за збереження народної історичної пам'яті.

М. Тарновським були написані праці з української генеалогії, садибознавства, біографістики, шевченкознавства. До здобуття Україною незалежності його рукописи та цінні світлини з історії

садиби Качанівка та її власників Тарновських зберігалися у приватному архіві та фондах державних установ, залишаючись невідомими широкому загалу. Перші їх публікації з'явилися лише наприкінці 90-х років ХХ ст. Тому вивчення його життя та діяльності, пошук рукописів та фотознімків у архівних та музейних установах залишаються актуальними для історії української національної інтелектуальної еліти.

Першою публікацією про життя М.В. Тарновського були спогади його доньки І.М. Трач (Трач І.М., 1997. С. 234–237). 2013 р. вона написала статтю про батька (Трач І.М., 2013. С. 119–121). Перше дослідження М.В. Тарновського про Качанівку було надруковано в журналі «Столиця і садиба» ще за життя автора у 1915 р. (Тарновський М.В., 1915. С. 4–12). У 1997 р. І.М. Трач (Тарновська) опублікувала цінні рукописи свого батька з приватного архіву, які дивом зберегла під час окупації Києва німецько-фашистськими загарб-

никами її мама, Е.І. Середа (1899–1971); передмову до них і переклад українською мовою зробив С.П. Папета (Тарновський М., 1997. С. 88–233). Науковими співробітниками національного музею історії України І. Більботенко і О. Телешук було надруковано статтю про колекцію фотознімків М.В. Тарновського, що зберігається в музеї (Більботенко І., Терешук О., 2007. С. 72–81). А до 150-річного ювілею дослідника нами було опубліковано статтю «М.В. Тарновський та його родина» (Товстоляк Н.М., 2015. С. 147–151).

Метою статті є висвітлення життя та діяльності М.В. Тарновського як першого дослідника історії своєї родини.

За радянських часів М.В. Тарновський був змушений по можливості приховувати своє дворянське походження, тому зараз складно досліджувати його біографію і там досі лишається багато «білих плям». Як відомо, він народився 1(13) січня 1865 р. на Чернігівщині у садибі Качанівка Парафіївського маєтку свого діда, В.В. Тарновського-старшого (1810–1866), відомого юриста і громадського діяча середини XIX ст. Батько Михайла Володимировича, Володимир Васильович Тарновський (1840–1921), був його молодшим сином. Хрещення Михайла Володимировича відбулося у садибній церкві Георгія Хозевіта с. Качанівка, а хрещеними батьками були дідусь М.А. Білуха-Кохановський (1809–1891) і бабуся Л.В. Тарновська (1813–1898).

Ще за життя, у 1865 р., В.В. Тарновський-старший розпорядився своїми нерухомими маєтками. Володимир Васильовичу він передав у власність третину свого майна, у тому числі родовий маєток Антонівку Полтавської губернії і Рожнівську економію Парафіївського маєтку — 1440 дес. землі²²¹. Надія Михайлівна, мама Михайла Володимировича, отримала від свого батька, багатого полтавського поміщика і громадського діяча, камергера М.А. Білухи-Кохановського 1869 р. 2300 дес. у Костянтиноградському повіті, а 1892 р. — 1200 дес. у Золотоноському повіті Полтавської губернії²²². 1867 р. Н.М. Тарновська придбала великий будинок у Києві за адресою: вул. Велика Підвальна, 30. Цей будинок був у її власності до 1917 р. Отже, батьки Михайла Володимировича були великими землевласниками.

Поки ще не знайдено документів, що підтверджують, яку саме освіту здобув М.В. Тарновський. Відомо лише, що у 1884 р. він закінчив 6 клас основного відділення Київського реального училища (Двадцатипятилетие Киевского реального училища, 1898. С. 108). І.М. Трач згадує Свідцтво про приписку до призовної дільниці від 28 квітня 1885 р. М.В. Тарновського, в якому записано, що він закінчив Московське реальне училище. Імо-

вірно, 7-й, додатковий, клас він закінчив у Москві. Ірина Михайлівна пише також, що з 1886 до 1889 р. у осінньо-зимовий період її батько перебував за кордоном, а у 1889–1894 рр. постійно жив у Швейцарії (Трач І.М., 2013. С. 119). Це було пов'язано з серйозним погіршенням стану його здоров'я та необхідністю лікуватися за кордоном. Там він отримав вищу освіту, опанував п'ять європейських мов, почав серйозно займатися фотографією.

У Росію він повернувся із 17-річною нареченою Бертою Матвіївною Цурбухен. Після вінчання у Різдво-Богородичній церкві у маєтку Білух-Кохановських в с. Рибці 2 (17) жовтня 1894 р. молодята одразу поїхали до Качанівки, яку Михайло Володимирович дуже любив. У подружжя Тарновських у 1895 р. народилася дочка Надія, а 1896 р. — Олена. У цей час Михайло Володимирович працював чиновником у канцелярії Полтавського дворянського депутатського зібрання. Його мама, Н.М. Тарновська, та її рідна сестра, О.М. Волкова, невістка колишнього полтавського губернатора О.П. Волкова, його дід, М.А. Білуха-Кохановський, були впливовими і поважними особами, відомими у Полтаві своїми благодійними справами (Павловський І.Ф., 1914. С. 140–141).

У 1899 р. одразу після народження сина Володимира у 22 роки померла Берта Матвіївна, і М.В. Тарновський залишився з трьома малолітніми дітьми. Для постійного перебування родини він обрав дім матері у Києві, де бурхливе міське життя відволікало від втрати. У 1899 р. він працював у Київському губернському попечительстві дитячих притулків (Весь Киев. 1899. С. 479). У 1902 р. губернський секретар М.В. Тарновський працював при Міністерстві внутрішніх справ і був відряджений у розпорядження Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора М.І. Драгомирова чиновником особливих доручень у селянських справах (Весь Киев. 1902. С. 207), 1903 р. працював на тій самій посаді (Весь Киев. 1903. С. 240). При новому губернаторі М.В. Клейгельсі у 1904 р. колезький секретар М.В. Тарновський працював молодшим чиновником особливих доручень (Весь Киев. 1904. С. 252).

З молодих років М.В. Тарновський захоплювався фотографією. У 1902 р. він став членом київського товариства фотографів-любителів «Дагерр», а пізніше — членом його правління. На міжнародній виставці у Києві 1911 р. було відзначено його світлини. М.В. Тарновський спеціалізувався на фотографуванні пейзажів та інтер'єрів садиб. Про це свідчать його фото садиби Качанівка, її мешканців та гостей. Особлива

²²¹ Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського (ЧОІМ). Ал. 504/17/9/11.

²²² Приватний архів. Тарновський М.В. Арк. 42.

цінність його статті про Качанівку в журналі «Столиця і садиба» — в ілюструванні світлинами самого автора. М.В. Тарновський — автор унікальних зображальних джерел, адже після продажу Качанівки у 1897 р. новим власником була зроблена капітальна реконструкція садиби, що суттєво вплинула на її вигляд. Літературний талант М.В. Тарновського створив для нащадків поетичний, романтичний і одночасно реалістичний образ садиби, що була для нього справжньою батьківщиною.

1917 р. М.В. Тарновський зустрів мужньо, намагаючись зберегти те своє майно, що мало історико-культурну цінність. Він скористався можливістю передати до музейних установ на тимчасове зберігання картини, що залишилися йому у спадок, зокрема з Качанівки. З М.Ф. Біляшівським він добре знався з дореволюційних часів, а у роки революції познайомився з молодим випускником Київського університету Ф.Л. Ернстом, який з березня 1919 р. входив до складу надзвичайної об'єднаної комісії з обліку, охорони та реквізиції пам'яток мистецтва Київської губернії. Це допомогло Михайлу Володимировичу зберегти від реквізиції цінне майно і картини, які залишилися в його власності після експропріації більшовиками у 1917 р. У І.М. Трач є копія списку з 16 картин відомих російських та зарубіжних майстрів, що були передані М.В. Тарновським І Державному музею Києва на зберігання. На знак подяки Михайло Володимирович подарував музею картину В.І. Штернберга «Переправа через Дніпро під Києвом» (1837 р.). Він залишив музею й інші картини, зокрема полотна Г. Михайлова «Три віки», «Палермо» Воробйова, твори М. Бодаревського, Г. Семірадського, Г. Мясоедова тощо.

Добровільна передача музею була своєчасною, тому що існувала загроза незаконного вилучення цінних речей. Так, 15 червня 1920 р. Ф.Л. Ернст записав у своєму щоденнику: «М.В. Тарновський заявив до комітету про те, що воєнком Вайштейн забрав у нього всю старовину і меблю червоного дерева й вивіз кудись на Поділ. Пізніше довідалися, що на Межигірську вулицю, знайшли її, але він з великим скандалом викинув всіх геть; речі, за його словами, вже були надіслані до м. Ставища...» (Цит. за: Пам'ятки України, 1993. С. 135).

Заслуговує на увагу витяг з протоколу засідання Київського окрвиконкому № 27 від 28.08.1928 р., у п. 537 якого записано: «Відзначаючи заслуги родини Тарновських у галузі збирання українських культурних цінностей та поширення

української культури та сприймаючи до відома, що громадянин Тарновський Михайло Володимирович має виборчі права, — визнати за можливе денаціоналізувати на його користь будинкове володіння в м. Києві на вул. Ворошилова, № 30-б й доручити окрвиконгоспу оформити цю справу...» (Приватний архів І.М. Трач. 1928 р.). М.В. Тарновський вчинив мудро та далекоглядно, не скориставшись цим рішенням, адже попереду були роки політичних репресій.

У 1919 р. він взяв шлюб з Єфимією Іванівною Середою, їхня перша дочка Ніна померла немовлям, а у 1936 р. у них народилася дочка Ірина. У ті часи Михайло Володимирович працював художником-фотографом окружного відділу працівників мистецтва, грошей не вистачало, і він був змушений продавати свої книги з мистецтва, фотографії та ін. Так, у своєму щоденнику Ф.Л. Ернст записав, що на початку жовтня придбав у М.В. Тарновського дві картини з Качанівки і один офорт Шевченка, фото з видами Качанівки, 8 квітня 1928 р. від нього було придбано за 400 руб. бісерне сидіння з канапи з Качанівки (Нестуля О.О., Верезомська С.Ж., 2008. С. 98, 168).

Фотознімки М.В. Тарновського з авторськими підписами були знайдені нами у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: фото з видом дамби у парку Качанівки²²³, 38 пейзажних фото із зібрання М.В. Тарновського²²⁴, 10 фото будівель із зібрання М.В. Тарновського²²⁵, фото кам'яної плити²²⁶.

У фондах Інституту рукопису нами були знайдені два рукописи М.В. Тарновського, де містяться цікаві історії з життя Г.С. Тарновського, що передавалися у родині Тарновських. Перший з них, датований 6 лютого 1929 р., розповідає історію написання картини «Три віки» художником Г.К. Михайловим. Художник написав цю картину на замовлення Григорія Степановича, але продав її іншому. Коли ж Г.С. Тарновський приїхав за картиною, Г.К. Михайлов пообіцяв написати ту саму картину з правкою К.І. Брюллова, що й було зроблено. Картину М.В. Тарновський отримав від батька, а потім передав до музею²²⁷.

Другий рукопис, датований 20 липня 1930 р., присвячений трагікомічній історії з чернігівським губернатором П. Гессе, який був у дружніх стосунках з Г.С. Тарновським, часто гостював у Качанівці. Одного разу він був змушений виїхати до садиби Качанівка, щоб перевірити розмови про те, що у Григорія Степановича у садибі збирається таємне антиурядове товариство. Григорій

²²³ ІР НБУВ. Ф. 292. Од. зб. 1128.

²²⁴ Там само. Од. зб. 1129.

²²⁵ Там само. Од. зб. 1131.

²²⁶ Там само. Од. зб. 1130.

²²⁷ ІР НБУВ. Ф. 260. Од. зб. 1050.

Степанович зізнався, що він є членом товариства, й запросив губернатора на його засідання, яке повинно було зібратися вночі у альтанці Глинка. Коли хазяїн і губернатор у парадному мундирі з'явилися там, з'ясувалося, що це було зібрання так званих «мочеморд» — чоловіків, що пиячили у своє задоволення, до яких, видихнувши з полегшенням, приєднався й сам П. Гессе²²⁸.

Вельми цікавим для істориків і музейників є рукопис М.В. Тарновського «Відмінності і доповнення у порівняльному читанні “Малоросійського родоводу” В.Л. Модзалевського», написаний у 1939 р. Рукопис містить багато цінної інформації, що значно доповнює наші знання про родину Тарновських, особливо про тих, хто своєю громадською та меценатською діяльністю прославив рід Тарновських. Зокрема, названо місце поховання П.А. Почеки (Аскольдова могила), є відомості про Н.М. Тарновську, маму М.В. Тарновського, названо іншу дату народження С.В. Тарновської — не 1844, а 1847 р., й багато іншої інформації²²⁹.

Нами було встановлено, що М.В. Тарновський, працюючи над родоводом, користувався не лише рукописами вже покійного на той час В.Л. Модзалевського), але й документами свого приватного архіву, архівів своїх родичів, архівних і музейних установ Києва й Чернігова, зокрема Чернігівського історичного музею. Далеко не усі ті документи вцілили після окупації України німецько-фашистськими загарбниками, тому дослідження родоводу Тарновських, зроблені Михайлом Володимировичем, мають особливу цінність. Частина записів М.В. Тарновського зберігається в Інституті рукопису НБУВ²³⁰. Ті документи були використані сучасними дослідниками для підготовки до друку випуску 1 тому V «Малоросійського родословника» В.Л. Модзалевського (Модзалевский В.Л.,

1996. С. 29–54). На жаль, про себе Михайло Володимирович не написав майже нічого, немає відомостей про його вищу освіту та про місце роботи у 1900–1921 рр., нічого не пише він про сина Володимира, який загинув у 1918 р. (за згадками, він був серед студентів, що пали в бою під Крутами). Це цілком зрозуміло, адже писав він у часи сталінських репресій.

У 1997 р. І.М. Трач були опубліковані рукописи наукових досліджень її батька. Ці тексти широко використовують у своїх студіях сучасні дослідники (Тарновський М., 1997. С. 88–233). У перекладі С.П. Папети українською мовою до збірки було включено статтю М.В. Тарновського «Качанівка (Колишній маєток Тарновських, нині Олів)» з журналу «Столиця і садиба» (Хроніка — 2000, 1997. С. 93–103). Збірка була проілюстрована авторськими фото М.В. Тарновського. Джерельна база наукових досліджень М.В. Тарновського свідчить про його високий інтелект, якісну професійну підготовку, хист науковця-історика, вміння працювати з різноманітними джерелами, літературний талант.

Підсумовуючи, констатуємо, що М.В. Тарновський першим почав досліджувати місце й роль дворян Тарновських в історії України XIX — початку XX ст. Ще замолоду він цікавився історією свого роду, залишивши рідкісні фото садиби Качанівка 80-х років XIX ст. та історичний нарис про неї, опубліковані у 1915 р. у журналі «Столиця і садиба». У радянські часи М.В. Тарновський працював в установах культури й охорони пам'яток і продовжував дослідження з біографістики. Залишається актуальним питання про публікацію його творів окремим виданням, що сприятиме поширенню знань з вітчизняної історії, зокрема української інтелектуальної еліти.

ДЖЕРЕЛА

1. Ботьботенко И., Терещук О. Збірка фотографій родини Тарновських в колекції Національного музею історії України. Діяльність В.В. Тарновського у Києві. *Дворянські садиби як осередки культурно-мистецького та духовного життя XIX — початку XX століття*: матер. Міжнар. наук. конф. (Галич, 6–7 вересня 2007 р.). 2007. С. 72–81.
2. Весь Киев: адресная и справочная книга на 1899 г. Киев, 1899. 390 с.
3. Весь Киев: адресная и справочная книга на 1902 г. Киев, 1902. 440 с.
4. Весь Киев: адресная и справочная книга на 1903 г. Киев, 1903. 436 с.
5. Весь Киев: адресная и справочная книга на 1904 г. Киев, 1904. 404 с.
6. Двадцатипятилетие Киевского реального училища (1873–1898 г.) / сост. И.П. Матченко. Киев, 1898. 112 с. + 65 с.
7. Модзалевский В.Л. Тарновские. *Малороссийский родословник*. Т. V. Вып. 1 / сост. С.В. Шурляков. К., 1996. С. 29–54.
8. Нестуля О.О., Верезомська С.Ж. Федір Людвігович Ернст і його щоденник «Художній відділ» 1925–1933 рр. Полтава, 2008. 242 с.

²²⁸ ІР НБУВ. Ф. 260. Од. зб. 803.

²²⁹ Приватний архів. Тарновський М.В. 1939. Арк. 32, 42–43.

²³⁰ ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 16884.

9. Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1914. 294 с.
10. Половнікова С.О. Михайло Володимирович Тарновський. Спогади з дитинства. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. 2016. Вип. XI. С. 108–114.
11. Тарновский М.В. Качановка (Бывшее имение Тарновских, ныне Олив). *Столица и усадьба*. 1915. Вып. 40–41. С. 4–12.
12. Тарновський М. Качанівка. Український поет Тарас Григорович Шевченко і Григорій Степанович Тарновський (1788–1853). Тарас Григорович Шевченко і Василь Васильович Тарновський (старший). Василь Васильович Тарновський (молодший). 1837–1899. Тарас Григорович Шевченко і Яків Васильович Тарновський (1825–1913). Надія Василівна Тарновська (Кумася) і Тарас Григорович Шевченко. Мої спогади про Григорія Честахівського. Качанівка, 1887–1892. *Хроніка — 2000*. 1997. Вип. 19–20. С. 88–233.
13. Тарновська І. Спогади з дитинства. *Хроніка — 2000*. 1997. Вип. 19–20. С. 234–237.
14. Товстоляк Н.М. М.В. Тарновський та його родина. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 147–151.
15. Трач І.М. Про Михайла Володимировича Тарновського. *Скарбниця української культури*. 2013. Вип. 15. С. 119–121.
16. Щоденник Федора Ернста: охорона пам'яток культури. 1919–1920 роки. *Пам'ятки України*. 1993. № 1–6. С. 130–136.

REFERENCES

1. Bolbotenko, I., Tereschuk, O. (2007). Zbirka fotografii rodyiny Tarnovskyykh v kolektsii Natsionalnoho muzeiu Istorii Ukrainy. Diialnist V. V. Tarnovskoho u Kyievi. Abstracts of Papers'07: *Dvorianski sadyby yak osередky kulturno-mystetskoho ta dukhovnoho zhyttia 19 — pochatku 20 stolittia*, pp. 72–81, Galych [in Ukrainian].
2. Ves Kiev. (1899). Kiev [in Russian].
3. Ves Kiev. (1902). Kiev [in Russian].
4. Ves Kiev. (1903). Kiev [in Russian].
5. Ves Kiev. (1904). Kiev [in Russian].
6. Matchenko, I. P. (Ed.) (1898). *Dvadsatipiatiletie Kievskogo realnogo uchilishcha (1873–1898 g.)*. Kiev [in Russian].
7. Shurliakov, S.V. (Ed.). (1996). Modzalevskiy, V. L. Tarnovskie. *Malorossiyskii rodoslovnik*, V (1), 29–54 [in Russian].
8. Nestulia, O. O., Verezomska, S. Zh. (2008). *Fedir Liudvihovych Ernst i yoho shchodennyk "Khudozhniy viddil" 1925–1933 rr.*, Poltava [in Ukrainian].
9. Pavlovskiy, I. F. (1914). *Poltavtsi: ierarkhii, gosudarstvennyie i obschestvennyie deiateli i blagotvoriteli. Opyt kratkogo biograficheskogo slovaria Poltavskoi gubernii s poloviny XVIII v.* Poltava [in Russian].
10. Polovnikova, S. O. (2016). Mykhailo Volodymyrovych Tarnovskiy. Spogady z dytynstva. *Malovidomi storinky istorii, muzeeznavstvo, okhorona pamiatok*, XI, 108–114 [in Ukrainian; in Russian].
11. Tarnovskiy, M. V. (1915). Kachanovka (Byvshee imenie Tarnovskikh, nyne Oliv). *Stolitsa i usadba*, 40–41, 4–12 [in Russian].
12. Tarnovskiy, M. (1997). Kachanivka. Ukrainskiy poet Taras Hryhorovych Shevchenko i Hryhorii Stepanovych Tarnovskiy (1788–1853). Taras Hryhorovych Shevchenko i Vasyl Vasyliovych Tarnovskiy (starshyi). Vasyl Vasyliovych Tarnovskiy (molodshyi). 1837–1899. Taras Hryhorovych Shevchenko i Yakiv Vasyliovych Tarnovskiy (1825–1913). Nadiia Vasylivna Tarnovska (Kumasia) i Taras Hryhorovych Shevchenko. Moi spohady pro Hryhoriiia Chestakhivskoho. Kachanivka, 1887–1892. *Khronika–2000*, 19–20, 88–233 [in Ukrainian].
13. Tarnovska, I. (1997). Spohady z dytynstva. *Khronika–2000*, 19–20, 234–237 [in Ukrainian].
14. Tovstoliak, N. M. (2015). M. V. Tarnovskiy ta yoho rodyna. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universitetu*, 43, 147–151 [in Ukrainian].
15. Trach, I. M. (2013). Pro Mykhaila Volodymyrovycha Tarnovskoho. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, 15, 119–121 [in Ukrainian].
16. Shchodennyk Fedora Ernsta: okhorona pamiatok kultury. 1919–1920 roky (1993). *Pamiatky Ukrainy*, 1–6, 130–136 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 08.04.2020 р.

УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ ПРОФЕСОР С.П. ТИМОШЕНКО (1881–1950)

У статті проаналізовано основні періоди службової, громадської, політичної, освітньої та наукової діяльності українського вченого, інженера, професора архітектури Сергія Прокоповича Тимошенка. Розглянуто його участь у розбудові Української держави, адже протягом 1919–1920 рр. він обіймав посаду міністра шляхів в урядах УНР та став засновником високої архітектурної школи в Києві. В еміграції Сергій Тимошенко займався педагогічною роботою, розробкою та реалізацією різних проєктів архітектурного будівництва в стилі українського бароко.

Ключові слова: Сергій Тимошенко, архітектура, будівництво, викладачі, студенти.

Oleksandr Utkin

UKRAINIAN SCIENTIST PROFESSOR S. P. TYMOSHENKO (1881–1950)

The article reflects the main periods of the life of the Ukrainian scientist, engineer, professor of architecture Sergiy Tymoshenko, namely his public, political, educational and scientific activity since his childhood and adolescence, study at the Institute of Civil Engineers in St. Petersburg. His activity as an architect in Volyn, Kyiv and Kharkiv, the construction projects he has created in these regions, are analysed. He tried to recreate the Ukrainian national style of construction — the Cossack Baroque. As a supporter of Ukrainian independence, he took an active part in the development of its statehood and during 1919–1920 he worked as the Minister of Roads in the governments of the UNR. After the defeat of the national liberation struggle Tymoshenko became an emigrant, where he was engaged in the development and implementation of construction projects, later he worked as a teacher in the Ukrainian Academy of Economics and the Ukrainian Studio of Plastic Arts (Academy). Together with the other representatives of the intelligentsia, he led a public activity, defending Ukrainian spiritual values. After moving to the USA, Sergiy Tymoshenko worked as an architect.

Key words: Sergiy Tymoshenko, architecture, engineering, teachers, students.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Уткін О., 2020

У наукових дослідженнях сучасної України спостерігається стійка тенденція до розвитку біографістики та висвітлення визначних явищ у науковій і культурно-освітній сферах, пов'язаних з діяльністю відомих осіб, які своєю позицією, творчою працею, сконцентрованою на проблемах освіти, науки, культури, виховання людини, сприяли розвитку культурного потенціалу нації. Однією із таких осіб був Сергій Прокопович Тимошенко — відомий вчений, інженер, професор архітектури, громадський і політичний діяч.

Наукових праць, присвячених аналізу життя та діяльності С. Тимошенка, небагато. Про його дитячі та юнацькі роки, навчання з домашніми вчителями залишив спогади старший брат Степан Прокопович (Тимошенко С., 1996. 418 с.). З першими успіхами молодого інженера, проєктами церковного і світського будівництва, проблемами навчально-виховної роботи знайомлять дослідження В. Слободяна (Слободян В., 1998. 863 с.) та спогади студентів і викладачів Української господарської академії в Чехословаччині (Українська

господарська академія в ЧСР. 1922–1935, 1959. 248 с.). Культурно-освітню діяльність української діаспори в Європі, зокрема й С. Тимошенка, висвітлює С. Наріжний (Наріжний С., 1942. 250 с.; Наріжний С., 1999. 271 с.).

Метою статті є аналіз найважливіших періодів службової, політичної, наукової діяльності українського вченого Сергія Тимошенка, а також характеристики його досягнень у будівельній справі та підготовці народногосподарських кадрів.

Сергій Тимошенко народився 23 січня 1881 р. в с. Базилівка на Чернігівщині в родині землеміра і мав двох рідних братів Володимира та Степана (теж майбутніх учених). Степан Прокопович згадував, що роботи землемірам в ті роки було багато, бо звільнені селяни отримували землю із дворянських землеволодінь і розподіляли її між собою. Батько намагався захистити селян і залишив про себе добру пам'ять у Конотопському повіті.

Закінчивши службу землеміра, П. Тимошенко взяв в оренду поміщицькі садиби спочатку в с. Шпотівка, а потім в с. Базилівка. У господарстві батька, окрім ланів, був великий сад з кілько-

ма озерами. Так, в умовах українського сільсько-го побуту минули дитячі та юнацькі роки братів. Сім'я Тимошенків була дружною, життя текло мирно. Мати часто читала поезію Тараса Шевченка. Навчанням дітей опікувались домашні вчителі (Тимошенко С., 1996. С. 7–19).

Сергій закінчив Роменське реальне училище на Полтавщині, потім вступив до Інституту цивільних інженерів у Петербурзі. Навчаючись у престижному виші Російської імперії, отримав хороші теоретичні та практичні знання, брав участь у роботі українських організацій, зокрема Української студентської громади, Північного комітету РУП (згодом УСДРП). Тут він познайомився зі студентами Б. Іваницьким та Л. Фроловим — майбутніми професорами Української господарської академії в Подєбрадах (Українська господарська академія..., 1959. С. 55). За участь у студентській демонстрації поліція жорстоко побила його, але лікарям вдалося врятувати студента від смерті.

Після закінчення інституту 1906 р. Сергій Тимошенко повернувся в Україну, працював архітектором спочатку в Ковелі на Волині, а потім у Києві. Будучи палким захисником українства, прагнув відновити український стиль в архітектурі та будівництві. Цей стиль (староукраїнське, козацьке бароко) мав своєрідні оригінальні риси — помірковану декоративність і спокійні форми. У цьому стилі в Ковелі побудовані залізнична амбулаторія й гімназія Пирогова (Енциклопедія українознавства, 1980. С. 3206.).

За проектами С. Тимошенка в Києві з'явилися будинки Юркевича і Лаврентієва, де він застосував елементи давньоукраїнського житлового будівництва й народної архітектури (символіку, алегорію, геральдику, національну орнаментику). Архітектор переосмислював і творчо втілював ці форми у нових проектах, що виділяло споруди у реальній забудові певних районів, вписувало такі новобудови в природний ландшафт, підкреслювало їхню значимість і красу (Там само). Його архітектурні церковні проекти створювали враження легкості, а стрункі бані церков у стилі козацького бароко відрізнялись від типових храмових споруд руського православ'я (Українська господарська академія..., 1959. С. 65).

1909 р. молодий інженер переїхав до Харкова, де його призначили головним архітектором Управління Північно-Донецької залізниці. Дев'ятирічне перебування на цій посаді позначилося продуктивною працею, втіленням його замислів у різних новобудовах цієї залізниці, зокрема харківського будинку дирекції залізниці, споруди для залізниці Федорівка — Скадовськ, проекти для залізниці Гришино — Рівне. Поряд з державними

замовленнями він виконував приватні завдання, як-от: будинки Попова та Бойка в українському стилі, три проекти міст-садів до 10 тис. мешканців на Харківщині. Підготовлений ним проект госпіталю для м. Казань отримав на конкурсі першу премію. За змістовні, технічно обґрунтовані і виважені проекти, представлені на архітектурні конкурси в Україні та Росії, він отримав до 10 різних нагород (Там само, 1959. С. 66).

Сергій Тимошенко активно працював у таких національно-патріотичних організаціях, як Українське товариство імені Г. Квітки-Основ'яненка, Українське художньо-архітектурне товариство. Засновником останньої структури став сам український архітектор.

Революційні події початку 1917 р. ознаменувались великим виступом народних мас. У Харківській губернії на I Національному з'їзді Сергія Прокоповича обрали головою Національної ради Харківщини, а восени того ж року — губернським комісаром Харківщини і членом Центральної Ради. Важкі й багатопланові обов'язки керівника цих органів він виконував до весни 1918 р. Військово-політична ситуація в регіоні змусила його виїхати в Київ, щоб просити урядової допомоги для вирішення різних питань, які виникали на Харківщині. Після прибуття до Києва його призначили міністром шляхів у складі реорганізованого уряду УНР. Обіймаючи цю посаду в урядах І. Мазепи, В. Прокоповича та А. Лівичького протягом 1919–1920 рр., Сергій Прокопович енергійно займався розбудовою новоствореної держави, став одним із засновників української високої архітектурної школи в Києві.

У 1921 р. С. Тимошенко брав участь у Другому зимовому поході армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника, героїчно бився в бою під Базаром, за що отримав високу нагороду — Хрест С. Петлюри. Після поразки національно-визвольної боротьби жив і працював у Львові. Його запрошували до складу нового уряду УНР, але від такої пропозиції він відмовився, пояснюючи це в листі від 21 січня 1922 р. до свого колеги, громадського і політичного діяча, згодом професора УГА В. Садовського: «Я цілком не довіряю Петлюрі, — писав С. Тимошенко, — маю багато доказів його безпринципності і гнусності», що «робе його зовсім непридатним для тієї ролі, яку він хоче грати»²³¹. А в наступному листі після аналізу діяльності українського уряду він прийшов до висновку про необхідність відсторонення від влади С. Петлюри²³².

У цей період Сергій Прокопович розробив і виконав декілька проектів церков у львівському передмісті — на Знесенні та Клепарові, переробив проект церкви у Левандівці під час її будівниц-

²³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 22.

²³² Там. само. Арк. 24.

тва. Він став автором проекту перебудови Національного музею у Львові, проекту будівництва великого готелю на вулиці Потоцького й проекту перебудови садиби Теплиця на цій же магістралі. Український архітектор розробив і реалізував проект церкви у Мразниці біля Борислава, кілька варіантів проекту монастиря Студитів у Зарваниці. Низка його проектів втілена у життя на волинських землях, зокрема церква в Броніках, комплекс будинків у маєтку Підгірського (Слободян В., 1998. С. 33.). У культовій та цивільній архітектурі він дотримувався трьох важливих аспектів: функціональності, конструктивності та естетичності, що втілювали соціальні ідеали сучасної йому епохи.

Важливим етапом життя Сергія Прокоповича стали 1924–1929 рр., коли він разом з дружиною та дітьми переїхав до Чехословаччини на запрошення викладати архітектуру та сільськогосподарське будівництво в Українській господарській академії у Подебрадах. Нове середовище — професорсько-викладацький колектив, студенти, нові завдання і проблеми вимагали осмислення та пошуку ефективних форм і методів роботи. І він віднайшов результативні прийоми спілкування зі студентами, зрозумілого та чіткого викладу навчального матеріалу, дбайливого і людяного ставлення до слухачів. Завдяки його зусиллям та вмільй праці інших співробітників інженерного факультету кафедра будівництва та архітектури набула великої популярності в академії. Про цей період згадував уродженець Полтавщини, професор академії О. Коваленко, підкреслюючи, що ця кафедра «своєю повагою і особистістю її керівника була в студентських колах популярною ... керував кафедрою цивільний інженер Сергій Тимошенко, що відзначався товариськістю в поводженні з студентами, але разом з тим збільшеними вимогами щодо знань і виконання завдань студентами» (Українська господарська академія..., 1959. С. 120.).

Дружелюбні взаємини між професорами і студентами, притаманні українській вищій школі, проявлялися на семінарських заняттях, під час практики, в моменти перевірки студентських проектних завдань. Професор, дбаючи про отримання студентами високої освітньої та загально-технічної підготовки, ретельно аналізував надані проекти, чіткість креслень і рисунків, текстових пояснень, старанність виконання робіт. Багато уваги приділяв талановитим слухачам. На заняттях з будівництва й архітектури передавав студентам свої знання, досвід розробки та реалізації проектів світських і церковних споруд в стилі українського бароко, наводив багато різних прикладів з практики.

Навчаючи студентів, неодноразово говорив про певні особливості роботи інженерів в Україні, порівнюючи її з діяльністю західноєвропейських

колег, висловлював свої думки щодо усунення певних недоліків, оскільки вважав, що нові кадри інженерно-технічних працівників будуватимуть житлові приміщення й господарські об'єкти в незалежній Україні. Про вмільу організацію навчання, ініціативність, працездатність, високий авторитет серед викладачів та студентів свідчить обрання С. Тимошенка доцентом, у 1925 р. — професором, деканом інженерного факультету, а згодом і ректором академії в 1927–1928 та 1928–1929 рр. Рішення про обрання українського вченого ректором на другий термін Міністерство хліборобства спочатку не сприйняло, мотивуючи це тим, що він не володіє державною (чеською) мовою, але згодом затвердило пропозицію УГА.

Одночасно Сергій Тимошенко став і професором Української студії пластичного мистецтва (академії) у Празі, входив до складу ради студії — керівного органу академії, яку очолював професор Д. Антонович. Рада опікувалася питаннями організації та навчання студентів. Термін навчання складав 4 роки. Щорічно студія проводила виставку робіт своїх професорів. Керівник класу архітектури С. Тимошенко до свого від'їзду в 1930 р. демонстрував архітектурні й будівельні проекти, клас І. Мозалевського представляв експонати графіки та прикладного мистецтва, клас К. Стаховського показував зразки скульптури (Наріжний С., 1942. С. 190–191). Разом з українськими митцями, котрі проживали в Західній Україні у 1920-х рр., Сергій Прокопович брав участь в організації та проведенні художніх виставок картин, книг, графіки, театральних костюмів, поштових марок тощо. Професор архітектури С. Тимошенко, майстри О. Новаківський, Р. Лісовський, В. Січинський вважали своїм патріотичним обов'язком захищати українство, його духовні цінності, зокрема науку й освіту, ідеї незалежності України (Наріжний С., 1999. С. 51). Ці ж ідеали визначали діяльність мистецького товариства «Спокій» у Варшаві, членом якого був С. Тимошенко (Українська господарська академія..., 1959. С. 68).

Характерною рисою його творчої роботи стало ретельне вивчення літератури з проблем мистецтва, архітектури, будівництва, прагнення знати якомога більше про український стиль, віднайти в ньому оригінальні елементи та впроваджувати їх у нове будівництво світських і церковних об'єктів, дбайливе та прискіпливе ставлення до розробки різних проектів і врахування в них новітніх досягнень науки та техніки. Національний стиль будівництва архітектор використав, зокрема, у проектах вуликів для пасіки Товариства українських пасічників при УГА (Там само. С. 68).

Вільного часу у Сергія Прокоповича було мало — працював вдома, використовував пізні години для розробки проектів типових церков, музеїв, шкіл, народних домів, де застосовував

національні традиції українського будівництва й архітектури. Це характерно для літинської будови в Черчі, Будинку пасічника в Празі, народних домів у Галичині (Там само. С. 67).

Архітектором став і син С. Тимошенка Олександр, котрий закінчив Празьку політехніку, працював у Польщі, Німеччині, Чехії, Бельгії, а з 1947 р. у США — переважно у Нью-Йорку, Сан-Франциско й Вашингтоні, де керував будівництвом хмарочосів, оздобленням вашингтонського метро, виступав за створення українського модернового стилю будівництва (Енциклопедія українознавства, 1980. С. 3206).

Протягом 1930–1939 рр. Сергій Прокопович жив у Луцьку, обіймаючи посаду головного архітектора сільськогосподарського будівництва на Волині. Виконував різні проекти сільськогосподарських об'єктів, зразкових хуторів, овочесховищ, що могли бути використані в незалежній Україні. Низку вдалих проектів польське Міністерство рільництва направило місцевим воеводським правлінням. Керівництво Волинської хліборобської палати зацікавилось, зокрема, проектами овочесховищ і видало окрему книгу з поясненнями інженера Кулаковського. За участі С. Прокопенка спорудили понад 40 житлових будинків у Луцьку, Крем'янці, Дубні, декілька житлових приміщень та різних споруд в маєтку С. Тищенка на Волині. В українському стилі перебудовано братську церкву в Луцьку, зведено кілька церковних храмів на волинських землях (Українська господарська академія..., 1959. С. 67.)

У 1935 р. українського зодчого обрали головою Волинського українського об'єднання і послом до ольського Сейму, а 1938–1939 рр. — до Сенату. Будучи радником Луцької міської ради, він всіляко допомагав їй у покращенні господарського комплексу міста. Разом з виконанням своїх службових обов'язків колишні викладачі й випускники Української господарської академії в Подєбрадах професор С. Тимошенко, доцент В. Дяконенко, інженер-генерал О. Алмазов та ін. здійснювали культурно-освітню роботу серед місцевого населення. Різноманітні заходи організовувало Луцьке церковне братство, Товариство Лесі Українки, що утримували в Луцьку українську гімназію у складних умовах польського панування. Серед активних діячів цих організацій був і С. Тимошенко (Наріжний С., 1942. С. 319). Він же став першим головою Товариства імені Петра Могили, заступником новоствореного у Львові гуртка діячів українського мистецтва.

Період 1940–1946 рр. він вважав марним і дуже важким, бо з початком війни у 1939 р. довелося залишити все й тікати з Луцька, пережити страшну зиму 1940 р. у Варшаві, потім три роки

в Любліні, важкий 1943 р. у Луцьку. Наступні роки переїздив до Перемишля, Львова, Далмації, Загреба, Граца, Більська, Праги, Карлсбада. З великими труднощами у 1945 р. він дістався до Гейдельберга, де мекшав рік. Протягом наступного короткого періоду читав лекції з сільськогосподарського будівництва студентам Українського технічно-господарського інституту²³³.

1946 р. С. Тимошенко прибув до Сполучених Штатів Америки. З допомогою канадських емігрантів об'їхав місця головних поселень українців у США та Канаді з виступами, присвяченими аналізу становища України післявоєнного періоду, життєдіяльності українських емігрантів у Німеччині. «Скрізь його приймали з почестями, як відомого українського діяча, але якогось постійного заняття не знайшов», — писав Степан Тимошенко (Тимошенко С., 1996. С. 347).

Місцем свого проживання Сергій Прокопович Тимошенко обрав університетське місто Пало-Альта в Каліфорнії, куди раніше до місцевого Стенфордського університету прибули його брати Володимир та Степан Тимошенки. Володимир запропонував одну з кафедр університету. Старший брат Степан очолив кафедру механіки цього освітньо-дослідного центру. «Таким чином два брати, майже одночасно, стали професорами Стенфордського університету», — згадував Степан Тимошенко (Тимошенко С., 1996. С. 323).

Попри поважний вік Сергій Прокопович працював архітектором, виконав проекти 4 церков для Канади, будинків у Каліфорнії, різних надгробків. Тут він почав розробляти і не встиг завершити свій останній проект церкви для Буенос-Айреса в Аргентині.

Загалом творча спадщина С.П. Тимошенка велика і різнопланова. Вона нараховує більше 400 житлових та службових приміщень, культових і комплексних споруд, пам'ятників, серед яких і надгробок на могилі С. Петлюри у Парижі. Значна їх частина зосереджена в місцях проживання українців, як-от: Україна (Галичина, Волинь), Канада (Ванкувер, Едмонтон, Саскатун, Торонто), Парагвай. Лейтмотивом його творчості як архітектора та інженера була ідея відновлення українського стилю, поширення його зразкових будівельних проектів, що втілюють духовність народу і прославляють Україну. Не всі задумані проекти прикрасили міста і села, частина їх втрачена чи знищена в роки революційних подій, бойових дій Другої світової війни. Сергій Прокопович Тимошенко помер 6 липня 1950 р. в Пало-Альто (Каліфорнія), де і похований (Українська господарська академія..., 1959. С. 67–68).

Отже, професор Сергій Тимошенко — патріот, вчений, який багато зробив для розвитку вітчизняної науки, освіти, культури. Обіймаючи різні

²³³ Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ). Ф. 64. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 16.

посади в навчальних закладах, зокрема за кордоном, він та його колеги створювали наукові осередки, де виховували інтелектуалів, котрі демонстрували потенціал української нації у світовій науці. Інтелектуалізація суспільного виробництва

надавала провідного статусу носіям знань та інтелекту, ставши рушійною силою прогресу. Протягом всього життя Сергій Прокопович Тимошенко захищав соціально-політичні ідеали вільної Української держави.

ДЖЕРЕЛА

1. Енциклопедія українознавства. Т. 9. Париж — Нью-Йорк: Молоде життя, 1980. 3600 с.
2. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. 250 с.
3. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939. К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. 271 с.
4. Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія. Л., 1998. 863 с.
5. Тимошенко С. Воспоминания. Париж, 1996. 418 с.
6. Українська господарська академія в ЧСР. 1922–1935. Т. 1 / за заг. ред. О. Козловського. Нью-Йорк, 1959. 248 с.

REFERENCES

1. Entsyklopediia ukrainoznavstva (1980). T. 9. Paryzh-Niu-York: Molode zhyttia, 3600 [in Ukrainian].
2. Narizhnyi, S. (1942). Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy. Ch. 1. Praha, 250 [in Ukrainian].
3. Narizhnyi, S. (1999). Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii. 1919–1939. K.: Vydavnytstvo im. O. Telihy. 271 [in Ukrainian].
4. Slobodian, V. (1998). Tserkvy Ukrainy. Peremyska yeparkhiia. Lviv. 863 [in Ukrainian].
5. Timoshenko, S. (1996). Vospominaniia. Parizh. 418 [in French].
6. Kozlovsky, O. (Ed.). (1959). Ukrainska hospodarska akademiia v ChSR. 1922–1935. T. 1. Niu-York: vyd. absolventamy Ukrainskoi hospodarskoi akademii ta Ukrainskoho tekhnichno-hospodarskoho instytutu. 248 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 20.10. 2019 р.

Віталій Рудь

ORCID iD 0000-0001-8087-2236

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.23

**ВІДЕЙКО М.Ю. ЗБРОЯ ТА ВІЙСЬКОВА СПРАВА
У ДАВНІХ ХЛІБОРОБІВ ЄВРОПИ У VI–IV тис. до н.е.
ІСТОРІЯ ЗБРОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ:
АЛЬМАНАХ. К., 2019. № 2. С. 4–134**

Українська археологічна наука має багато публікацій, присвячених зброї та військовій справі племен, які населяли наші терени у давнину. Проте нео- та енеолітична епохи України позбавлені особливої уваги. Існують поодинокі розвідки у формі невеликих статей чи підрозділів книг, що висвітлюють окремі сюжети цієї тематики. Натомість у рецензованій праці М.Ю. Відейка «Зброя та військова справа у давніх хліборобів Європи у VI–IV тис. до н.е.» запропоновано комплексний погляд на згадану проблематику. Назва книги одразу стимулює читачський інтерес, адже стає зрозуміло, що матеріали з різних куточків Європи тут не презентовані осібно, а розглянуті як складники єдиного процесу. Підтверджено цей структурою книги, побудованої за хронологічним принципом. В основу часових відрізків лягли важливі культурні трансформації, що мали місце у середовищі хліборобського населення Центральної та Південно-Східної Європи. Передують цим частинам два розділи: перший характеризує історичні процеси в Європі у VI–IV тис. до н.е., другий розкриває сутність понять окремих видів зброї та наводить підходи до її класифікації.

Динамічний розвиток давніх хліборобських суспільств Європи у VI–IV тис. до н.е., на думку автора, став стимулом до виникнення та розвитку військової справи, що супроводжувалося своєрідною «гонкою озброєнь» і розквітом фортифікаційного мистецтва. Динаміку процесу автор простежує насамперед в освоєнні нових територій, демографічному зростанні, ускладненні суспільних структур разом з появою центрів влади.

М. Відейко подає власне бачення поняття «спеціалізоване озброєння». Дослідник зараховує до такого озброєння предмети, початково розроблені та створені для застосування проти людини. Але, зважаючи на хронологічні рамки дослідження, автор зауважує, що до комплексу військового озброєння можуть бути додані засоби, створені та переважно застосовані для полювання.

Процес стрімкого поширення аграрних технологій у Європі в VI тис. до н.е. супроводжувався конфліктами за території із місцевим населенням з привласнювальним господарством. У цей час обидві сторони протистояння мали у користуванні досить прогресивний мисливський комплекс знарядь, який, на думку автора, можна було використати для ведення як дистанційного, так і ближнього бою. З цією метою могли використовувати й окремі знаряддя праці. Як приклад М. Відейко наводить незначну кількість археологічних підтверджень конфліктів і сутичок, що мали місце переважно в Центральній Європі того часу. Натомість для наголошення на існуванні військових протистоянь автор згадує численні приклади укріплених переважно ровами поселень у центральній та південно-європейському регіонах.

У V — першій половині IV тис. до н.е. триває різновекторна експансія суспільств із відтворювальним господарством. У цей час на територіях України постає культурний комплекс Кукутень-Трипілля (КККТ), носії якого поширювали аграрні технології та інновації на схід від Карпат. Нові культурні комплекси виникали й на інших територіях, зокрема Центральної та Південної Європи, де почалося розшарування суспільства. Кліматичні зміни в останній чверті

V тис. до н.е. призвели до економічного та суспільного колапсу найбільш розвинених регіонів Південно-Східної Європи, а також до зростання локальної етнокультурної специфіки. На думку автора, у середовищі КККТ на тлі демографічного зростання, відбувається ускладнення суспільних структур — поширення ієрархії поселень на чолі із поселеннями-протомістами.

Характеризуючи зброю та військову справу цього періоду, М. Відейко детально зупиняється на КККТ. У цей час у середовищі КККТ зафіксовано процеси, пов'язані із вдосконаленням вістер стріл, дротиків та списів, виготовлених із крем'я. Автор також наводить археологічні свідчення бойового застосування цих виробів. Кам'яні сокири-молоти, мідні сокири з двома рублячими лезами та булави, а пізніше і мідні кинджали були найбільш поширеною зброєю хліборобів тогочасної Європи. Поширення спеціалізованої зброї, на думку дослідника, могло викликати появу професійних воїнів.

Утім, на підтвердження використання зброї автор залучає малу кількість антропологічних відомостей. І хоча ми погоджуємося з його висновками щодо наявності певної військової загрози в ті часи, але великої кількості кризових ситуацій, які призвели б до конфліктів, не спостерігалось. Принаймні такою є наша думка стосовно КККТ сучасної України.

Оскільки на місцях поселень КККТ впродовж останнього десятиліття виявлено велику кількість лінійних аномалій від заглиблених у землю об'єктів, то автор також запропонував власну інтерпретацію цих об'єктів. Порівнюючи переважно метричні характеристики лінійних аномалій із результатами розкопок, М. Відейко пропонує об'єкти завширшки 3–5 м та завглибшки понад 2 м розглядати як оборонні рови. А об'єкти менші за розміром — як заглиблення під палісад. Вперше запропоновано приклад реконструкції оборонних споруд для поселень-гігантів, насамперед Майданецького, Небелівки та Стольнічень I.

Кліматичні зміни у другій половині IV тис. до н.е. призвели до змін у господарських прийомах населення, що проживало між Карпатами та Дніпром. Хліборобство як провідна галузь занепала, натомість першість перебрало на себе тваринництво. Населення Кукутень-Трипілля відійшло у північному та південному напрямках, почали занепадати поселення-протоміста. На думку автора, в цей час воїни переважно продовжували користуватися набором зброї із попереднього періоду. Він наводить численні приклади смертей, причиною яких стали збройові травми, та показує, що поширеною практикою на той час було використання зброї як поховального інвентарю. Посилаючись на дані дослідників пізньонеолітичних суспільств, автор цілком аргументовано підсумовує, що маємо достатньо підстав вважати другу половину IV тис. до н.е. часом остаточного виокремлення воїнів як особливої частини суспільства.

Кожен розділ книги добре ілюстрований світлинами речей із музейних зібрань Європи, а також матеріалами з численних публікацій, польовими фото та схемами власних досліджень автора. Археологічні відомості, що містяться у книзі, підкріплено етнографічними та історичними аналогіями, використаними для реконструкції військових процесів, що могли відбуватися в Європі у VI–IV тис. до н.е.

Загалом «Зброя та військова справа у давніх хліборобів Європи у VI–IV тис. до н.е.» М. Відейка є першою у своєму роді працею, де охарактеризовано давні хліборобські суспільства України з точки зору розвитку військової справи. Важливо, що усі пов'язані із цим історичні процеси показані у контексті неолітичних культур Центральної та Південно-Східної Європи. Ключове місце у праці посіли археологічні матеріали із КККТ, нагромаджена маса яких давно потребувала систематизації, а деякі види нерухомих археологічних об'єктів — інтерпретації, що успішно й зробив автор.

Дата надходження статті до редакції: 11.04.2020 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алфьоров Олександр** — науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук.
- Андрєєва Світлана** — завідувач науково-дослідної лабораторії грінченкознавства Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук, доцент.
- Безпалько Богдан** — магістрант спеціальності «Історія та археологія» Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Бігун Ігор** — здобувач кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.
- Будзар Марина** — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук, доцент.
- Відейко Марія** — молодший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії археології Київського університету імені Бориса Грінченка, магістр історії.
- Відейко Михайло** — завідувач науково-дослідної лабораторії археології Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, старший науковий співробітник.
- Гошко Тетяна** — старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії археології Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.
- Джагунова Олена** — завідувач музею історії університету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- Іванюк Олег** — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.
- Клиніна Тетяна** — доцент кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету, кандидат історичних наук.
- Ковальов Євген** — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.
- Комарницька Людмила** — викладач кафедри соціальної роботи та психології Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу, кандидат філологічних наук.
- Комарницький Олександр** — професор кафедри історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, доцент.
- Корольова Інна** — аспірантка спеціальності «Історія та археологія» Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.
- Кривошея Ігор** — професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, кандидат історичних наук, професор.
- Куцик Руслан** — асистент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.
- Лашко Михайло** — старший науковий співробітник лабораторії грінченкознавства Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат педагогічних наук.
- Мартіянова Яна** — студентка III курсу спеціальності «Історія та археологія» Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Мицик Юрій** — провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, доктор історичних наук, професор.
- Міхєєв Андрій** — аспірант спеціальності «Історія та археологія» Київського університету імені Бориса Грінченка, магістр історії.
- Помазан Дмитро** — аспірант спеціальності «Історія та археологія» Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- П'янькова Єлизавета** — магістрантка спеціальності «Історія та археологія» Київського університету імені Бориса Грінченка, бакалавр історії.
- Рудь Віталій** — молодший науковий співробітник Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.
- Срібняк Ігор** — завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.
- Товстоляк Надія** — доцент кафедри історії і правознавства факультету географії, туризму та історії Криворізького державного педагогічного університету, кандидат історичних наук, доцент.
- Уткін Олександр** — головний науковий співробітник сектора архівів Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки НААН України, доктор історичних наук, професор.
- Черемісін Олександр** — професор кафедри професійної освіти Херсонського державного аграрного університету, доктор історичних наук, професор.
- Шаповал Андрій** — завідувач відділу археографії Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.
- Шумило Сергій** — директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні.
- Ядловська Ольга** — доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук.
- Яковлева Ірина** — молодший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії грінченкознавства Київського університету імені Бориса Грінченка.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Andryeyeva Svitlana** — Associate Professor, Head of the Scientific-Research Laboratory of Grinchenko Studies, Borys Grinchenko Kyiv University, PhD in History.
- Alfyorov Oleksandr** — Research Fellow, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, PhD in History.
- Bezpalko Bohdan** — Master's Degree Student of History and Archeology, Borys Grinchenko Kyiv University, BA in History.
- Bigun Igor** — Applicant in History and Archeology, Department of History of Ukraine, Taras Shevchenko National University "Chernihiv Collegium".
- Budzar Maryna** — Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, PhD in History, Associate Professor.
- Cheremisin Oleksandr** — Professor of the Department of Vocational Education, Kherson State Agrarian University, Doctor of History, Professor.
- Dzhahunova Olena** — Head of the University Museum, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.
- Goshko Tetiana** — Senior Research Fellow, Archaeological Research Laboratory, Borys Grinchenko Kyiv University, PhD in History.
- Ivaniuk Oleh** — Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, PhD in History.
- Klynina Tetiana** — Associate Professor of the Department History and Documentation, National aviation university PhD in History.
- Komarnitska Liudmyla** — Lecturer of the Department of Social Work and Psychology Podilskyi Special Educational-Rehabilitation Socio-Economic College, PhD in Philology.
- Komarnitskyi Oleksandr** — Professor of the Department of History of Ukraine Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Doctor of History, Associate Professor.
- Koroliova Inna** — Postgraduate Student, specialty History and Archeology, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University.
- Kovalev Yevhen** — Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, PhD in History.
- Kryvosheia Igor** — Professor of the Department of World History and Teaching Methods, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, PhD in History, Professor.
- Kutsyk Ruslan** — Assistant Professor Department of Ukrainian History, Borys Grinchenko Kyiv University, PhD in History.
- Lashko Mykhaylo** — Research Fellow of the Scientific-Research Laboratory of Grinchenko Studies, Borys Grinchenko Kyiv University, PhD in History of Pedagogy.
- Martianova Yana** — 3-year Student in History and Archeology, Borys Grinchenko Kyiv University.
- Mikheiev Andrii** — Postgraduate Student in History and Archeology, Borys Grinchenko Kyiv University.
- Mytsyk Yurii** — Doctor of History, Professor, Leading Researcher, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine.
- Piankova Yelyzaveta** — Master's Degree Student in History and Archeology, Borys Grinchenko Kyiv University, BA in History.
- Pomazan Dmytro** — Postgraduate Student in History and Archeology, Melitopol State Bogdan Khmelnytsky Pedagogical University.
- Rud Vitaliy** — Junior Researcher at the Borys Grinchenko University of Kyiv, PhD in Historical Sciences.
- Shapoval Andrii** — Head of Archaeography Department, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, PhD in History, Senior Researcher.
- Shumylo Sergiy** — Director of The International Institute of the Athonite Legacy of Ukraine.
- Sribniak Ihor** — Head of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University, Doctor of History, Professor.
- Tovstolyak Nadiya** — Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Law Study, Faculty of Geography, Tourism and History at Kryvyi Rih State Pedagogical University, PhD in History, Associate Professor.
- Utkin Oleksandr** — Doctor of History, Professor, Chief Scientific Officer of the Archive of the Institute of History of Agrarian Science, NAASU.
- Videiko Mariia** — Junior Researcher at the Archaeological Research Laboratory, Borys Grinchenko University of Kyiv, Master of History.
- Videiko Mykhailo** — Head of the Archeology Research Laboratory, Borys Grinchenko Kyiv University, Doctor of History, Senior Researcher.
- Yadlovskaya Olha** — Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian Disciplines, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, PhD in History.
- Yakovleva Iryna** — Research Assistant of Scientific-Research Laboratory of Grinchenko Studies, Borys Grinchenko Kyiv University.

Наукове видання

Київські історичні студії

№ 1 (10), 2020

Kyiv Historical Studies

Науковий журнал

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*
Над виданням працювали *Л.В. Потравка, Н.І. Гетьман,*
Л.Ю. Столітня, Т.В. Нестерова, В.І. Скрябіна

Підписано до друку 10.07.2020 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 19,20. Обл.-вид. арк. 22,16. Наклад 100 пр. Зам. № 0-42.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.